

ВОЛОДИМИР МИЛЬКО

УКРАЇНСЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО В ДЕРЖАВНІЙ ДУМІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ (1906–1917)

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ВОЛОДИМИР МИЛЬКО

**УКРАЇНСЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО
В ДЕРЖАВНІЙ ДУМІ РОСІЙСЬКОЇ
ІМПЕРІЇ (1906–1917)**

КИЇВ – 2016

УДК 342.5.32/38+94(477) «1906/1917»
ББК 63.3(4Укр)5+67.3(4Укр)5
М90

*Рекомендовано до друку Вченою радою Інституту історії України
НАН України (протокол № 10 від 17 грудня 2015 р.)*

Відповідальний редактор:

Рєєнт О.П., член-кореспондент НАН України, доктор історичних наук, професор, заступник директора Інституту історії України НАН України, завідувач відділу історії України XIX – початку XX ст. Інституту історії України НАН України.

Рецензенти:

Солдатенко В.Ф., член-кореспондент НАН України, доктор історичних наук, професор;

Ткаченко В.М., член-кореспондент НАН України, доктор історичних наук, професор.

Милько Володимир

М90 Українське представництво в Державній думі Російської імперії (1906–1917): монографія / В. Милько; відп. ред. О.П. Рєєнт. – К.: Інститут історії України НАН України, 2016. – 396 с.: табл.

ISBN 978-966-02-7907-0

У монографії розкрито питання участі депутатів від українських губерній у роботі Державної думи Російської імперії (1906–1917 рр.). Автором з'ясовано вплив виборчого законодавства та політики органів виконавчої влади на формування етносоціального і політичного складу корпусу; досліджено інтенсивність та особливості законотворчої діяльності українських парламентарів. Висвітлено також суспільно-політичну активність депутатів на регіональному рівні, її форми та методи роботи серед виборців. Встановлено значення й роль у діяльності парламентарів тих питань, які стосувалися національно-культурного і освітнього розвитку України. Окрему увагу приділено різноманітним методам фракційних обструкцій та міжособистісним депутатським суперечкам як формам впливу на прийняття Державною думою тих чи інших рішень; узагальненому аналізу життєвого шляху парламентарів після 1917 р.

Видання розраховане на науковців, викладачів, студентів та всіх, хто цікавиться історією України, політичними процесами у Російській імперії на початку XX ст.

**УДК 342.5.32/38+94(477) «1906/1917»
ББК 63.3(4Укр)5+67.3(4Укр)5**

© Милько В.І., 2016

© Рєєнт О.П., вступне слово, 2016

© Інститут історії України
НАН України, 2016

ISBN 978-966-02-7907-0

ЗМІСТ

ВСТУПНЕ СЛОВО (<i>О.П. Ресни</i>)	4
ПЕРЕДМОВА	9
Розділ І	
ДЕПУТАТСЬКИЙ КОРПУС	
1.1. Думське законодавство і вибори в українських губерніях ...	30
1.2. Етносоціальний портрет як результат урядового впливу	41
1.3. Політична структура депутатського корпусу від України ...	63
Розділ ІІ	
ПАРЛАМЕНТСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ	
2.1. Статистика й динаміка активності думської роботи	100
2.2. Аграрне питання і проблеми сільськогосподарського розвитку	120
2.3. Боротьба за громадянські права та свободи особи	164
2.4. Проблеми національно-культурного й освітнього розвитку	192
2.5. Велика війна і «галицьке питання»: позиція українських парламентарів.....	227
Розділ ІІІ	
ПІД ВПЛИВОМ ЕПОХИ І ВЛАДИ	
3.1. Позадумська діяльність українських депутатів	246
3.2. Обструкції та конфлікти у роботі парламентарів	270
3.3. Законодавчі пріоритети депутатів наприкінці 1916 – на початку 1917 рр.....	281
3.4. Екс-парламентарі у нових суспільно-політичних умовах (після 1917 р.).....	301
ПІСЛЯМОВА	313
ДОДАТКИ	317
ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК	380

ВСТУПНЕ СЛОВО

На сьогоднішній день розуміння того, що демократичні ідеали, принципи справедливості, права та свободи людини можуть бути втілені у життя лише за умови наявності народовладдя й розподілу державної влади на законодавчу, виконавчу, судову гілки, є беззаперечною аксіомою. Багатостолітній досвід провідних країн світу наочно продемонстрував, що саме парламент – це основа для практичної реалізації вказаного завдання. У цьому плані українському народові довелося спочатку пройти шлях участі у роботі представницьких органів Австро-Угорщини та Російської імперії. Відповідний досвід, зважаючи на вади виборчого законодавства, механізму реалізації законодавчої ініціативи та загалом відсутність статусу самостійної незалежної держави, мав безліч негативних наслідків. Утім, на той час це відкривало додаткові можливості для вирішення національного й ряду актуальних соціально-економічних, культурно-освітніх питань шляхом легальної парламентської роботи. Саме комплексному вивченню участі депутатів від українських губерній у роботі Державної думи Російської імперії (1906–1917 рр.) присвячено пропоновану монографію.

Об'єктивне висвітлення цієї теми ускладнюється наявністю великої кількості різновидових джерел, адже діяльність представницького органу мала неабиякий інтерес із боку суспільства, відомих громадських діячів, чи не кожного періодичного видання. Звичайно, не багато історичних проблем може бути досліджено на основі такої кількості джерел – лише стенографічних звітів, їх додатків та комбінованих показчиків налічується до 80 томів, не кажучи вже про партійну документацію, матеріали періодики, спогади депутатів та ін. Однак їх суб'єктивна природа, що неодноразово відзначає автор, досить висока.

До цього часу вивчення «української складової» в роботі Державної думи концентрувалося переважно навколо діяльності національних громад у парламенті перших двох скликань та боротьби за рідномовне навчання в початковій школі. У моно-

графії не лише приділено увагу цим питанням, а й комплексно розкрито такі резонансні та важливі на той час для нашого народу проблеми, як заборона відзначення 100-літнього ювілею з дня народження Т.Г. Шевченка (1914 р.), російська окупаційна політика в Галичині під час Першої світової війни, утиски українського друкованого слова та ін. Важливо, що, подаючи позицію національно свідомих та опозиційних депутатів, автор аналізує ставлення до конкретного питання й проурядових парламентарів, у тому числі праворадикальних. Такий підхід сприяє створенню більш об'єктивної картини, наочно демонструючи нерозуміння останніми необхідності формування толерантного й рівноправного суспільства.

Звичайно, для російського уряду доволі несподіваним стало виникнення українських парламентських об'єднань у Державній думі перших двох скликань (1906–1907 рр.). При цьому прогресивна громадськість українських губерній із великими сподіваннями зустріла таку звістку, масово надсилаючи вітальні телеграми з Києва, Чернігова, Полтави, Лубен, Катеринослава, Миколаєва, Кам'янка-Подільського та інших міст і сіл. У вітаннях на адресу депутатів висловлювалася впевненість, що вони послідовно боротимуться за автономію України, українізацію освіти й органів влади, вирішення аграрного питання. Діяльність парламентарів, хоч і не мала широкого практичного втілення, однак вирізнялася ентузіазмом та бажанням досягти конкретних результатів. Головним підсумком роботи українських парламентських об'єднань стала розробка «Декларації про автономію України» – основи для майбутнього законопроекту про національно-територіальний устрій. Цей документ постав як програма глибокого реформування Російської імперії, перетворення її на федерацію. Передбачалося чітке розмежування повноважень між загальнодержавними органами влади та автономними краями. У цілому декларація відповідала прагненням широких кіл громадськості України та всіх народів, що населяли імперію, а втілення її положень у життя створювало умови для вирішення нагальних національних проблем.

Аналізуючи цей напрям роботи депутатів, автор монографії демонструє розуміння того, що парламентарів усе ж таки більше

цікавили проблеми соціально-економічного характеру, зокрема наболіле для селянства аграрне питання. Пошук шляхів його розв'язання розглядався на засіданнях у тісному зв'язку із вирішенням питання про національно-територіальну автономію та становленням демократичного ладу. Так, українські депутати виступали за те, щоб фонди земель сільськогосподарського призначення, з яких мало відбуватися наділення селян, підпорядковувалися національно-територіальним органам, а не загальноімперським владним структурам. У книзі подано інформацію і про тих парламентарів, які були великими землевласниками, активно обстоювали принцип недоторканності приватної власності. При цьому вони підкреслювали високий рівень економічної ефективності поміщицьких господарств та агротехнічну відсталість селянського господарювання. У противників великого землеволодіння також знаходилися гідні аргументи. Вони полягали в наведенні даних про низький агротехнічний рівень більшості поміщицьких господарств та високий ступінь їх фінансової заборгованості, потребу у значних витратах із державної скарбниці тощо. Як аргумент за скасування великого землеволодіння виступало також і вкрай незадовільне матеріальне становище селянства, зумовлене малоземеллям та економічним визиском із боку держави і поміщиків.

Окремий тематичний вектор стосується законодавчої активності у справі обстоювання демократичних засад організації державного управління, боротьби за громадянські права і свободи, зокрема загальне виборче право. На той час це мало особливу важливість, зважаючи на революційні події 1905–1907 рр., придушення владою народних виступів, діяльність військово-польових судів, радикалізацію методів діяльності ряду політичних сил. Таку ж роль мав відіграти закон про скасування смертної кари. Його обговорення відбувалося у складній соціально-політичній ситуації, коли уряд намагався будь-якими методами знизити градус напруги у суспільстві та наполягав на відтермінуванні ухвалення законодавчого акта. У зв'язку з цим серед депутатів існувала велика стурбованість наслідками скасування смертної кари, справедливій побоювання, що закон буде відхилено Державною радою або просто саботуватиметься.

На жаль, масштабним планам перебудови суспільно-політичного життя, які виношували депутати Державної думи, у тому числі й представники українських губерній, не судилося збутися. Урядові кола Російської імперії були вкрай стурбовані радикалізмом представницького органу та великим впливом парламентарів на виборців, регулярними контактами народних обранців зі своїми земляками. Саме ця тема – позадумська робота українських депутатів – чи не вперше у вітчизняній історіографії постала в монографії як окрема самостійна проблема. Подібно до цього новаторськими є підрозділи про долю парламентарів після 1917 р., місце й роль фракційних обструкцій та міжособистісних конфліктів в їх законодавчій роботі.

Автор довів, що, незважаючи на відсутність у Державній думі третього та четвертого скликання (1907–1917 рр.) представників українських політичних партій і національно-визвольного руху, обговорення окремих «суто українських проблем» знайшло підтримку серед опозиційних фракцій і не зникло з порядку денного парламенту. Так, тривалу й серйозну дискусію щодо національного питання викликала заборона відзначення 100-літнього ювілею з дня народження Т.Г. Шевченка. Багато депутатів визнавали існування українського руху як самостійного та самодостатнього суспільного явища, доводили його демократичний характер і необхідність рахуватися з ним при вирішенні загальнодержавних проблем. Не вдалося його дискредитувати правим та націоналістично налаштованим депутатам і під час Першої світової війни. З її початком шовіністична частина Державної думи знайшла привід для безпідставних звинувачень українського народу у «зраді державних інтересів», оголосила український рух результатом «німецьких інтриг». Однак демократично налаштовані депутати продовжували надавати підтримку українцям, порушуючи питання про скасування заборон для друкованого слова, критикуючи окупаційну політику в Галичині тощо. Щоправда їх активність у цій справі була невисокою й здебільшого обумовлювалася передвиборчими домовленостями з М. Грушевським, іншими поступовцями.

Загалом період роботи Державної думи Російської імперії як постійного законодавчого органу виявився нетривалим у хроно-

логічному плані. Але ставши наслідком і невід'ємною частиною надзвичайно складної доби, парламент відіграв одну із центральних ролей у суспільному житті. Текст монографії дозволяє зробити висновок про те, що його робота все ж таки мала безпосередній вплив на становище українських земель. Паростки парламентаризму в Російській імперії було використано українською громадськістю для захисту власних національних інтересів. Діяльність депутатів у Державній думі не стала, та й, очевидно, не могла стати магістральним шляхом вирішення українського питання, побудови демократичного ладу. Однак вона сприяла консолідації українства, набуттю досвіду легальної політичної боротьби, утвердженню українців серед інших народів як самодостатньої нації зі своїми інтересами, що мають право на широку реалізацію у суспільній практиці.

Насамкінець до позитивів монографії слід зарахувати й прагнення автора посилювати власні твердження, наводячи, хоч і розлогі, однак дуже доречні, цитати з виступів депутатів на думських засіданнях, публікацій партійної преси, пізніших спогадів парламентарів, праць деяких істориків. Такий підхід дозволив мінімізувати різночитання та хибне тлумачення окремих подій, процесів і висловлювань народних представників.

О.П. Рєєнт,
*член-кореспондент НАН України,
доктор історичних наук, професор*

ПЕРЕДМОВА

Системне структурне реформування державного управління в Україні, у поєднанні з постійними дискусіями про необхідність зміни виборчого законодавства та створення дієвих механізмів забезпечення його демократичного дотримання вітчизняним політичним істеблішментом, не стільки вирішує назрілі проблеми, скільки породжує нові дефекти функціонування інституту парламентаризму. Постійна трансформація політичного представництва не передбачає створення комплексної й ефективної системи контролю за діями законодавчої гілки влади, підвищення ступеню її відкритості. Зважаючи на це, з певною долею умовності, можна говорити про доцільність не лише врахування актуального зарубіжного досвіду чи поточного контексту розвитку подій, а й історичної практики, зокрема діяльності Державної думи Російської імперії (1906–1917 рр.) як першого представницького законодавчого органу влади.

Аналіз досвіду утвердження парламентаризму на початку ХХ ст. має повчальний характер, особливо з огляду на наявність цілого ряду спільних «архаїчних» рис із сучасними вищими законодавчими органами влади різних держав, у тому числі й України. Серед них: приїзди до Державної думи голови уряду П. Столипіна як фактору успішного голосування за те чи інше питання; лобістські практики; різноманітні методи обструкції з боку представників різних фракцій (тривалі промови, численні поправки до законопроектів та ін.); міжособистісні суперечки та взаємні образи депутатів тощо. Вітчизняний контекст проблеми ставить завдання першочергового вивчення «українських аспектів» діяльності парламенту із поясненням окремих питань (за необхідності) на прикладі загальнодумських сюжетів. Відтак об'єктом пропонованого дослідження стали депутати, делеговані населенням дев'яти губерній Російської імперії – Волинської, Катеринославської, Київської, Подільської, Полтавської, Таврійської, Харківської, Херсонської та Чернігівської. Ця група парламентарів означена нами у назві монографії універсальною де-

фініцією «українське представництво», яка, в даному контексті, не має прямолінійного етнічного значення і є винятково географічним критерієм¹. Для уникнення повторів її синонімом виступили словосполучення «українські депутати», а також «депутати від українських губерній та міст» тощо. Доцільність вживання останнього, детально пояснено з погляду кількісного розподілу у підрозділі 1.1, цілком відповідає історичним реаліям.

У тексті поставлено знак рівності між порядковим номером скликання (перше – 1906 р., друге – 1907 р., третє – 1907–1912 рр., четверте – 1912–1917 рр.) та числовим вираженням «I», «II», «III», «IV» Державні думи, особливо характерним для наукової та публіцистичної літератури дореволюційного періоду. Ми також не торкаємося дискусії, яка виходить за рамки предмету дослідження, про те, чи коректно називати цей орган влади «парламентом», чи лише «представницьким органом з елементами парламентаризму».

Змістово-композиційна структура корелюється з основними тематичними акцентами в роботі парламентарів Державної думи, які було розставлено з огляду на їх тогочасну значущість, практично цілком тотожну із сучасними проблемами українського державотворення. Зокрема декларування владою необхідності запровадження ринку землі та формування прозорого механізму її обігу визначило нагальність аналізу та оцінки ефективності законопроектів і депутатських ініціатив щодо подібного реформування у сфері поземельних відносин у Російській імперії на початку ХХ ст. Ця ретроспекція є доцільною і тому, що головними урядовими принципами потенційних аграрних змін у вказаний період було дотримання права приватної власності й законності (на відміну від наступної радянської епохи). Відтак аналіз обговорення земельного питання українськими депутатами

¹ Під час дослідження безпосередньо етнічної структури депутатського корпусу (п. 1.2) поняття «українець» вживалося для позначення національної належності. Натомість утворені від нього прикметники («український») скрізь виступають саме в ролі геопросторового ідентифікатора депутатів дев'яти вказаних губерній.

Державної думи впродовж 1906–1917 рр. дозволив детально з'ясувати бачення шляхів вирішення проблеми в минулому, порівняти його зі сподіваннями й прагненнями різних соціальних груп населення. Ця екстраполяційна аргументація має логіку і при вивченні законодавчої роботи парламентів щодо інших економічних питань, наприклад розвитку промисловості.

Не менш важливим для кожної держави є завдання зміцнення засад демократії та утвердження верховенства права, в якому пріоритетне значення належить принципу дотримання прав та свобод людини і громадянина. Необхідність проведення відповідної системної політики була актуальною й на початку XX ст., що визначає важливість і доцільність розгляду особливостей боротьби депутатів від українських губерній за права та свободи особи з трибуни Державної думи Російської імперії.

Важливість вивчення діяльності парламентарів у законодавчій сфері, пов'язаній із культурно-освітнім розвитком українських земель, зумовлена актуалізацією необхідності розмежування суто національної складової цієї сфери та загальноімперської асиміляційної політики, без нівелювання етнічних традицій державотворення.

* * *

На сьогоднішній день вивчення діяльності Державної думи Російської імперії (1906–1917 рр.), специфіки проведення виборів або окремих аспектів законодавчої роботи депутатів забезпечене належною кількістю історіографічних та джерельних матеріалів і, головним чином, перебуває у площині методологічного переосмислення та концептуальної переоцінки відповідних питань, актуалізації раніше «непопулярних акцентів» проблеми. Ідеться як про відмову від уже традиційної ідеалістично-романтичної реконструкції з абсолютним домінуванням аналізу «українського питання» в роботі парламенту, так і від архаїчного марксистсько-ленінського бачення стосовно робітничо-селянського блоку законопроектів.

Вагомим допоміжним чинником у досягненні цієї мети є той факт, що кількість наукових праць, присвячених діяльності Дер-

жавної думи Російської імперії лише за 1906–1912 рр. складає понад 400 досліджень². Загальне їх число станом на 2007 р. перевищувало 6 тис.³, а до початку 2016 р. зросло ще як мінімум на декілька сотень.

Перші праці на думську тематику з'явилися невдовзі після прийняття 6 серпня 1905 р.⁴ «Положення про вибори до Державної думи», яке визначало скликання в Російській імперії законодавчого представницького органу (так звана «Булігінська дума»). Однак початок системного наукового вивчення історії парламенту пов'язаний із наступним 1906 р. – безпосереднім початком його роботи. До цього часу відноситься і поява статей відомих українських громадсько-політичних діячів. Якісним змістовим наповненням вирізняються дописи М. Грушевського (надруковані, головним чином, у тижневику «Украинский вестник» та щомісячнику «Украинская жизнь»), в яких зроблено спробу теоретичного обґрунтування думської позиції українських парламентарів із національної та соціально-економічних проблем⁵. Аналізу місця та ролі українського питання в діяльності Державної думи різних скликань присвячено розвідки й наукові студії В. Винниченка, Д. Дорошенка, С. Єфремова, О. Лотоцького (писав під псевдонімом О. Білоусенко), Ф. Матушевського, С. Петлюри, В. Садовського та ін.⁶ Слід констатувати, що віт-

² Деев А.С. Указатель книг и брошюр о Государственной думе (с 1905 по 1 июля 1912 гг.): Опыт библиографии. – СПб.: Гос. тип., 1913. – 60 с.

³ Могилевский К.И., Циунчук Р.А., Шелохаев В.В. Государственная дума России как историографическая проблема // Вопросы истории. – Ноябрь 2007. – № 11. – С. 3–17.

⁴ Тут і далі по тексту всі дати до 1918 р. вказано за старим стилем.

⁵ Грушевский М. Вопрос дня // Украинский вестник. – 1906. – № 2. – С. 75–82; Його ж. На новом пути (По поводу думских выступлений по украинскому вопросу) // Украинская жизнь. – 1913. – № 7/8. – С. 5–14; Його ж. Национальный вопрос и автономия // Украинский вестник. – 1906. – № 1. – С. 8–17; Його ж. Наши требования // Украинский вестник. – 1906. – № 5. – С. 268–273; Його ж. После распушения Думы // Украинский вестник. – 1906. – № 9. – С. 627–632 та ін.

⁶ Винниченко В. В чем наша сила? // Украинская жизнь. – 1915. – № 7. – С. 13–18; Дорошенко Д. З українського життя // Україна. – 1907. – Лютий. –

чизняні дослідники початку ХХ ст. зосереджували свою увагу переважно на висвітленні особливостей створення та діяльності українських парламентських груп, доволі критично оцінюючи роботу проурядових фракцій.

Остаточне утвердження більшовиків при владі в Україні на початку 1920-х рр. зумовило домінування «класового підходу» у вітчизняній історичній науці. Загальновідомими є критичні погляди В. Леніна стосовно парламентаризму та використання ним оцінок щодо Державної думи на кшталт «парламентський кретинізм»⁷, її пізніша характеристика у сталінській «Истории Всесоюзной коммунистической партии...» як «безсилового придатку царизму»⁸. Таке бачення радянських «вождів» визначило негативне ставлення істориків упродовж наступних десятиліть до

С. 97–101; *Його жс.* Україна в 1906 році // Україна. – 1907. – Січень. – С. 1–29; *Ефремов С.* На очереди // Украинская жизнь. – 1916. – № 10/11. – С. 8–20; *Його жс.* Приказ жизни (к дебатам в Государственной думе по украинскому вопросу) // Украинская жизнь. – 1912. – № 6. – С. 35–42; *Билоусенко О.* Украинские моменты в холмском вопросе // Украинская жизнь. – 1912. – № 3. – С. 10–23; *Його жс.* Украинский вопрос в Четвертой думе // Украинская жизнь. – 1913. – № 6. – С. 21–34; *Його жс.* Украинский парламентский клуб // Украинский вестник. – № 1. – С. 68–69; *Матушевський Ф.П.* Українська громада в другій Державній думі // Літературно-науковий вісник. – Т. XXXIX, кн. 7. – К., 1907. – С. 80–98; *Петлюра С.* 3 українського життя // Україна. – 1907. – Март. – С. 129–139; *Його жс.* 3 українського життя // Там само. – Апріль. – С. 20–36; *Його жс.* 3 українського життя // Там само. – Травень. – С. 47–64; *Його жс.* Случайные заметки: Государственный прозорливец г. Савенко // Украинская жизнь. – 1915. – № 5/6. – С. 90–97; *Садовский В.* Украинский вопрос в Третьей думе // Украинская жизнь. – 1912. – № 5. – С. 17–27 та ін.

⁷ *Ленин В.И.* Две тактики социал-демократии в демократической революции // Его же. Полное собрание сочинений. 5-е изд. – М.: Государственное издательство политической литературы, 1960. – Т. 11: Июль – октябрь 1905. – С. 53; *Его же.* Итоги выборов // Там же. – М.: Государственное издательство политической литературы, 1968. – Т. 22: Июль 1912 – февраль 1913. – С. 332.

⁸ История Всесоюзной коммунистической партии (большевик): Краткий курс / Под редакцией Комиссии ЦК ВКП(б); одобрен ЦК ВКП(б), 1938 г. – М.: ОГИЗ-Госполитиздат, 1946. – С. 83.

досвіду російського парламентаризму початку ХХ ст. і не сприяло глибокому та різноаспектному аналізу роботи Державної думи Російської імперії. Однак панування ідеологічних оцінок не означало повного ігнорування радянськими дослідниками цієї теми, оскільки, наприклад, вивчення перебігу та результатів виборів давало, за висловом того ж В. Леніна, «... об'єктивний матеріал про погляди, настрої, а відповідно й інтереси різних класів суспільства»⁹.

Зауважимо, що перші праці на думську тематику початку 1920-х рр. (О. Слєпкова, М. Томсинського, М. Корбута¹⁰) сформулювали наукову проблематику, яка розроблялася в наступні десятиліття: виборчі кампанії та участь у них лівих партій, думська тактика більшовиків, класові суперечності в парламенті. Найбільш предметним дослідженням цього періоду радянської історіографії є праця А. Ріша під назвою «Нариси з історії Української соціал-демократичної “Спілки”», в якій заслуговує на увагу наступний висновок: «“Спілка” не мала своєї національної програми, не виділяла, що вона є українською організацією, і тим не менш, сама не усвідомлювала того, що вона є зародком соціал-демократичної партії України»¹¹.

Історіографія 1930 – середини 1950-х рр., поряд із кількісним збільшенням праць, присвячених діяльності більшовицьких депутатів, вирізняється започаткуванням вивчення місця і ролі «націо-

⁹ *Ленин В.И.* Итоги выборов... – С. 332.

¹⁰ *Слєпков А.Н.* Классовые противоречия в I Государственной думе. – М.; Пг.: Ком. ун-т им. Т. Зиновьева, 1923. – 148 с.; *Томсинский С.Г.* Борьба классов и партий в 1-й Государственной думе. – Ростов н/Д; Краснодар: Юго-Восточное краевое изд-во «Буревестник», 1924. – 103 с.; *Его же.* Борьба классов и партий во второй Государственной думе. – М.: Красная новь, 1924. – 175 с.; *Корбут М.А.* Рабочее законодательство III Государственной думы // Учёные записки Казанского университета. – 1923. – Т. 85. – Кн. 2. – С. 327–347.

¹¹ *Риш А.* Очерки по истории украинской социал-демократической «Спілки». – Х.: Пролетарий, 1926. – С. 107.

нального питання» у роботі парламенту Російської імперії¹². Окремий підрозділ монографії українсько-радянського історика Ф. Лося присвячено винятково «виборам депутатів на Україні в I і II Державні думи» та діяльності цієї групи парламентарів у взаємозв'язку із революційним селянським та робітничим рухом. Заідеологізованість деяких висновків зумовлена використанням автором переважно матеріалів більшовицької преси та статей В. Леніна. Критикуючи «оманну» передвиборчу діяльність «виразників інтересів буржуазії» – Конституційно-демократичної партії (КДП) та Української демократично-радикальної партії (УДРП) за намагання «переконати робітників і селян, що без повстання, без революції, мирним шляхом, через думу можна досягти поліпшення долі», Ф. Лось позитивно оцінював роботу лівих партій у Державній думі першого скликання, яка сприяла «згуртовуванню селянських парламентарів навколо пролетарських депутатів»¹³. Подібні підходи збереглися й у пізніших працях історика. Зокрема у статті 1946 р. дослідник зробив висновок про негативний вплив розмежування депутатів за національною ознакою на єдність загальноросійського революційного руху¹⁴.

У цей період з'являються ґрунтовні дисертаційні дослідження Г. Германа та Г. Габа, присвячені аналізу особливостей проведення виборів до II й IV Державних дум в українських губерніях відповідно, в яких охарактеризовано міжпартійну передвиборчу боротьбу, подано кількісні характеристики депутатського корпусу з аналізом соціального складу¹⁵.

¹² Див.: *Египко А.П.* Национальный вопрос в III Государственной думе (столипинский план выделения Холмщины из Польши): Дис. ... канд. ист. наук. – М., 1948. – 238 с.

¹³ *Лось Ф.Є.* Революція 1905–1907 рр. на Україні. – К.: Вид-во АН УРСР, 1955. – С. 373.

¹⁴ *Лось Ф.Є.* До питання про думську українську громаду в I та II Державній думі // Наукові записки Інституту історії АН УРСР / АН УРСР; ред. К. Гуслистий та ін. – К.: АН УРСР, 1946. – Кн. 2. – С. 178–184.

¹⁵ *Герман Г.О.* Выборы во II Государственную думу на Украине: Дис. ... канд. ист. наук. – К., 1948. – 288 с.; *Габ Г.С.* Выборы в IV Государственную

Чи не найпершим проявом у думській історіографії лібералізації внутрішньополітичного життя в Радянському Союзі після смерті Й. Сталіна стало видання збірника документів та матеріалів з історії Державної думи Російської імперії з оглядовими вступними розділами автора-упорядника Ф. Калінічева¹⁶. Крім того, почали друкуватися загальні праці А. Авреха, Т. Бурмістрової, Д. Колесниченко, С. Сидельникова, Є. Черменського, В. Шелохаєва та ін. Розвиток української радянської історіографії відзначений урізноманітненням тематики дослідження, однак до кінця 1980-х рр. пріоритетними проблемами при вивченні діяльності імперського парламенту початку ХХ ст. залишалися: участь більшовиків у виборчих кампаніях, думська тактика Російської соціал-демократичної робітничої партії (більшовиків) (РСДРП(б)), селянський рух і класова боротьба в умовах революційного піднесення, дискусії навколо аграрного питання (Л. Алексєєв, Ф. Горовський, М. Козицький, М. Лещенко, П. Любаров, О. Михайлик, В. Попик, В. Сокурєнко, П. Шморґун та ін.).

Окремо варто згадати статтю «Українське питання в Російській думі 1906–1917» професора українського походження Манітобського університету (Канада) О. Геруса, в якій здійснено спробу комплексного аналізу місця й ролі українського питання впродовж роботи парламенту всіх чотирьох скликань¹⁷.

Із проголошенням незалежності України розпочався якісно новий етап розвитку вітчизняної історіографії, що стосувався, серед іншого, переосмислення історії українських земель у складі Російської імперії. У контексті предмету нашого дослідження варто констатувати, що вектор дослідницьких інтересів істориків кардинально змінився із соціал-демократичної (більшовицької) думської тематики на національно-демократичну та ліберальну.

думу по рабочей курии на Украине: Дис. ... канд. ист. наук. – К., 1954. – 258 с.

¹⁶ Государственная дума в России: Сборник документов и материалов / Сост. Ф.И. Калинычев. – М.: Госюриздат, 1957. – III, 647 с.

¹⁷ *Gerus O.W. The Ukrainian Question in the Russian Duma 1906–1917 // Studia Ucrainica: An Overview. – Ottawa, 1984. – P. 157–173.*

На сьогоднішній день українська історіографія з означеної проблеми розвивається, перш за все, у напрямку розширення регіональної тематики за рахунок залучення місцевої архівної джерельної бази¹⁸, а також підготовки синтетичних узагальнюючих праць¹⁹. Спостерігається і системне використання міждисциплінарних підходів та принципів досліджень (синергетичних теорій, методів політичного аналізу та соціального конструктивізму тощо)²⁰. Історіографічний блок, присвячений тим чи іншим питанням організації виборчого процесу в українських губерніях, а також парламентській діяльності різних національних, соціально-професійних груп чи окремих депутатів, представлений працями М. Буліги, А. Глушковецького, Т. Демченко, В. Доморослого, С. Донченко, В. Дубінського, О. Коника, В. Сичової та ін.

У 1994 – на початку 1995 рр. у Київському університеті імені Тараса Шевченка та Інституті історії України НАН України В. Доморослий і О. Коник відповідно захистили дисертаційні дослідження, присвячені діяльності українських національних фракційних утворень та селянських депутатів у Державних думах перших двох скликань²¹. Ці праці означили своєрідний рубіж у

¹⁸ Див. напр.: *Буліга М.М.* Волинь у парламентському житті Російської імперії (1905–1917 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Луцьк, 2012. – 20 с.; *Глушковецький А.Л.* Вибори до Державних дум і становлення парламентаризму в Російській імперії у 1906–1917 рр. (на матеріалах Подільської губернії): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Чернівці, 2008. – 20 с.; *Демченко Т.П.* Чернігівські депутати в Державних думах Російської імперії (1906–1917 рр.) // *Скарбниця української культури: Зб. наук. праць.* – Чернівці, 2007 – 2008. – Вип. 10. – С. 101–107 та ін.

¹⁹ *Коник О.О.* Депутати Державної думи Російської імперії від губерній Наддніпрянської України (1906–1917) / Наук. ред. С.І. Світленко. – Дніпропетровськ: Герда, 2013. – 454 с.

²⁰ Докл. про історіографію питання див.: *Милько В.І.* Участь депутатів від українських губерній та міст у роботі I–IV Державних дум Російської імперії (1906–1917 рр.): історіографічний аналіз // *УІЖ.* – 2012. – № 1. – С. 153–170.

²¹ *Доморослий В.* Діяльність української парламентської громади в I та II Державних думах (1906–1907 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К.,

розвитку вітчизняної історіографії періоду незалежності з цієї проблематики, репрезентувавши методологічні підходи та тематичні вектори для майбутнього вивчення участі депутатів від українських губерній і міст в роботі парламенту Російської імперії.

У наступні роки перелік дисертаційних досліджень на «українську думську» тематику лише збільшувався (праці О. Білокінь, І. Бурди, І. Демуз, М. Киян, В. Сичової та ін.). Першим прикладом зростання наукового інтересу до проблем регіональної історії є дисертаційне дослідження (а також монографія) А. Глушковецького, предметом якого стали напрями, форми і методи діяльності місцевої влади щодо організації виборів у Подільській губернії, передвиборна боротьба у краї та діяльність подільських депутатів²².

Узагальнюючу характеристику виборчого законодавства, складу й діяльності українського депутатського корпусу Державної думи Російської імперії здійснив О. Реєнт у тритомному дослідженні Інституту історії України НАН України²³.

«Діяльність українців у Державній думі, – справедливо зазначає історик, – не стала, та й, очевидно, не могла стати магістральним шляхом вирішення українського питання та побудови демократичного ладу. Однак вона сприяла консолідації українства, набуттю досвіду політичної боротьби, утвердженню українців серед інших народів як самодостатньої нації зі своїми інтересами, які

1994. – 24 с.; *Коник О.* Діяльність селянських депутатів з України в I та II Державних думах: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 1994. – 25 с.

²² *Глушковецький А.Л.* Вказ. праця; *Його ж.* Демократія в провінції: вибори та діяльність депутатів Подільської губернії у Державних Думах Російської імперії. – Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О.А., 2010. – 400 с.

²³ *Реєнт О.П.* Українці у Державній думі Російської імперії // *Історія українського парламентаризму: від допарламентських форм організації політичного життя до сьогодення* / Гол. ред. ради В.М. Литвин; кер. авт. кол. В.А. Смолій; НАН України. Інститут історії України. – К.: Дніпро, 2010. – С. 244–265.

мають право на широку реалізацію у суспільній практиці»²⁴.

На різноплановій джерельній базі побудовано численні праці О. Коника, в яких розкрито соціально-професійний портрет та парламентську діяльність різних категорій парламентарів від українських губерній – інженерів, професорів, селян тощо²⁵. Позитивним результатом появи досліджень такого характеру є актуалізація нового аспекту проблеми, а саме визначення зв'язку між особливостями думської тактики, динамікою парламентської активності та професією депутата.

Насамкінець доцільно згадати фундаментальне російське видання 2008 р., що містить довідкові статті не лише про всіх парламентарів, а й про основні напрями діяльності Думи, особливості її функціонування тощо²⁶.

* * *

Досить репрезентативним є комплекс джерел з історії Державної думи, який включає актові та діловодні документи; статистично-довідкові матеріали; документи політичних партій; стенографічні звіти, збірники виступів та законопроектів парламентарів; газетно-журнальну публіцистику; мемуари та спогади, епістолярій. Їх об'єктивно-суб'єктивна природа є досить різною навіть у рамках окремої зі вказаних груп (передусім его-документи та періодика), однак нівелювати цю специфіку дозволяє наявність майже 80-ти опублікованих томів стенографічних звітів засідань парламенту, додатків та комбінованих покажчиків до них.

Особливості процесу інституціоналізації парламентаризму в Російській імперії на початку ХХ ст. відображено у законодавчих, актових та діловодних документах, які визначали особли-

²⁴ Там само. – С. 260.

²⁵ *Коник О.О.* Депутати Державної думи Російської імперії...

²⁶ Государственная дума Российской империи: 1906–1917: Энциклопедия (ГДРИЭ). – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2008. – 735 с.

вості проведення виборів, механізм функціонування і повноваження Державної думи; міністерській діловодній документації; судово-слідчих матеріалах. Окреме місце у цій категорії займають так звані «Сенатські роз'яснення», які тлумачили механізми реалізації окремими категоріями населення, перш за все селянами та робітниками, своїх виборчих прав²⁷.

Більшість із цих нормативно-правових актів уміщено в «Полном собрании законов Российской империи», довідкових виданнях для виборців, біографічних збірниках про депутатів²⁸, періодичній пресі. Вони також регулярно розсилалися місцевим органам влади та управління і відповідно зберігаються в центральних та обласних архівосховищах²⁹. Доступність цієї підгрупи джерел зумовлена їх наявністю у згадуваному радянському збірнику документів і матеріалів «Государственная дума в России» та сучасному російському хрестоматійному виданні документів, присвяченому виборчому процесу³⁰.

²⁷ Див.: Абрамсон В. Основные начала нового Положения о выборах в Государственную думу 3 июня 1907 г. С тремя приложениями: 1) Положение о выборах в Государственную думу 3 июня 1907 г. 2) Разъяснение Правительствующего сената. 3) Наглядная таблица выборов. – Мелитополь: Тип. Н.З. Лемперта, 1907. – 128, IV, 1 с.

²⁸ Боиович М.М. Члены Государственной думы (портреты и биографии). Первый созыв 1906–1911 гг. (Сессия продолжалась с 27 апреля по 9 июля 1906 г.). – М.: Издание Т-ва И.Д. Сытина, 1906. – 512 с.; *Его же*. Члены Государственной думы (портреты и биографии). Второй созыв. 1907–1912 гг. – М.: Второе издание Т-ва И.Д. Сытина, 1907. – 519 с.; *Его же*. Члены Государственной думы: портреты и биографии. Третий созыв. 1907–1912 гг. – М.: Шестое издание Т-ва И.Д. Сытина, 1909. – 512 с.; *Его же*. Члены Государственной думы: портреты и биографии. Четвертый созыв. 1912–1917 гг. – М.: Издание Т-ва И.Д. Сытина, 1913. – 456 с.; Спутник избирателя на 1906 год. Памятник эпохи 17 Октября: Справ. / Изд. И.И. Ефрона. – СПб.: Тип. «Работник», 1906. – 312 с. та ін.

²⁹ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України), ф. 16, оп. 82, спр. 106, 23 арк.

³⁰ Выборы в I–IV Государственные думы Российской империи. (Воспоминания современников. Материалы и документы) / Авторы концепции проекта и составители: И.Б. Борисов, Ю.А. Веденеев, И.В. Зайцев, В.И. Лысенко / Под общ. научн. ред. А.В. Иванченко. – М., 2008. – 860 с.

Досить конкретизований характер, із подачею інформації про політичну ідентифікацію та етносоціальний склад парламентарів, мають думські довідники та довідкові біографічні збірники про депутатів³¹. Натомість партійні програми, матеріали з'їздів, конференцій, пленумів, засідань центральних і місцевих органів партій, опубліковані звіти думських фракцій про парламентську роботу та ін., складають категорію документів орієнтованих переважно на виборця. Їх аналіз дозволяє сформуванню загального уявлення про політичну платформу тієї чи іншої партії та, відповідно, визначити лише можливі напрями законотворчої роботи депутатів, встановити факти, безпосередньо пов'язані із практичною діяльністю певної фракції чи групи, а відтак і її членів³².

Особливу важливість для дослідження законодавчої діяльності українських депутатів у Державній думі Російської імперії мають стенографічні звіти її засідань. Відповідні матеріали регулярно друкувалися Державною типографією, спеціальними виданнями

³¹ Обзор деятельности Государственной Думы третьего созыва. 1907–1912 гг. Часть первая. Общие сведения. – С.-Петербург: Государственная типография, 1912. – 727 с.; Обзор деятельности Государственной думы третьего созыва. 1907–1912 гг. Часть вторая. Законодательная деятельность. – С.-Петербург: Государственная типография, 1912. – 708 с.; Обзор деятельности Государственной думы третьего созыва. 1907–1912 гг. Часть третья. Рассмотрение государственных росписей. – С.-Петербург: Государственная типография, 1912. – 920, 15 с. та ін.

³² Партии демократических реформ, мирного обновления, прогрессистов, 1906–1916 гг.: Документы и материалы / Ассоциация «Российской политической энциклопедии», Росархив, РГАСПИ, ГА РФ; редкол.: В.В. Шелохаев (отв. ред.) и др. – М.: РОССПЭН, 2002. – 527 с.; Партия мирного обновления. Постановления группы прогрессистов и программа партии, выработанная во время заседаний Государственной думы 27-го апреля – 8-го июля 1906 года. – С.-Петербург: [Тип. А.С. Суворина], 1906. – 28 с.; «Союз 17 Октября», его задачи и цели, его положение среди других политических партий. Речь В. Петрово-Соловово, произнесённая 30 декабря 1905 года на общем собрании Тамбовского отделения «Союза». – М.: Т-во «Печатня С.П. Яковлева», 1906. – 35 с.; Українська суспільно-політична думка в 20 столітті: документи і матеріали: У 3 т. – Т. 1 / Упоряд. Т. Гунчак, Р. Сольчаник. – Мюнхен: Сучасність, 1983. – 510 с. та ін.

після закриття чергової сесії. Секретаріат парламенту безкоштовно розсилав їх в управлінські та науково-освітні організації: повітові й губернські земські управи, міські думи, Академію наук, музеї, архівні комісії, вищі навчальні заклади та ін. Крім того, звіти отримували міністри, їх заступники, головноуправляючі, різні урядові структури, а також власне депутати. Загальний тираж складав не менше 1500 екземплярів кожного засідання. Відповідні брошури зводилися у томи, інколи вперемішку. Ця робота була ускладнена оперативністю та використанням депутатами права на купюрування текстів власних виступів³³.

Надійність стенографічних звітів як історичного джерела засвідчена позитивними оцінками представників опозиційних політичних сил та організацій, зокрема членами Конституційно-демократичної партії, редакції журналу «Украинский вестник» (друкований орган Української парламентської громади у Державній думі першого скликання), лідером більшовиків В. Леніним. Для прикладу, останній у статті 1913 р. зазначав:

«... так чи інакше, величезний політичний матеріал з вивчення поглядів і прагнень російського селянства і російського трудівництва, наявний у цих звітах, почасти уже став, почасти стане в майбутньому надбанням будь-якої освіченої людини»³⁴.

Крім того, сам факт внесення після 3 червня 1907 р. стенографічних звітів засідань I–II Державних дум до списку забороненої для широкого доступу літератури та вилучення їх із продажу є найбільш яскравим підтвердженням високого рівня об'єктивності цього виду джерел.

Водночас, висловлювання окремих депутатів не дають змоги сформулювати однозначне ставлення стосовно, якщо не достовір-

³³ Селунская Н.Б., Бородин Л.И., Григорьева Ю.Г., Петров А.Н. Становление российского парламентаризма начала XX века / Под ред. Н.Б. Селунской. – М.: Мосгорархив, 1996. – С. 145–147.

³⁴ Ленин В.И. Что делается в народничестве и что делается в деревне? // Его же. Полное собрание сочинений... – Т. 22. – С. 363.

ності, то повноти звітів. Зокрема відомо, що відносно поширеною практикою було «пом'якшення» в них висловлювань опозиційних парламентарів, або взагалі вилучення образливих фраз на адресу представників уряду чи частин промови критичного, щодо політики Ради міністрів, характеру. При ознайомленні з відповідними текстами інколи складається враження, що під час виступу праворадикальних депутатів ліве крило парламенту практично не порушує дисципліну і не супроводжує промови образливими вигуками або несхвальними словами. Натомість, для прикладу, у стенограми виступів соціал-демократів часто вставлено вигуки «справа», які мають дискредитуєчий зміст для опозиційного доповідача. Зауважимо, що це авторське суб'єктивне спостереження досить складно підтвердити беззаперечними документами, однак, ураховуючи інші наведені дані щодо рівня об'єктивності звітів засідань Державної думи, воно має логічне підґрунтя³⁵.

Крім того, у роки Першої світової війни стенографічні звіти засідань парламенту постійно перлюструвалися військовою цензурою з подальшим вирізанням окремих частин. Це викликало незадоволення серед депутатів усіх фракцій та груп. Однак, незважаючи на роз'яснення та вказівки Ради міністрів і Сенату попередніх років, після введення у дію «Тимчасового положення про військову цензуру» вказані випадки періодично все ж таки мали місце³⁶. Так, зі змінами було опубліковано декларацію у зв'язку з початком війни соціал-демократичних депутатів IV Дер-

³⁵ Характерним прикладом цілком може бути засідання 1 листопада 1916 р. Зокрема текст виступу лідера меншовиків М. Чхеїдзе та голови Трудової групи О. Керенського «розбавлено» 18 вставками на кшталт «сміх справа», у тому числі й коли оратори згадували про становище України. Натомість, відповідно до стенограми, під час виступів С. Левашова та П. Балашова, які виголошували заяви від імені фракцій правих та російських націоналістів, ліве крило лише раз зробило зауваження, що виглядає неправдоподібно «толерантно», зважаючи на яскраву антипатію до вказаних парламентарів із боку опозиції.

³⁶ Парламентские заметки. Народное представительство и печать // Речь. – 1916. – № 310. – Четверг, 10 ноября. – С. 3.

жавної думи від 26 липня 1914 р.³⁷ Зокрема у стенографічному звіті відсутня фраза: «Чужий того фальшивого патріотизму, під прикриттям якого панівні класи здійснюють хижацьку політику...», а також цілий абзац про неможливість єднання народу з владою в умовах гонінь проти преси, переповнення в'язниць, репресій серед робітників, національних переслідувань³⁸. Більшовицький депутат О. Бадаєв у спогадах, а також М. Чхеїдзе з трибуни, відзначали, що голова парламенту М. Родзянко перед публікацією декларації зробив у ній ще й ряд власних купюр³⁹.

Зважаючи на це, в період Першої світової війни, виходячи саме з необхідності збереження відомостей, пов'язаних із військовою таємницею, значення стенографічних звітів як джерела інформації дещо знизилося. Під прикриттям цензури досить часто не публікувалися окремі емоційні висловлювання та частини різких виступів опозиційних депутатів⁴⁰. Розуміючи це, фракція кадетів безуспішно виступала за обмеження повноважень органів військової цензури по відношенню до стенографічних звітів⁴¹. У цьому контексті варто розуміти, що не йшлося про закриті засідання, на яких обговорювалися військові питання.

³⁷ Меньшевики. Документы и материалы. 1903 – февраль 1917 гг. – М.: РОССПЭН, 1996. – С. 350–351.

³⁸ Повний текст абзацу такий: «Не може бути єднання народу із владою, коли вона не є виконавицею свідомої волі народу, коли останній поневолений владою, коли народна маса, на яку лягає весь тягар війни, безправна, коли робітничий і селянський друк задушено, коли робітничі організації розгромлені, коли в'язниці переповнені борцями за свободу і щастя народу, і коли ми тільки що пережили розстріл петербурзьких робітників військами і поліцією. Не може бути єднання з владою і тих численних народностей Росії, які піддаються національним переслідуванням і живуть в атмосфері насильства і гноблення».

³⁹ Меньшевики. Документы и материалы... – С. 497.

⁴⁰ Дет. про роботу органів військової цензури див.: *Кириєнко О.Ю.* Військова цензура в Україні (липень 1914 р. – лютий 1917 р.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2011. – 20 с.

⁴¹ Четвертая Государственная Дума. Фракция Народной свободы. «Военные» сессии. 26 июля 1914 года – 3 сентября 1915 года. – Петроград: Тип. т-ва «Екатерингофское печатное дело», 1916. – С. 58.

Рішуче невдоволення стосовно тенденційності звітів про засідання Державної думи, які публікувалися на сторінках «Петроградских ведомостей», висловлювали і депутати правої та національної фракцій наприкінці лютого 1916 р.

«Цим звітам надається систематичний односторонній характер в дусі ідей Прогресивного блоку – йшлося у відповідному повідомленні. – Промови депутатів правої та національної фракцій друкуються в скороченому та викривленому вигляді, промови лівих депутатів передаються детально та з доброзичливістю [...] матеріал від правих фракцій в газеті систематично не з'являється [...] Такий же характер мають і замітки в цій газеті, що стосуються фракційного життя Думи. Наприклад, детальні бюлетені про стан здоров'я депутата Чхеїдзе друкуються, а відомості про діяльність національних і правих груп Державної думи замовчуються або викривлюються»⁴².

Подібне обурення безумовно мало об'єктивне підґрунтя, однак варто враховувати факт існування в Російській імперії періодичних органів різного партійного спрямування з відмінними політичними пріоритетами та оціночними судженнями щодо окремих фракцій і груп парламенту. Це твердження стосується як преси лівих партій, так і правих газет та журналів.

Особливе невдоволення у депутатів різних фракцій викликала заборона військової цензури публікувати промови не лише відверто опозиційних П. Мілюкова, М. Чхеїдзе, а й В. Шульгіна та І. Капніста, виголошені ними на перших засіданнях п'ятої сесії Державної думи четвертого скликання (дет. про них у підрозділі 3.3):

«Панове, дамоклів меч військової цензури, – наголошував 4 листопада 1916 р. представник російського населення Закавказзя М. Скобелев, – висить над цим залом з перших же днів війни, але до цих пір він падав лише на нас; тепер традиція вилучення з обігу промов Чхеїдзе і

⁴² Правые партии. 1905–1917 гг. Документы и материалы: В 2 т. – Т. 2: 1911–1917 гг. – М.: РОССПЭН, 1998. – С. 544.

Керенського порушена: в компанії з ними не тільки Мілюков, але і Шульгін, але і гр. Капніст. Що може вставити обиватель у ці білі місця із заголовками промов гр. Капніста, Шульгіна? Він може подумати, що вони тут говорили про конфіскацію поміщицьких земель, він може навіть подумати, що вони тут говорили за мир, за братство народів, проти війни, він може подумати, що вони тут говорили про повалення республіки, у той час, коли вони всього лише говорили про повалення Штюрмера»⁴³.

Зауважимо, що вищевказані промови увійшли до опублікованих окремим томом стенографічних звітів. Однак, наприклад, виступ П. Мілюкова «Дурість або зрада» було випущено без окремих речень. Подібне стало нормою для засідань кінця 1916 – початку 1917 рр. Утім, виступаючи з цього приводу на засіданні 2 грудня 1916 р., М. Родзянко відкинув всі звинувачення на свою адресу («я ніколи широко своїм правом цензури не користувався») та наголосив, що затверджені ним до друку стенографічні звіти суттєво відрізняються від тих, що публікуються у пресі. Відповідно, впливу на останні він не має, тому звіти часто виходять друком «інколи у вигляді білих місць, інколи ж у вигляді надзвичайних скорочень, які нерідко спотворюють смисл сказаної промови»⁴⁴.

Незважаючи на цю особливість, оперативність подання відомостей, швидке відображення останніх подій визначає суттєву джерелознавчу цінність газетно-журнальної публіцистики. У ній репрезентовано безліч форм інформації (документальна, хронікальна, особова та ін.), яка має як аналітичний, так і довідковий (описовий) характер. У цьому контексті важливими є публікації таких видань, як «Рідний край», «Громадська думка», «Вільна Україна», «Украинский вестник», «Наша дума», «Рідна справа –

⁴³ Государственная дума, четвертый созыв, 1916–1917 гг., сессия пятая / Стенографические отчёты. Ч. 1: Заседания 1–19 (с 1 ноября 1916 г. по 25 февраля 1917 г.). – Петроград: Государственная типография, 1917. – Стб. 175.

⁴⁴ Там же. – Стб. 726.

Думські вісті», «Украинская жизнь», «Речь», «Одесский листок», «Подольнин», «Южная мысль», «Окраины России» та ін.

Серед комплексу джерельних матеріалів окрему групу становлять мемуари та спогади депутатів і сучасників подій, їх епістолярна спадщина. Специфіка цієї категорії полягає у тому, що вони характеризуються наративністю стилю, авторським суб'єктивізмом, відображенням індивідуальних політичних поглядів, симпатій та антипатій. До цієї групи входять спогади, щоденники та листування як загальноросійських політичних та громадських діячів (А. Богданович, В. Коковцов, В. Маклаков, П. Мілюков, П. Шванебах)⁴⁵, так і українських (Д. Дорошенко, О. Лотоцький, Є. Чикаленко)⁴⁶, у тому числі безпосередньо депутатів (В. Оболенський, І. Шраг, В. Шульгін)⁴⁷.

⁴⁵ *Богданович А.* Три последних самодержца. – М.: Изд-во Френкель, 1924. – 380 с.; *Коковцов В.Н.* Из моего прошлого. Воспоминания 1903–1919: В 2 т. – Т. 1. – Париж: Издание журнала «Иллюстрированная Россия», 1933. – 512 с.; Т. 2. – Париж: Издание журнала «Иллюстрированная Россия», 1933. – 509 с.; *Маклаков В.А.* Вторая Государственная дума. Воспоминания современника. – Париж: Б. и., б. г. – 260 с.; *Его же.* Первая Государственная дума. Воспоминания современника. 27 апреля – 8 июля 1906 г. – М.: Центрполиграф, 2006. – 335 с.; *Милюков П.Н.* Воспоминания (1859–1917) / Под редакцией М.М. Карповича и Б.И. Элькина. – Т. 1. – Нью-Йорк: Издательство им. А.П. Чехова, 1955. – 442 с.; Т. 2. – Нью-Йорк: Издательство им. А.П. Чехова, 1955. – 399 с.; *Шванебах П.* Записки сановника: Политика П.А. Столыпина и Вторая государственная дума // *Голос минувшего*. – 1918. – № 1/3. – С. 115–138 та ін.

⁴⁶ *Дорошенко Д.* Мої спомини про давнє минуле (1901–1914). – Вінніпег, Манітоба: Тризуб, 1949. – 167 с.; *Його ж.* Мої спомини про недавнє минуле (1914–1918). – Львів: Червона калина, 1923. – Ч. 1: Галицька руїна 1914–1917 років. – 132 с.; *Лотоцький О.* Сторінки минулого. – Ч. 3. – Б. м.: Видання Української православної церкви в США, 1966. – 395 с.; *Чикаленко Є.Х.* Зібрання творів: У 7 т. – Т. 1: Спогади. Уривки із моїх споминів за 1917 р. Коментарі авторські. – К.: Рада, 2003. – 432 с. та ін.

⁴⁷ «Моя жизнь и мои современники». Первая дума: из воспоминаний князя В.А. Оболенского // *Наука и жизнь*. – 1900. – № 7. – С. 94–103; *Шраг І.* Посол до Першої думи М. Юнацький (Спомини члена Першої думи) // *Рідний край*. – 7 травня 1907 р. – С. 6; *Шульгін В.* Годы. Дни. 1920: Мемуары / Предисл. В. Владимиров. – М.: Новости, 1990. – 328 с. та ін.

Загалом джерельну базу дослідження представлено на достатньому рівні, вона має високий рівень інформативності та достовірності. Натомість наявна наукова література дозволяє стверджувати про необхідність комплексного висвітлення участі українських депутатів у роботі Державної думи Російської імперії (1906–1917 рр.).

Розділ I

ДЕПУТАТСЬКИЙ КОРПУС

- **Думське законодавство і вибори в українських губерніях**
- **Етносоціальний портрет як результат урядового впливу**
- **Політична структура депутатського корпусу від України**

Вибори послів до Думи тільки тоді можуть бути для людей корисними, коли виборці візьмуть собі в тямки, чого треба від членів Думи вимагати та хто може найкраще ці вимагання задовольнити.
П. Чижевський

1.1. Думське законодавство і вибори в українських губерніях

Виборче законодавство (перш за все його специфіка та процедура розробки) завжди мало більш-менш виражений характер політичної доцільності й до певної міри формувало шляхи задоволення інтересів чинної влади. Водночас, воно покликане забезпечувати основні підвалини для будь-якого демократичного режиму, відповідати критеріям законності. Сприяючи об'єктивній репрезентації електоральних уподобань, виборча система реалізує волю більшості виборців шляхом обрання ними вищих посадових осіб у державі, представників законодавчих органів та ін. Очевидно, що сама по собі вона не визначає ефективність і стабільність влади, однак вдалий вибір її моделі сприяє цьому. У контексті аналізу відповідного історичного досвіду Російської імперії варто розуміти, що головну роль у вадах виборчого (думського) законодавства початку ХХ ст. відіграли як безпосередньо інтереси влади з її потужним адміністративно-каральним апаратом, так і брак досвіду парламентаризму та демократичного самоврядування. Останнє, проявившись у формі недостатньої політичної зрілості населення та розпорошення інтересів партій, було нездатне повноцінно протистояти різноманітним формам і методам урядового впливу.

Говорячи про думське законодавство як вагомий чинник формування складу Державної думи, у тому числі й депутатського корпусу від українських губерній і міст, слід зазначити, що організація і проведення виборів регулювалися рядом нормативно-правових актів: «Положенням про вибори до Державної думи» від 6 серпня 1905 р., указом «Про зміни Положення про вибори до Державної думи та виданих в доповнення до нього узаконень» від 11 грудня 1905 р., маніфестом «Про зміни за-

провадження Державної ради і про перегляд запровадження Державної думи» від 20 лютого 1906 р., указом «Запровадження Державної думи» від 20 лютого 1906 р. та «Положенням про вибори до Державної думи» від 3 червня 1907 р. Така, здавалося б, активна нормотворчість, була зумовлена, по-перше, відсутністю в Російській імперії традицій парламентаризму, по-друге, прагненням влади виробити законодавчу базу, яка відповідала б тогочасним реаліям суспільно-політичного розвитку країни (тобто революційному піднесенню) і, разом з тим, дозволила контролювати процес формування представницького органу, забезпечила ефективні механізми виходу з кризи.

Поряд з усуненням прогалин та суперечливих норм у законодавстві шляхом детального регулювання всіх стадій виборчого процесу відбувалося запровадження низки обмежень, які давали змогу уряду впливати на підсумкові результати кампаній. Відповідно до «Положення про вибори до Державної думи» від 6 серпня 1905 р. було встановлено основоположні принципи проведення виборів, що не зазнали особливих змін у подальшому. Зокрема це багатоступеневість формування депутатського корпусу (непрямий характер виборів), куріальна система (поділ виборців українських губерній на курії – землевласницьку, міську, селянську)¹ та майновий ценз. При цьому вказаним «Положен-

¹ Пізніше для окремих регіонів та міст Російської імперії додатково було створено робітничу (для регіонів із числом робітників не менше 10 тис. осіб), козацьку (для козаків-домовласників Облaсті Війська Донського, Кавказу, Приморського краю, Сибіру тощо) та іногородницьку (для калмиків, казахів, бурят, «туземців» Середньої Азії) курії. Вибори за ними мали багатоступеневий характер. Зокрема за робітничою курією обиралися спочатку уповноважені від підприємств, які на загальних губернських з'їздах (разом із кількісно переважаючими представниками інших курій) голосували за виборників, і лише ті – обирали депутатів. За козацькою цей ланцюжок голосування був наступним: 1) козаки-домовласники; 2) учасники станичних зборів або повітові уповноважені (залежно від регіону); 3) виборники, 4) депутати. За іногородницькою: 1) меншини з особливим статусом; 2) уповноважені окружних з'їздів; 3) виборники; 4) депутати. По суті, чим складнішою була система, тим більше існувало можливостей для

ням...» виборчих прав позбавлялися жінки, студенти та військовослужбовці². У сенатських «Правилах про застосування та введення в дію запровадження Державної думи та Положення про вибори до Державної думи» вказувалося, що особи жіночої статі мали право передати свої цензи за нерухомим майном чоловікам або синам для внесення останніх у виборчі списки. Подібне право отримали й офіцери³.

Наростання революційної активності в Російській імперії упродовж серпня – грудня 1905 р. змусило владу внести зміни у чинне виборче законодавство, спрямовані на деяку його лібералізацію. Зокрема указом «Про зміни Положення про вибори до Державної думи та виданих в доповнення до нього узаконень» від 11 грудня 1905 р. було розширено виборчі права окремих категорій населення шляхом створення робітничої курії та за рахунок зниження майнового цензу. В останньому випадку право бути внесеним до виборчих списків отримали особи, які володіли нерухомим майном, торгово-промисловим підприємством або сплачували промисловий податок упродовж одного, а квартирний – трьох років. Остаточо було врегульовано й особливості багату-ступеневої системи виборів: поряд зі вже задекларованими «Положенням...» від 6 серпня 1905 р. двоступеневою системою для поміщиків та чотириступеневою – для селянства, встановлювалася триступенева система для промислових робітників⁴. Передбачалось, що від підприємств із загальною кількістю не менше 50 працівників спочатку висувалися б уповноважені, які на губернських з'їздах обирали виборників, і лише останні

виборчих маніпуляцій та нівелювання голосів представників указаних виборчих курій.

² Государственная дума в России: Сборник документов и материалов... – С. 40.

³ Глушковецкий А.Л. Демократія в провінції... – С. 30.

⁴ Государственная дума в России: Сборник документов и материалов... – С. 40.

спільно з іншими виборниками від землевласників та селян обирали депутатів⁵.

Необхідно підкреслити, що запроваджений законодавством становий принцип виборчої системи встановлював нерівномірний розподіл голосів виборців, адже один виборник представляв 2 тис. землевласників, 4 тис. міщан, 30 тис. селян, 90 тис. робітників⁶. Подібний диференційований характер мав розподіл кількості виборників по європейській частині Російській імперії: 42,3% (2532 особи) обиралися за селянською курією; 32,7% (1956 осіб) – за землевласницькою; 22,5% (1343 особи) – за міською; 2,5% (151 особа) – за робітничою (загалом 5982 особи)⁷. У цілому, найбільше виборників (49%), по відношенню до їх загальнодержавної чисельності, обирало саме селянство, яке в хибному (як це виявилось вже під час роботи парламенту) уявленні влади мало бути консервативною силою та надійною опорою. При аналізі цього кількісного розподілу варто брати до уваги й беззаперечний факт чисельної переваги вказаної соціальної групи над іншими.

Суттєво іншою була ситуація в масштабах українських губерній. Так, із загальної кількості тутешніх виборників (1477 осіб) майже 40% (576 осіб) обиралися на з'їздах повітових та губернських землевласників, найвищий показник було встановлено в Полтавській губернії – 60,2%. Зважаючи на те, що право брати в них участь мали особи, земельна власність яких у середньому становила 200 дес. (ця норма стосується лише дев'яти українських губерній), планувалося обрання депутатами головним чином представників землевласницької курії (дворян – великих

⁵ *Попик В.І.* Большевики і пролетаріат під час виборів до III Державної думи. – УІЖ. – 1981. – № 10. – С. 90.

⁶ *Лозицкий А.Е.* Избирательная система Государственной думы // Темы жизни. – 1906. – № 2. – С. 30, 34.

⁷ *Кирьянов И.К., Лукьянов М.Н.* Парламент самодержавной России. Государственная дума и ее депутаты, 1906–1907 гг. – Пермь: Изд-во Пермского университета, 1995. – Режим доступа: <http://vivovoco.astronet.ru/VV/BOOKS/DUMA/INTRO.HTM>.

землевласників), які вирізнялися б консервативними політичними поглядами та лояльністю до урядової політики.

Таким чином, зміна виборчого законодавства протягом 1905–1906 рр. фактично означала його поступову еволюцію та пристосування окремих норм до революційних вимог суспільства. Незмінність таких обмежень, як майновий ценз, багатоступеневість виборів у формі куріально-станової системи в цілому відповідали розвитку світового виборчого права на початку ХХ ст. (характерний приклад – Австро-Угорщина) та були значним досягненням для Російської імперії з її багатовіковим самодержавним устроєм. Збереження привілейованого становища землевласницької та міської курій, порівняно із відсотком населення, яке голосувало по них, було зумовлене бажанням уряду перешкодити можливому обранню до парламенту представників революційно налаштованих категорій населення.

* * *

Створення комплексної картини щодо процесу обрання та якісно-кількісного складу депутатського корпусу від українських губерній і міст у I–IV Державних думах Російської імперії обумовлює необхідність з'ясування особливостей використання владою адміністративного ресурсу в ході агітаційної кампанії і безпосередньо під час проведення виборів. Основними його формами були політичні репресії, арешти опозиційно налаштованих кандидатів, підтримка в регіонах окремих проурядових політичних партій і кандидатів. Слід вказати, що у великих містах заходи адміністративного впливу мали меншу результативність і масштаб порівняно із сільською місцевістю. Однак їх вплив на різних етапах виборчої кампанії очевидний для кожного регіону. Головними завданнями при цьому були формування політично лояльного складу парламенту та одночасно з цим запобігання можливому наростанню революційних настроїв і соціальних виступів. Тогочасні періодичні видання наводили численні факти такого незаконного втручання. Зокрема у Херсоні в 1906 р. на стадії обрання виборників, місцева адміністрація активно та

відкрито підтримувала блок чорносотенців⁸. На Поділлі від участі у виборчому процесі було усунуто особливо популярних серед селянства губернії представників прогресивної інтелігенції. За даними газети «Речь», у Житомирі в результаті активної «передвиборчої чистки» на адміністративне заслання до Архангельська вислано двох ліберально налаштованих поміщиків, сільського вчителя та двох селян. У Чернігівській губернії, напередодні виборів до парламенту першого скликання, в'язниця Ніжина, за свідченням громадського діяча М. Кроля, була переповнена політичними арештантами, яких нараховувалося до 120 осіб, тоді як санітарно-гігієнічні норми дозволяли утримувати не більше 60 в'язнів⁹.

Зважаючи на це, а також ряд інших подібних свідчень сучасників, не можемо погодитися із твердженням радянського історика А. Авреха про те, що «вибори до І Думи проходили більш-менш вільно, без якогось серйозного втручання влади»¹⁰. Тогочасні ж надії уряду на селянство як соціальну опору монархії, якому і було забезпечено перевагу у вигляді надання права на обрання 49% виборників відповідно до «виборчого закону Вітте»¹¹, не можуть слугувати повноцінним поясненням для подібної констатації. На практиці така позиція влади «органічно» поєднувалася з методами протизаконного впливу по відношенню до відверто опозиційних політичних організацій та безпосередньо кандидатів у депутати.

Джерела засвідчують тенденцію щодо подальшого використання урядом адмінресурсу напередодні кожних виборів і демонструють урізноманітнення його форм та методів, розширення

⁸ Херсон. Дописи (од наших корреспондентів) // Рідний край. – 9 квітня 1906. – № 14. – С. 15.

⁹ *Кр-ль М.А.* Как прошли выборы в Государственную думу. – С.-Петербург: Типо-лит Р.С. Вольпина, 1908. – С. 9.

¹⁰ *Аврех А.Я.* Столыпин и судьбы реформ в России. – М.: Издательство политической литературы, 1991. – С. 13.

¹¹ Так сучасники «охрестили» вищезгаданий закон від 11 грудня 1905 р., за прізвищем С. Вітте – голови Ради міністрів у 1905–1906 рр.

меж застосування. На виборах до II Державної думи (1907 р.) урядовий вплив виявився під час імплементації «Положення про вибори до Державної думи» від 6 серпня 1905 р. та указу «Про зміни Положення про вибори до Державної думи та виданих в доповнення до нього узаконень» від 11 грудня 1905 р. шляхом видання ряду сенатських, міністерських та губернаторських роз'яснень; заборони брати участь у виборах депутатам I Державної думи, які підписали Виборзьку відозву (180 осіб); надання підтримки новоствореним націоналістичним організаціям (наприклад, Союзу російського народу, Київському націоналістичному клубу); поширенні вже звичної практики адміністративної висилки та заслання політично неблагонадійних; «коригування» списків кандидатів виборників тощо.

Головною метою роз'яснень законодавства про вибори, підготовлених Сенатом, міністерством внутрішніх справ та місцевими губернаторами, було обмеження прав революційно налаштованих груп населення, до яких належали переважно категорії незаможного селянства та низькооплачуваних робітників. Так, поряд зі встановленням у «Положенні...» цензу осілості (проживання не менше року в місті в окремій квартирі) як обов'язкової умови для отримання виборчого права за міською курією, Сенат вказав, що квартирою вважається лише приміщення, яке має окремий вихід, окрему кухню або принаймні твердопаливну (на дровах) кухонну плиту. Таке уточнення позбавило виборчого права десятки тисяч міських виборців:

«під різними приводами сенатські роз'яснення за три тижні (15 листопада – 5 грудня [1906 р.]) у 37 містах та повітах винищили 225 843 виборця. У Полтавській (опозиційній) губ. виключено 75% виборців, у багатьох місцях винищено рівно 50%, а місць, де воно дорівнює 30%, хоч відбавляй» – писав кореспондент журналу «Народный учитель»¹².

¹² В.К.В. Внутреннее обозрение // Народный учитель. – 1914. – № 1 (январь). – С. 21.

Не менш масштабним було використання губернською владою адміністративного ресурсу й безпосередньо під час проведення виборів до II Державної думи. При цьому вже досить відпрацьований характер мали форми контролю за проведенням виборів уповноважених, з'їздів повітових землевласників і міських виборців, а також власне виборів депутатів¹³.

Під час виборчої кампанії до III Державної думи (1907 р.) адміністративний вплив, крім вказаних проявів, виявився у зміні самої процедури організації виборів. Наприклад, відповідно до роз'яснення «Положення про вибори до Державної думи» від 3 червня 1907 р., підготовленою міністерством внутрішніх справ, списки виборників могли бути оприлюднені лише з дозволу заступника міністра (тоді як раніше відповідну санкцію надавав місцевий губернатор чи міський голова)¹⁴.

Незважаючи на спад революційної боротьби з середини 1907 р., численні звіти губернських жандармських управлінь (ГЖУ) свідчили про неабиякий контроль з боку влади за ходом передвиборчої кампанії до III Державної думи. Лише у Костянтиноградському повіті Полтавської губернії напередодні виборів було проведено понад 30 обшуків. Крім того, влада, не виключаючи масових заворушень після розпуску парламенту попереднього скликання, готувалася застосувати у такому випадку навіть військову силу. Так, у червні 1907 р. командуючим військових округів (наприклад, Київського) було дозволено використовувати відповідні підрозділи для придушення протестів населення¹⁵.

¹³ Це питання в регіональному зрізі, на прикладі Поділля, досить детально розкрив А. Глушковецький («Демократія в провінції: вибори та діяльність депутатів Подільської губернії у Державних Думах Російської імперії», Кам'янець-Подільський, 2010). Серед іншого, на основі аналізу архівних джерел, дослідник показав деструктивний вплив місцевої губернської адміністрації на передвиборчу кампанію низки опозиційних кандидатів, наприклад колишнього гайсинського предводителя дворянства В. Завойка.

¹⁴ *Кириянов И.К., Лукьянов М.Н.* Указ. соч.

¹⁵ *Попик В.И.* Политическая борьба на Украине вокруг выборов в III Государственную думу / АН УССР. Институт истории; отв. ред. В.Г. Сарбей. – К.: Наукова думка, 1989. – С. 44.

Не стали винятком і вибори парламентарів до IV Державної думи, під час проведення яких, за свідченням М. Родзянка (депутат від Катеринославської губ.), головним спрямуванням адміністративного впливу стало надання допомоги тим кандидатам, які виявляли «сліпу підтримку уряду»¹⁶.

* * *

Аналіз складу депутатів від українських губерній і міст I–IV Державних дум, їхньої партійно-фракційної належності потребує також характеристики кількісних показників. Так, до законодавчого органу перших двох скликань парламентарі обиралися виборцями від дев'яти українських губерній та окремо чотирьох міст. Від Волинської губернії кількість депутатів становила 13 осіб, Катеринославської – 9, Київської – 15, Подільської – 13, Полтавської – 12, Таврійської – 6, Харківської, Херсонської і Чернігівської – по 10. Додатково населення найбільших міст – Катеринослава, Києва, Одеси та Харкова – обирало по одному парламентарю¹⁷. Таким чином, українське представництво у I–IV Державних думах Російської імперії незмінно налічувало 102 особи. У випадку добровільного складання парламентарем своїх повноважень, позбавлення його мандату, визнання виборів недійсними та ін., проводилися місцеві дострокові вибори, які влада знову-таки намагалася використати для обрання проурядового кандидата¹⁸.

Подібні зміни депутатського складу під час роботи Державної думи, з огляду на нетривалий період діяльності її першого та другого скликань, в українському контексті неодноразово мали місце по відношенню до третьої та четвертої каденцій. Щоправда після відмови від мандату члена парламенту 1906 р. В. Леонова

¹⁶ Родзянко М.В. Государственная дума и Февральская 1917 г. революция. – Ростов н/Д., 1919. – С. 14.

¹⁷ Государственная дума в России: Сборник документов и материалов... – С. 49–50.

¹⁸ Характерний приклад – дострокові вибори в Одесі у 1909 р., проведені після смерті депутата Й. Пергамента.

(Херсонська губ.), його замінив другий за результатами проведених виборів І. Воронков. За п'ятирічний термін роботи III Думи (1907–1912 рр.) четверо осіб померло (Г. Навроцький від Полтавської губ., К. Рознатовський від Київської, П. Родіонов від Чернігівської та Й. Пергамент від Одеси), п'ятеро – відмовилися від повноважень (О. Бобринський від Київської губ., О. Волохін та Е. Саргані від Херсонської, Г. Глібов від Чернігівської, П. Малама від Полтавської)¹⁹.

У 1909 р., після смерті кадета Й. Пергамента, на дострокових виборах в Одесі було обрано його однопартійця А. Бродського. Однак, використовуючи адміністративний ресурс, влада змусила останнього відмовитися від виборів. У результаті було обрано М. Рено, який увійшов до складу проурядової фракції незалежних націоналістів. Слід констатувати, що подібна практика мала місце і під час діяльності IV Державної думи та в низці інших регіонів Російської імперії. Наслідком таких дій влади стало додаткове кількісне зменшення у парламенті представництва політичних партій ліберально-демократичного, опозиційного та радикального спрямування.

На якісний склад депутатського корпусу вплинула чергова зміна виборчого законодавства після розпуску II Державної думи 3 червня 1907 р. Зокрема, згідно з новою редакцією «Положення про вибори до Державної думи», змінювався розподіл депутатів від українських міст: населення Катеринослава та Харкова втрачало право на окреме представництво, натомість квоту Києва та Одеси було збільшено вдвічі (по дві особи)²⁰.

На думку сучасних російських дослідників І. Кир'янова та М. Лук'янова, головною причиною скорочення кількості міст

¹⁹ Государственная дума. III созыв – 5-я сессия / Справочник 1912 г. (Дополнение к «Справочнику» 1910 г.). Выпуск четвертый. – С.-Петербург: Государственная типография, 1912. – С. 96–98, 100.

²⁰ Роспуск второй Государственной думы и новый избирательный закон // Краины России. – 9 июня 1907 г. – № 23. – С. 336.

Російської імперії²¹, які напряду делегували обраних осіб до парламенту (з 26 до 7 міст), була традиційна перемога у них кандидатів від Партії народної свободи. Саме це, а також запровадження нового принципу надання переваги високоценовим виборцям-міщанам, дозволило збільшити чисельність проурядових депутатів до восьми у III Думі та шести – у IV Думі²².

Вибір Києва та Одеси був пов'язаний і з меншою концентрацією у них робітничого населення. Очевидно, що це знижувало шанси на обрання опозиційних депутатів, адже під час виборів до парламенту другого скликання депутати від Катеринослава О. Караваєв та від Харкова М. Познанський увійшли до складу лівого об'єднання – Трудової групи.

Нововведенням виборчого «Положення...» 1907 р. став і поділ міської курії на два розряди. До першого були зараховані:

1) особи, які володіли не менше року нерухомим майном, вартість якого складала не менше 1000 руб. – для жителів міських поселень повіту, губернських міст та міст із населенням більше 20 тис. осіб; не менше 300 руб. – для інших міст;

2) особи, які в межах міських поселень повіту володіли не менше року торгово-промисловим або пароплавним підприємством, яке сплачувало річний податок не менше, ніж 50 руб.

До другого розряду були зараховані особи, які володіли нерухомістю менше вказаної вартості і сплачували впродовж року державний квартирний податок²³.

Запровадження розрядної системи у міській курії сприяло кількісному збільшенню думського представництва більш заможних категорій цих населених пунктів. Відтак, відповідно до третьочервеневого виборчого законодавства курія землевласників,

²¹ Крім вказаних українських Катеринослава та Харкова, право на окреме представництво втратили Астрахань, Баку, Вільно, Вороніж, Иркутськ, Казань, Кишинів, Курськ, Нижній Новгород, Орел, Ростов-на-Дону, Самара, Саратов, Ташкент, Тифліс, Тула та Ярославль.

²² *Кирьянов И.К., Лукьянов М.Н.* Указ. соч.

²³ Государственная дума в России: Сборник документов и материалов... – С. 341–342.

разом із першим розрядом міської курії, обирали 51,3% усіх виборників, тоді як селяни – 22,4%, а робітники – лише 2,4%.

Подана загальна статистика в цілому відповідала й показникам по українських губерніях. Зокрема на Поділлі курія землевласників обирала 50,7% виборників краю, селяни – 28%, 1-й з'їзд міських виборців – 10,7%, 2-й – 9,3%, робітники – понад 1%²⁴.

Таким чином, думське законодавство і сам механізм проведення виборів дійсно стали впливовими чинниками формування складу парламенту кожного скликання. Їх головною метою, що найбільш яскраво проявилось у ході розробки та практичного запровадження «Положення...» від 3 червня 1907 р., було розширення виборчих прав заможних верств населення. Подібна тактика засвідчувала прагнення влади, в умовах поразки Російської демократичної революції 1905–1907 рр., вибудувати таку представницьку модель державного управління, яка забезпечувала б безапеляційну підтримку урядової політики.

1.2. Етносоціальний портрет як результат урядового впливу

Дослідження питання участі українських парламентарів у роботі Державної думи Російської імперії (1906–1917 рр.), крім характеристики власне парламентської діяльності, вимагає різностороннього вивчення їхнього етносоціального та політичного портрету на основі залучення широкого кола джерел, зокрема біографічних даних. Об'єктивний аналіз трансформацій складу депутатського корпусу потребує й приділення уваги особливостям виборчого процесу в українських губерніях та виявлення чинників, що впливали на нього.

Створення цілісного етносоціального портрету визначеної групи парламентарів дозволяє також пов'язати цей аспект безпосередньо зі специфікою їхньої роботи у I–IV Державних думах, з'ясувати об'єктивні причини подання на розгляд окремих законопроектів, мотивацію їхньої участі в роботі думських комісій,

²⁴ Глушковецький А.Л. Демократія в провінції... – С. 116.

підтримки/опротестування окремих рішень та дій колег і опонентів тощо. Цей параметр не був сталим упродовж усього періоду роботи Державної думи Російської імперії. Відтак аналіз динаміки вимагає не лише врахування комплексу факторів, пов'язаних зі внутрішньополітичною ситуацією, а й розкриття особливостей реалізації правових норм виборчого законодавства в українських губерніях, характеристики урядової політики щодо кандидатів під час виборів, передвиборчої агітації різних партій та організацій.

Складність опрацювання доступних статистичних даних, які розкривають національний портрет, пов'язана з тим, що переважна більшість інформації ґрунтується на відомостях, які подавали самі парламентарі, заповнюючи відповідні анкети або відповідаючи на запитання під час усного опитування.

«Як будь-яка анкета, цей прийом не може претендувати на вичерпний характер та ідеальну повноту, але він у значній мірі цінний, особливо для даного випадку, перевага – власноручно записані покази самих членів думи, і цю сторону не варто забувати» – справедливо зауважував М. Бородин, депутат I Державної думи від Уральської області²⁵.

Високий рівень суб'єктивності окремих даних анкетної інформації визначається, перш за все, тогочасною офіційною політикою російської влади в національному питанні та особистим ставленням депутатів до свого етнічного походження. Яскравим прикладом подібних неточностей є інформація стосовно національності депутата від Подільської губернії I Державної думи Івана Заболотного. Зокрема, у анкеті він назвав себе росіянином, а його молодший брат – усесвітньої відомий мікробіолог та епідеміолог Данило Заболотний у своїй «Автобіографії» пізніше вкаже себе українцем²⁶.

²⁵ Бородин Н.А. Государственная дума в цифрах. – СПб.: Типография т-ва «Общественная польза», 1906. – С. 9–10.

²⁶ Заболотный Д.К. Избранные труды / Отв. ред. действ. чл. АН УССР В.Г. Дроботько. – К.: Академия наук УССР, 1956. – Т. 1. – С. 11; Коник О.О.

У деяких подібних випадках недостовірність інформації щодо етнічної належності депутатів-українців пояснюється низьким рівнем їх національної самосвідомості, багатолітнім колоніальним становищем українських земель та успіхами асиміляційної політики російської влади в попередні історичні періоди.

Утім, не виникає жодних труднощів при з'ясуванні національності окремих відомих парламентарів (наприклад М. Біляшівського, М. Гредескула, М. Ковалевського, Г. Петровського, М. Родзянка, В. Шемета, І. Шрага, В. Шульгіна та ін.), які неодноразово публічно демонстрували свою позицію з національного питання. Однак по відношенню до більшості депутатів-селян I–IV Державних дум, які ні до обрання, ні після не виявляли активної громадсько-політичної позиції, тим більше своєї національної самоідентифікації, досить складно створити об'єктивну картину. Саме тому аналізуючи етнічний склад українського корпусу, на наш погляд, варто розрізняти особисте суспільно-політичне позиціонування певного парламентаря як представника того або іншого народу (самоідентифікація) та його реальну етнічність²⁷.

* * *

Найчисельнішими етнічними групами депутатського корпусу від українських губерній і міст у складі I Державної думи були власне українці та росіяни (51 та 40 депутатів відповідно). Крім

Депутат Державної думи від Подільської губернії Іван Заболотний // Матеріали IX-ої Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 1995. – С. 222.

²⁷ У першому випадку під етнічною самоідентифікацією депутата ми розуміємо свідоме обрання своєї національності, що не завжди відповідало етнічному походженню; натомість реальна етнічність (етнічна належність) – це фактична національність конкретного парламентаря. Розрізнити ці два параметри при дослідженні етнічного складу дозволяє аналіз та зіставлення різних видів джерел: інформації періодичних видань, мемуарної літератури та особистих анкет. При цьому варто констатувати, що створення повноцінної картини неможливе, однак у подальшому ми акцентуємо увагу на тих випадках, коли, як мінімум, є привід для дискусії та додаткових пошуків.

них нараховувалося також п'ятеро поляків, четверо євреїв, двоє німців та один караїм²⁸ (див. додаток А). Цілком очевидно, що домінування у парламенті кожного скликання представників українського та російського народу пояснюється загальним відсотковим переважанням населення цих національностей у дев'яти вказаних губерніях.

Депутати-поляки представляли, головним чином, три правобережні губернії, тобто українські землі з найбільшою часткою польського населення. За даними всеросійського перепису 1897 р. його відсоток у вказаних регіонах складав: 6,2% – у Волинській губернії, 2,3% – у Подільській, 1,93% – у Київській. До Державної думи першого скликання від Волинської губернії було обрано трьох парламентарів-поляків (В. Грохольський, Щ. Понятовський, Й. Потоцький), від Київської – двох (С. Горватт, Г. Здановський).

Наступними за чисельністю етнічними групами у складі депутатського корпусу від українських губерній I Державної думи були депутати-євреї та депутати-німці (четверо та двоє осіб відповідно). Відносно нечисельне представництво перших (М. Шефтель від Катеринославської губернії, С. Френкель та М. Червоненкіс від Київської, Г. Іоллос від Полтавської), порівняно із загальним відсотком єврейського населення, відповідно до якого повинно обертися 10–12 парламентарів вказаної національності, пояснюється особливостями світогляду представників цього народу: голосуючи винятково за «своїх» виборників-євреїв вони не вимагали від них чіткої та конкретної політичної програми. Натомість спільна національність здавалася достатньою запорукою того, що вони будуть захищати їхні інтереси. Результатом цього стало розпорошення голосів і, як наслідок, забалотування у багатьох містах прогресивних кандидатів, що мали шанс на

²⁸ Караїми – тюркський народ, що проживав, головним чином, на Кримському півострові. Їх чисельність за даними перепису 1897 р. становила 8,9 тис. осіб.

перемогу у випадку залучення голосів єврейських виборців²⁹. Антисемітська політика Російської імперії перетворювала останніх на прихильників опозиційних партій. Так, у великих містах (зокрема Одесі) було особливо поширеним співробітництво між Конституційно-демократичною партією та різноманітними єврейськими організаціями.

Виокремлення за етнічною ознакою парламентарів-німців (І. Мінх, Ф. Штейнгель) у I Державній думі ґрунтується на основі їх самоідентифікації та походження. Останній критерій обумовлює розуміння відносної умовності зарахування до українців Є. Шольпа (Київська губ.) та І. Шрага (Чернігівська губ.), які були німецького походження. Загалом, етнічний склад депутатів від українських губерній і міст включав представників нацменшин³⁰, історія яких пов'язана із політикою уряду другої половини XVIII – початку XIX ст., спрямованою на підтримку міграційних процесів для колонізації земель Півдня Російської імперії. Обрання їх парламентарями дозволяє говорити про завершеність процесу інтеграції до тутешнього соціокультурного простору в результаті соціальної (засвоєння соціокультурних рис, норм, цінностей, соціально-психологічних мотивацій та моделей поведінки) та етнічної асиміляції (шлюби з представниками місцевих народів). Прикладом цього і є обрання депутатів-німців та німецького походження – І. Шрага, Ф. Штейнгеля, Є. Шольпа, І. Мінха. До того ж лише останнього було обрано від округу із компактним проживанням німців-колоністів³¹. На наш погляд,

²⁹ Обозреватель. Депутаты с территории Украины и их деятельность в Государственной думе // Украинский вестник. – 23 июля 1906. – № 10. – С. 724.

³⁰ Дотримуючись принципу історизму (зокрема факту перебування дев'яти українських губерній у складі Російської імперії, в якій титульною нацією були росіяни) та визнаючи автохтонність українців у межах нинішніх кордонів України, до національних меншин, з огляду на специфіку проблематики, ми зарахували представників усіх народів, окрім українців та росіян.

³¹ Государственная дума первого призыва. Портреты, краткие биографии и характеристики депутатов. – М.: Возрождение, 1906. – С. 92.

саме потужні інтеграційні чинники зумовили відсутність істотних ідеологічних відмінностей у політичних поглядах та думській діяльності названих парламентарів порівняно з українцями та росіянами.

Динаміка зміни етнічного складу депутатського корпусу від українських губерній засвідчила зростання кількості депутатів-росіян у II Державній думі до 44 осіб, що відбулося, головним чином, за рахунок зменшення чисельності депутатів-євреїв (до двох осіб) та поляків (до однієї особи). Українське представництво нараховувало 50 осіб, не змінилася кількість німців (двоє осіб). Новим в етнічному складі стало обрання по одному парламентарю чеської (І. Дброглав від Волинської губ.), молдавської (І. Каташинський від Подільської губ.) та кримськотатарської (Р. Медієв від Таврійської губ.) національностей (див. додаток Б).

З огляду на наведені дані можна зробити висновок про незначні зміни національного портрету депутатського представництва від України. Зменшення у II Державній думі (з 12 до 8) частки депутатів – представників нацменшин, на наш погляд, варто пов'язувати із урядовою політикою підтримки під час виборчої кампанії російських партій та організацій. При цьому в окремих випадках мало місце об'єднання останніх з польськими кандидатами, як це було в Кам'янці-Подільському³². Однак негативне ставлення провладних партій до «іноетнічних елементів» унеможливлювало повноцінну співпрацю між ними, сприяючи фактично розчиненню польських кандидатів у загальноросійських виборчих блоках та перетворенню їх на союзників консервативних сил³³. Деяким винятком у цій кампанії стало обрання від Харківської губернії росіянина польського походження П. Богуславського, а від Подільської губернії – поляка В. Лісовського.

³² К выборам в Государственную думу // Окраины России. – 27 января 1907. – № 4. – С. 61.

³³ П.К. Государственная дума и окраины // Там же. – 7 апреля 1907. – № 14. – С. 219.

Останнього подільський цивільний губернатор О. Ейлер охарактеризував як поміркованого прогресиста³⁴.

На думку дописувача «П.К.»³⁵ проурядової газети «Окраины России», обрання депутатів-поляків до Державної думи від «винятково російських за складом населення» губерній – Подільської, Волинської, Гродненської, Мінської та ін., було випадковістю, яка може і не повторитися у майбутньому. Подібно, в душі антисемітизму, оцінено й результати виборів в інших регіонах України:

«У багатьох місцях нашого півдня і сходу, навіть там, де, здавалося б, російське населення має всі права мати своє російське представництво, воно його не має, а бути виразником його інтересів уповноважено іногородців, на кшталт єврея Пергаменту з Одеси»³⁶.

Загалом, розглядаючи депутатів – представників інших національностей – лише як руйнівників Російської імперії, провладна періодика прагнула сформувати серед широких кіл громадськості негативний образ іноетнічних кандидатів, які зазвичай представляли опозиційні до уряду політичні сили. За допомогою таких дій планувалося дискредитувати вимоги опозиції, обмежити соціальну базу її партій та виборчих блоків на виборах.

Окремо слід згадати про депутата-росіянина швейцарсько-шотландського походження (В. Стенбок-Фермор від Херсонської губ.) та двох парламентарів грецького, один з яких ідентифікував себе росіянином (А. Балло від Херсонської губ.), а інший – українцем (Т. Алакозов від Катеринославської губ.). Очевидно, що останні були нащадками греків-колоністів, переселення яких

³⁴ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 568, спр. 95 (ч. V), арк. 28.

³⁵ Найімовірніше під цим псевдонімом сховався Платон Кулаковський Андрійович – професор, доктор слов'янської філології, публіцист, редактор та видавець газети (див.: *Масанов І.Ф.* Словарь псевдонимов русских писателей, ученых и общественных деятелей: В 4 т. – М.: Всесоюзная книжная палата, 1957. – Т. 2. – С. 319). Тим більше, що його погляди цілком відповідали націоналістичній риторичі статей авторства «П.К.».

³⁶ *П.К.* Государственная дума и окраины... – С. 218.

на територію Криму та Північного Приазов'я відноситься до кінця XVIII ст.³⁷

Кардинальні зміни в етнічному складі українського парламентського представництва мали місце по відношенню до III–IV Державних дум. Їх об'єктивний аналіз неможливий без розуміння впливу на цей процес виборчого законодавства, прийнятого в результаті третьочервневого перевороту. Так, в указі «Про розпуск II Думи», проголошеному маніфестом від 3 червня 1907 р., було визначено пріоритет титульної нації у питаннях державотворення:

«Створена для зміцнення держави Російської, Державна дума повинна бути російською і за духом. Інші народності, що входять до складу держави нашої, повинні мати в Державній думі виразників потреб своїх, але не повинні й не будуть з'являтися в кількості, що давала б їм можливість бути вершителями питань суто російських»³⁸.

Таке формулювання, на нашу думку, було констатацією необхідності законодавчого врегулювання процесу формування лояльного до урядової політики політичного представництва та досягнення кількісної переваги депутатів-росіян над парламентарями інших народів імперії (у тому числі й українського). Зауважимо, що цієї мети було досягнуто, адже за етнічним складом депутатський корпус III Державної думи розподілявся таким чином: 71 росіянин, 31 українець, 4 німців, 2 євреїв, 1 грек, 1 вірменин та 1 кримський татарин (усього 111 осіб разом з обраними замість парламентарів, які померли та тих, хто відмовився від мандату) (див. додаток В). Зменшення представників неросійських народів негативно впливало на постановку націо-

³⁷ Дет. про формування грецької громади Північного Приазов'я див.: Бацак Н.І. Грецька спільнота Надазов'я: етнокультурні процеси (остання чверть XVIII – початок XX століття) [Відп. ред. член-кор. НАН України, д-р істор. наук О.П. Реєнт]. – К.: Реферат, 2010. – 270 с.

³⁸ Государственная дума в России: Сборник документов и материалов... – С. 273.

нального питання та унеможливило створення української фракції.

Під час роботи Державної думи третього скликання, у якій фактичну більшість склали праві та правоцентристські об'єднання, парламентарі від українських губерній здебільшого ідентифікували себе як росіяни. Яскравим прикладом невідповідності між анкетними даними та фактичною інформацією є відомості про депутатів від Подільської губернії. Так, у покажчиках до стенографічних звітів за 1908 р., які ґрунтувалися саме на анкетних відомостях, усі 13 парламентарів були вказані росіянами³⁹. Натомість за даними думських «Довідників» за 1910, 1911 та 1912 рр. 8 з них названі росіянами, а 5 – українцями (Г. Андрійчук, С. Галушак, В. Пахальчак, М. Сендерко, Г. Червінський)⁴⁰. Дещо інша картина була представлена у статті вже згадуваної націоналістичної газети «Окраины России», яка мала назву «Члены третьей Государственной Думы, избранные на окраинах». У ній до українців («малоросів») зараховано ще трьох депутатів Поділля – Г. Маньковського, П. Ніколенка та В. Подольського⁴¹. Ці дані, враховуючи проросійську та навіть шовіністичну спрямованість вказаного видання, а відтак його незацікавленість у навмисному збільшенні кількості українців у парламенті, є найбільш достовірними. Утім газета все ж таки

³⁹ Див.: Государственная дума, третий созыв, 1907–1908, сессия первая / Указатель к стенографическим отчётам (Части I–III): Заседания 1–98 (1 ноября 1907 г. – 28 июня 1908 г.). – С.-Петербург: Государственная типография, 1908. – [5], II, 672 с.

⁴⁰ Государственная дума. III созыв – 3-я сессия / Справочник 1910 г. Выпуск второй. – С.-Петербург: Государственная типография, 1910. – С. 10–88; Государственная дума. III созыв – 4-я сессия / Справочник 1911 г. (Дополнение к «Справочнику» 1910 г.). Выпуск третий. – С.-Петербург: Государственная типография, 1911. – С. 8–86; Государственная дума. III созыв – 5-я сессия / Справочник 1912 г. (Дополнение к «Справочнику» 1910 г.). Выпуск четвертый. – С.-Петербург: Государственная типография, 1912. – С. 8–86.

⁴¹ Члены Третьей Государственной думы, избранные на окраинах // Окраины России. – 27 октября 1907. – № 43. – С. 630.

помилково зарахувала до «малоросів» Г. Маньковського – члена фракції правих, а пізніше (у IV Державній думі) – націоналістів⁴². Таким чином, кількість депутатів-українців та депутатів-росіян від Подільської губернії складала, відповідно, сім та шість осіб.

Подібні факти відсутності достовірних даних про національність парламентарів в офіційних думських «Довідниках» були звичним явищем і для депутатів, які представляли інші українські губернії. Характерний приклад – інформація про М. Родзянка – депутата від Катеринославської губ., голови III Державної думи у 1911–1912 рр. Зокрема, у вказаних виданнях його ідентифіковано як росіянина, хоча загальновідомо, що він був нащадком старовинного українського козацького старшинського роду Родзянків. Сам же Михайло Володимирович наголошував на одному із засідань IV Думи (депутатом якої він теж обирався і був навіть її головою), що він «малорос». Однак при цьому політичні погляди та посада не дозволили йому ототожнити етнічну самоідентифікацію «малороса» із національною належністю до «українців». Відтак на засіданні 19 лютого 1914 р. М. Родзянко підтримав наступне твердження іншого «депутата-малороса» А. Савенка:

«Ми, по перше, взагалі не українці – я не знаю, на якій підставі пан Мілюков назвав голову Державної думи українцем. Голова Державної думи не українець, а малорос, – ми, малороси, узагалі не вважаємо себе українцями, ми вважаємо себе винятково російськими людьми»⁴³.

Ця заява засвідчувала існування у середовищі української інтелектуальної еліти такого явища, як малоросійство. Відповідно лише об'єктивна неможливість приховати свою національну належність зумовила підтримку М. Родзянком теорії про відмінність понять «малорос» та «українець», перше з яких у Російській

⁴² Загалом, при визначенні національності депутатів-подолян найбільшу довіру викликає інформація, подана у монографії А. Глушковецького (див.: *Глушковецький А.Л. Демократія в провінції...*).

⁴³ Государственная дума, четвёртый созыв, 1913–1914 гг., сессия вторая / Стенографические отчёты. Ч. 2: Заседания 29–52 (с 22 января по 19 марта 1914 г.). – С.-Петербург: Государственная типография, 1914. – Стб. 910.

імперії зазвичай вживалося саме для позначення українського народу.

Подібна позиція представників депутатського корпусу від українських губерній лише сприяла русифікаційній політиці влади, оскільки малоросійство було одним зі стримуючих чинників формування єдиної політичної програми національно свідомого українства; фактором, який у деякій мірі допомагав уряду контролювати умонастрої парламентарів, ефективно використовувати адміністративний ресурс при прийнятті ними законодавчих рішень.

Новим для представництва від України у III Державній думі стало обрання грека (М. Дмитрієв від Катеринославської губ.) та вірменина (М. Мурзаєв від Таврійської губ.). Натомість кримськотатарському народу знову вдалося делегувати одного представника до парламенту Російської імперії (І. Муфтії-Заде від Таврійської губ.).

Тенденція чисельного зменшення депутатів-українців і зростання кількості депутатів-росіян спостерігалася й по відношенню до IV Державної думи, етнічний склад якої нараховував 87 росіян, 17 українців, 4 німців, по 1 швед, караїму, білорусу. Всього 111 осіб, з яких 102 було обрано під час чергових виборів, а 9 – замість померлих та тих, хто відмовився від мандату (див. додаток Г).

Можемо впевнено стверджувати, що суттєва перевага росіян у депутатському корпусі від українських губерній у IV Державній думі не відповідала реальній структурі тогочасного етнічного складу. Так, за даними «Статистичного щорічника Росії» за 1916 р. відсоток українців у Волинській губернії становив 70,1%, Катеринославській – 68,9%, Київській – 79,7%, Подільській – 80,9%, Полтавській – 92,9%, Харківській – 80,6%, Херсонській – 53,5%, Чернігівській – 85,7%, Таврійській – 42,2%. Лише відсоток депутатів-росіян від Таврійської губернії більш-менш відповідав реальному пропорційному співвідношенню представників цього народу по відношенню до українців у названому регіоні, однак корінний кримськотатарський етнос залишився взагалі без представництва.

Таким чином, етнічна перевага у більшості губерній саме українського населення і його малочисельне представництво у III–IV Державних думах є яскравим свідченням обмеженості правового статусу українців та відсутності у них реальних політичних прав у Російській імперії й можливостей для постановки і розв’язання національного питання на вищому законодавчому рівні⁴⁴.

У результаті виборів 1912 р. уперше до Державної думи від України потрапили представники шведського (В. Вінберг від Таврійської губ.) та білоруського (Г. Циганов від Чернігівської губ.) народів. Серед інших варто виділити по одному депутату швейцарського походження (С. Штейгер від Київської губ.) та представника русифікованого польського роду (Б. Кринський від Чернігівської губ.). Крім того, повторно, як і до парламенту першого скликання, було обрано караїма – С. Крима від Таврійської губ.

Визначаючи причини непропорційності етнічного представництва в IV Державній думі О. Білоусенко⁴⁵ звернув увагу, перш за все, на зміни виборчого законодавства. Зокрема досліджуючи місце українського питання у IV Державній думі, він зазначав, що виборчий закон від 3 червня 1907 р. «передавав результати парламентських виборів до рук великих землевласницьких класів», а це обумовило нечисельне представництво національно свідомого українства у парламенті цього скликання (так само, як і попереднього). На основі цього цитований громадсько-політичний діяч виводив логічний висновок про взаємозв’язок між третьочервневим законом та етнічним складом депутатського корпусу від українських губерній і міст IV Державної думи⁴⁶.

⁴⁴ Варто вказати, що мали місце випадки обрання українців від інших губерній (переважно українських етнічних територій) – Є. Білосорова від Воронежської губ., М. Кириосова від Саратовської, І. Коваленка від Ковенської, Ф. Міняйленка від Воронежської губ., О. Хартахая від Ростова-на-Дону, Ф. Щербини від Кубанської обл. та Чорноморської губ. та ін.

⁴⁵ Літературний псевдонім відомого українського діяча О. Лотоцького.

⁴⁶ Білоусенко О. Украинский вопрос в Четвертой думе... – С. 21.

Деякі парламентарі, наприклад уже згадуваний нами депутат-націоналіст від Київської губернії А. Савенко, не бажаючи визнавати цей очевидний для прогресивної громадськості факт, наголошував на природному процесі падіння популярності української національної ідеї, а відповідно і її носіїв – активних діячів українського національно-визвольного руху. За таку позицію депутат І Думи П. Чижевський охрестив його разом з іншим парламентарем – Г. Скоропадським (нащадком гетьмана І. Скоропадського) «українськими перевертнями»⁴⁷.

Аналіз етнічної структури українського представництва в І–IV Державних думах дає змогу чітко простежити основні тенденції впливу русифікаційної урядової політики у різних українських регіонах, з'ясувати особливості етнічної самоідентифікації населення сходу та півдня України, найбільш промислово розвинутих регіонів України, та екстраполювати ці тенденції на електоральні уподобання населення сучасної України. Так, відсоток росіян від Катеринославської (з Катеринославом), Таврійської та Херсонської (з Одесою) губерній складав від 50% до 83%. Особливо високими були відповідні показники серед депутатів від Харківської (з Харковом) губернії – від 91% до 100%.

* * *

Розглядаючи питання кількісного співвідношення представників українства по відношенню до інших народів у Державних думах усіх чотирьох скликань варто проводити паралелі не лише між етнічною самоідентифікацією та політичними вимогами депутатів, а й враховувати їх соціальне походження. Так, М. Міхновський у статті «Вибори до Думи Державної», яка була надрукована 25 березня 1906 р. в єдиному номері часопису «Слобожанщина» зазначав:

«Хто піде до Думи, той і закони видаватиме. Підуть пани, будуть панські закони; підуть селяни – не буде

⁴⁷ Чижевский П. Открытое письмо В.М. Родзянко от бывшего члена 1-й думы П.М. Чижевского // Украинский вестник. – 1913. – № 6. – С. 104.

панських законів. Через те українці мусять послати й своїх членів до Думи. Се буде перший раз, коли представники українського народу можуть сісти поруч і нарівні з представниками росіян і інших народів. Ще вчора усі вони гукали, що ніякого українського народу нема, а ось-ось завтра вони змусять зважати на сей народ. Ся зміна може статись тільки в Думі [...] Але український народ ще мало свідомий, він не тямить ваги політичної боротьби, і може так статись, що він сам, своїми руками, не тямлячи, що робить, замкне двері своєї тюрми. Українці здебільшого не розуміють, що до Думи треба посилати своїх, а не чужих. І може статись, що замість українців з України правобережної підуть поляки, з України лівобережної – росіяни, з Степової України – німці»⁴⁸.

У цілому лідер Української народної партії досить чітко виокремив тенденції, які впливали на виборчий процес, а також справедливо вказав на взаємозв'язок між постановкою українського питання та рівнем національної самоідентифікації, визначивши лише один можливий шлях перетворення народу в модерну політичну націю – активна участь у парламентському процесі. Разом з тим, зазначимо, що не варто сприймати цю оцінку як абсолют – міжетнічна та міжпартійна співпраця кандидатів у депутати була характерним явищем як на стадії виборів, так і під час роботи Державної думи.

Дослідження соціального складу депутатів від українських губерній і міст визначає необхідність аналізу поданих парламентарями біографічних даних та визначення рівня їх суб'єктивності. Зокрема деякі з них, заявляючи про свою належність до селянства чи козацтва, належали до цих соціальних верств лише за походженням (особливо це стосується колишніх козаків). На практиці зазвичай їхня основна трудова діяльність була пов'язана із

⁴⁸ Цит. за: *Богуславський О.В.* Публіцистика Миколи Міхновського у світлі революційних зрушень 1905 р. // Наукові записки Ін-ту журналістики. – К., 2005. – Вип. 21. – С. 127–128.

сезонними роботами у місті або взагалі мала постійний характер; інші були представниками різночинної інтелігенції, чиновництва та ін. Так, депутат-трудолик від Чернігівської губернії у I Державній думі Т. Локоть указав в анкеті себе козаком, але, здобувши вищу освіту в київському Університеті св. Володимира та Московському сільськогосподарському інституті, став доктором агрономії і професором сільського господарства та лісництва, тобто фактично належав до інтелігенції.

Одним з інших чинників, який допомагає окреслити соціальний портрет депутатського корпусу від українських губерній і міст, залишається активне використання урядом адміністративного ресурсу під час виборів. Так, на Поділлі джерела зафіксували факти застосування представниками місцевої адміністрації, в умовах відсутності у населення досвіду політичної діяльності і користування наданими політичними правами, різноманітних механізмів впливу на результати голосування. Так, владі вдалося забезпечити обрання до I Державної думи 12 депутатів-селян, із яких 2 були навіть неписьменними, та лише 1 представника від української інтелігенції селянського походження (І. Заболотний). До певної міри аналогічні результати мали місце й у Волинській губернії, де в результаті часткового відсторонення виборників по селянській курії до парламенту 1906 р. було обрано лояльних до уряду представників: п'ять – від землевласників-дворян, одного – від духовенства та семеро – від селян⁴⁹. Утім парламентська діяльність продемонструвала, що обрані від цих правобережних регіонів (Поділля та Волинь) селяни не виправдали сподівань влади та, за словами О. Лотоцького, стали головними народними речниками у I Державній думі⁵⁰.

Натомість на Київщині, у с. Прохорівка Золотоніського повіту, селяни на з'їзді дрібних землевласників боялися бути обраними виборниками, «щоб за лишнє сказане слово не арештували, бо

⁴⁹ Обозреватель. Депутаты с территории Украины... – С. 727.

⁵⁰ Лотоцкий О. Вказ. праця. – С. 7.

там [на з'їзді виборників – *В.М.*] було 50 душ драгун і пан справник»⁵¹.

Разом із тим, представникам опозиційних ліберальних партій та організацій вдалося забезпечити своє представництво на рівні 40–80% у Полтавській, Таврійській, Харківській, Херсонській та Чернігівській губерніях.

Не менш вагомим фактором впливу на процес формування соціального складу депутатського корпусу від українських губерній був низький рівень політичної свідомості сільського населення, відсутність у них усталених партійних вподобань. Так, *І. Шраг* у своїй статті в тижневику «Рідний край» подав наступний характерний приклад, що трапився під час виборів до І Державної думи:

«У Чернігові на з'їзді від дрібних властителів (80) і панів (20) нікого не вибрали, бо всіх виставлених кандидатів провалили. Селяни не знають один одного, і кожний подає голос тільки за своїх сусідів. Так і роз'їхалися, нікого не вибравши»⁵².

Описані у публікації події мали своє продовження, адже на наступному з'їзді було обрано депутатів, які виявили неочікувану опозиційність, поповнивши у переважній більшості склад фракції трудовиків та Української парламентської громади.

На соціальну структуру українського представництва у Державній думі першого скликання знову ж таки впливала специфіка виборчого законодавства. Так, указом «Про зміни Положення про вибори до Державної думи...» від 11 грудня 1905 р. представники інтелігентних професій (лікарі, вчителі та ін.), державні та земські службовці незалежно від місця проживання були зараховані до категорії міських виборців. Відтак шанси на обрання виборниками для тієї частини названих категорій, яка проживала у сільській місцевості, однак повинна балотуватися за курією

⁵¹ Херсон. Дописи (од наших корреспондентів) // Рідний край. – 9 квітня 1906. – № 14. – С. 15.

⁵² *Шраг І.* Як ідуть вибори у Державну думу // Там само. – 31 березня 1906. – № 13. – С. 7.

міщан, були мінімальними. Про це засвідчує публікація у газеті «Вільна Україна»:

«Припустимо, що виборці належачи до цієї групи зберуться; з'їдуться вчителі, лікарі земські, але кому вони там відомі, хто їх буде обирати у виборщики, або за кого вони голосуватимуть самі?»⁵³.

Таким чином, дієвими чинниками, що впливали на соціальний склад депутатів І Державної думи від українських губерній і міст стало використання владою адміністративного ресурсу. Вади виборчого законодавства та неврегульованість процедур, у поєднанні із підтримкою місцевого чиновництва деяких губерній (наприклад Волинської), мали забезпечити формування лояльного до уряду парламентського корпусу. Однак обрання представників від селянства, яке, на думку влади, вирізнялось політичним консерватизмом та низьким рівнем національної самосвідомості, в умовах революційного піднесення сприяло лише посиленню опозиційності першого в історії Російської імперії представницького органу. У 1906 р. економіст, професор О. Сковрцов дещо інакше описував вплив виборчого законодавства на формування соціальної структури депутатського корпусу та, відповідно, результати законодавчої діяльності:

«Що ж стосується першої Державної думи, то наш висновок зводиться до того, що корінною причиною її невдалого виступу є її склад, який, у свою чергу, став наслідком чинного виборчого закону. Якщо “керівна”, або, яка мала бути такою партія народної свободи, врешті-решт, виявилася “керованою” набагато менш інтелігентними лівими групами, то це не стільки залежало від складу партії і переслідуваних нею інтересів, скільки від присутності в Думі дуже значного контингенту малосвідомих елементів, у особі представників селянства. Малосвідомість же останніх обумовлювалася, так само, як їх чисельність, порядком обрання їх і (крім чотири-

⁵³ Личко Ів. Огляд внутрішніх справ // Вільна Україна. – 1906. – № 1/2. – С. 105–106.

поверховості виборів) головним чином обов'язковістю обрання представників із числа вибірників при повній відсутності, при тому, можливості передвиборної боротьби різних партій у самому селі»⁵⁴.

Аналізуючи соціальну структуру досліджуваної нами категорії депутатів І Державної думи варто констатувати перевагу у ній селян, які склали $\approx 55\%$ (57 осіб) від загальної чисельності парламентарів. Крім того, було обрано 34 дворянина, 7 різночинців (юристи, лікарі, підприємці, держчиновники, журналісти та ін.), 1 міщанина та 1 представника духовенства, 1 поселенця-колоніста (див. додаток А). Таке непропорційне представництво було зумовлене нормами чинного виборчого законодавства, яке передбачало обрання селянами 49% виборників. Фактично це означало, що на губернських виборчих зборах, які складалися з виборників від усіх станів та курій, жоден кандидат не міг бути обраний депутатом без голосів представників від селянської курії⁵⁵.

Наявність у чинному виборчому законодавстві лояльних до селянства положень пояснюється урядовими ілюзіями про консервативність його політичних поглядів та прогнозами щодо обрання ним до Думи виключно депутатів від правих політичних партій, дії яких мали посприяти нейтралізації наростаючого революційного руху. Як зазначав у своїх «Спогадах» відомий український громадський діяч Є. Чикаленко:

«Уряд сподівався, що селяни будуть консервативніші за інших, і тому виборчий закон до перших двох Дум сприяв селянству. Але всі оті селяни-українці були, крім кількох, несвідомі і дбали тільки про земельні інтереси своїх виборців-селян, а часом тільки про свої власні»⁵⁶.

⁵⁴ Сковорцов А.И. Аграрный вопрос и Государственная Дума. – С.-Петербург: Тип. И.Н. Скороходова, 1906. – С. 140–141.

⁵⁵ Аврех А.Я. Указ. соч. – С. 10.

⁵⁶ Чикаленко Є.Х. Вказ. праця. – С. 323.

Законодавча діяльність I Державної думи, у якій перевага належала селянам, навпаки, продемонструвала їхню опозиційність до урядового курсу та радикальність політичних вимог. Крім того, етнічний склад селянських депутатів від українських губерній, за словами О. Лотоцького, сформував основу для їх майбутнього об'єднання на ґрунті необхідності розв'язання не лише загальноімперських проблем, а й суто українських – національного, політичного та соціально-економічного характеру⁵⁷.

Неможливість однозначної соціальної ідентифікації деяких депутатів – вихідців із села, обумовлює виокремлення групи парламентарів-робітників та водночас дрібних землевласників, для яких землеробство вже не було основним заняттям. До цієї групи ми відносимо: Л. Бабенка (Катеринославська губ.) – робітника заводу із виробництва землеробних знарядь, З. Вирового (Київська губ.) – столяра черкаського цукрового заводу, Б. Діденка (Харківська губ.) – машиніста харківського цукрового заводу, М. Жигіля (Полтавська губ.) – робітника майстерень Харківсько-Миколаївської залізниці, В. Ільїна (Херсонська губ.) – токаря Миколаївського суднобудівного заводу, М. Михайличенка (Катеринославська губ.) – шахтаря Щербинівського та слюсаря Вознесенського кам'яновугільних рудників, Т. Нестеренка (Київська губ.) – робітника черкаського млину, Л. Остроносова (Чернігівська губ.) – робітника сукняної мануфактури у Чернігівській губернії⁵⁸.

Специфіка виборчого законодавства, хоча й передбачала створення окремої робітничої курії, проте для I–II Державних дум не визначала обов'язкового обрання депутатів від цієї соціальної верстви, зумовлюючи лише делегування кандидатів на губернський з'їзд, де їхня подальша політична кар'єра залежала від підтримки селянських виборників. Так склалось під час виборів у Катеринославській та Київській губерніях.

⁵⁷ Лотоцький О. Вказ. праця. – С. 8.

⁵⁸ Див.: *Боиович М.М.* Члены Государственной думы (портреты и биографии). Первый созыв...

Соціальний склад депутатського корпусу від українських губерній і міст у II Державній думі Російської імперії (57 селян, 31 дворянин, 5 міщан, 4 священиків, 3 поселенців та 2 різночинців) також засвідчує вплив охарактеризованих нами чинників (див. додаток Б). Разом із тим, необхідно констатувати певне зростання кількості депутатів від духовенства (з одного до чотирьох). Утім, враховуючи їхні політичні погляди, це несуттєво вплинуло на політичний розклад сил: два парламентарі представляли праві політичні сили (протоіерей М. Пірський від Полтавської губ. та єпископ Платон від Київської губ.), інші поповнили склад фракції трудовиків (А. Гриневич від Подільської губ.) та кадетів (Д. Герштанський від Волинської губ.).

Зміна виборчого законодавства після розпуску II Державної думи пояснюється прагненням виконавчої влади забезпечити більш чисельну перевагу для проурядових кандидатів, перш за все дворян-землевласників. «Положення про вибори до Державної думи» від 3 червня 1907 р. дещо обмежувало представництво від селян. Зокрема була визначена їх група, що втрачала право голосу – це ті, хто не мав земельної власності або ті, хто придбав землю, отримавши позику від Земельного банку⁵⁹.

Вибори на основі «третьочервневого закону» 1907 р. сформували такий соціальний склад депутатського корпусу III та IV Державних дум, який, на думку В. Шандри, не відображав «ні реальної розстановки політичних сил, ані настроїв широкої громадськості»⁶⁰. Іншим негативним наслідком, за оцінкою дописувача журналу «Украинская жизнь» В. Садовського, було те, що «український виборець втратив своє істинне представництво у III Державній думі»⁶¹. Так, соціальний склад депутатського кор-

⁵⁹ Государственная дума в России: Сборник документов и материалов... – С. 357–358.

⁶⁰ Шандра В.С. Модернізація політичної влади на початку XX ст. // Політична система для України: історичний досвід і виклики сучасності / Гол. ред. В.М. Литвин; НАН України. Інститут історії України; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса. – К.: Ніка-Центр, 2008. – С. 315.

⁶¹ Садовский В. Указ. соч. – С. 17.

пусу включав 62 дворянина, 20 селян, 17 представників духовенства, 5 міщан, 4 різночинців, 2 поселенців та 1 купця (див. додаток В).

Аналіз соціального складу депутатів від українських губерній і міст Державних дум засвідчує майже трикратне зменшення кількості селян у парламенті останніх двох скликань порівняно з двома першими. Така ситуація пояснюється зменшенням відповідно до «Положення про вибори до Державної думи» від 3 червня 1907 р. загальної кількості селянських виборників більш, ніж вдвічі – з 2659 осіб до 1168 осіб, а у дев'яти українських губерніях цей показник зменшився з 507 до 253 осіб⁶². Натомість чисельність виборників за землевласницькою курією зросла із 576 осіб до 681⁶³. Так, якщо під час виборів до III Державної думи землевласники мали відносну більшість виборників у Волинській, Катеринославській та Херсонській губерніях, то під час виборів до IV Державної думи – вже практично у всіх українських регіонах. Поряд зі збільшенням кількості виборників від привілейованих категорій міщан, яких було виокремлено в особливий «1-й розряд» міської курії, вдвічі скорочувалася їх кількість від робітництва, а обов'язкове обрання депутатів від цього соціального стану було законодавчо передбачене лише у промислово розвинених Харківській та Катеринославській губерніях⁶⁴.

Відповідно до вказаного «Положення...» кожен 230 великих землевласників делегували одного виборника, велика торгово-промислова буржуазія була представлена одним виборником на 1000 осіб, середня буржуазія – на 15 000, селяни – на 60 000, робітники – на 125 000. Наслідком охарактеризованих законодавчих нововведень стало зростання непропорційності представництва різних станів у парламенті порівняно з їх чисельністю. Зменшення селянських депутатів до 20 осіб у III Державній думі

⁶² Попик В.И. Указ. соч. – С. 11.

⁶³ Попик В.И. Селянські маси України і вибори до III Думи // УІЖ. – 1978. – № 7. – С. 82.

⁶⁴ Попик В.И. Указ. соч. – С. 11.

та кількісна перевага парламентарів-поміщиків (62 особи) стали яскравим підтвердженням цього⁶⁵. У зв'язку з цим, у суспільстві поширювалася справедлива характеристика Думи як «панської», а селянство окремих регіонів України (наприклад Полтавщини) взагалі наголошувало на відсутності у її складі селянських представників.

Незмінність виборчого законодавства та урядової передвиборчої політики зумовили формування майже аналогічного соціального складу парламентського корпусу IV Думи, який включав 69 дворян (за винятком дворянина, єпископа Никона, якого зараховано до духовенства), 18 селян, 15 представників духовенства, 3 різночинців, 3 міщан та 2 купців (див. додаток Г). Ці дані не враховують селянина С. Дементьєва, який, будучи обраним 24 лютого 1917 р., не виконував обов'язки депутата IV Державної думи. Загальна кількість парламентарів складала 111 осіб.

Загалом, необхідно констатувати, що доступні для аналізу дані про етносоціальний склад українського представництва в Державній думі Російської імперії (1906–1917 рр.) не можна назвати абсолютними. Однак аналіз виборчого законодавства, причин його зміни і особливостей імплементації, урядової політики й агітаційної кампанії політичних організацій та партій дозволяє простежити загальну динаміку й визначити причини змін. Так, «Положення про вибори до Державної думи» від 3 червня 1907 р. стало своєрідним рубежем для етносоціального портрету. Проведення виборів до I та II Дум відповідно до законодавства 1905–1906 рр. визначило кількісну перевагу селянських депутатів від українського населення, але вже депутатський корпус парламенту останніх двох скликань (III–IV) характеризувався більшою лояльністю та компромісністю до урядової політики (за винятком 1915–1917 рр.). Саме у парламенті періоду 1907–1917 рр. спостерігається зменшення кількості депутатів від селянства, відсутність представництва національно свідомого українства.

⁶⁵ Милуков П.Н. Воспоминания... – Т. 2. – С. 8.

1.3. Політична структура депутатського корпусу від України

З'ясування політичної ідентифікації українського представництва у I–IV Державних думах Російської імперії допоможе не лише більш комплексно охарактеризувати тактику та погляди парламентарів, а й розкрити особливості відповідних змін. Партійність депутата, належність до певної парламентської групи або фракції у більшості випадків визначали характер та особливості його думської діяльності.

Необхідно відмітити, що створення політичного портрету парламентарів від українських губерній і міст ускладнюється рядом чинників: відсутністю на початку XX ст. чіткої політичної структуризації в суспільстві, а відповідно і остаточно сформованої багатопартійності з усталеною системою членства; діяльністю низки як російських, так і українських партій на нелегальній основі. Така ситуація нівелювала значення фактору партійності для електорату під час виборів, особливо, коли йшлося про виборників із невеликих міст та сільської місцевості. Згадуваний депутат-трудовик I Державної думи професор Т. Локоть зазначав:

«Провінція не знала і не визнавала жодних політичних партій, провела свої вибори без будь-якого впливу партій [...], керуючись переважно міркуваннями щодо особистих рис депутатів, ніж щодо їхніх програм, особливостей і рис партій, до яких належали ці кандидати. У цьому значенні провінційні вибори можуть бути охарактеризовані як особистісні, а не партійні»⁶⁶.

Крім вказаного, звичайною практикою було членство безпартійних депутатів від українських губерній (переважно селян) парламенту першого та другого скликань у найбільш чисельних фракціях лише з огляду на можливості реалізації своїх передвиборчих обіцянок. Це було однією із причин змін кількісного складу фракцій Конституційно-демократичної партії та Трудової групи, що підтверджує наступний висновок сучасних дослідників

⁶⁶ *Локоть Т.В.* Первая дума: Статьи, заметки, впечатления бывшего чл. Государственной Думы. – М.: Польза, 1906. – С. 15.

І. Кир'янова та М. Лук'янова: «Досвід першої виборчої кампанії виявив низький рівень політичного самовизначення не тільки значної частини електорату, але й осіб, які стали депутатами Державної думи»⁶⁷. Тому варто констатувати складність визначення абсолютних показників політичної ідентифікації депутатів від українських губерній і міст упродовж усього періоду діяльності кожного із чотирьох скликань парламенту. Зважаючи на це, для характеристики та аналізу відповідних даних нами було взято конкретну хронологічну межу – початок роботи першої сесії.

Інформація з показників стенографічних звітів, довідкових біографічних збірників, енциклопедичної літератури та інших джерел дозволяє зробити висновок про мозаїчність партійно-фракційного складу парламенту кожного із чотирьох скликань. Так, від України у I Державній думі налічувалося 102 депутати, які представляли: фракцію Конституційно-демократичної партії (38 осіб), Трудову групу (34 особи), Союз автономістів (9 осіб), «праве крило»⁶⁸ (6 осіб) (у тому числі 2 члени партії «Союз 17 жовтня» та 2 безпартійних із правими поглядами), Групу мирного оновлення (5 осіб), Українську демократично-радикальну партію (4 осіб), соціал-демократичну фракцію (3 осіб), групу Партії демократичних реформ (2 осіб), Російську соціал-демократичну робітничу партію (1 особа), а також Українську парламентську групу (до 44 осіб). Кількість безпартійних та позафракційних у парламенті 1906 р. складала 15 осіб (див. додаток А). Ця «група» представляла собою аморфне об'єднання депутатів різних поглядів та політичної орієнтації. У ній була практично відсутня дисципліна, її члени могли голосувати спільно із будь-якою фракцією⁶⁹.

З огляду на поширену практику зміни фракційного членства, постійний процес створення нових парламентських груп та об'єднань, одночасне членство у декількох з них, наведені показники

⁶⁷ Кирьянов И.К., Лукьянов М.Н. Указ. соч.

⁶⁸ Ця група депутатів офіційно не утворювала окремої фракції.

⁶⁹ Козбаненко В.А. Партийные фракции в I и II Государственных Думах России. 1906–1907. – М.: РОССПЭН, 1996. – С. 74.

не були сталими і в сумі перевищують загальну цифру в 102 депутати. Зокрема поповнювалися фракція трудовиків та праве крило парламенту, було створено групу «Союз автономістів», до якої ввійшла частина безпартійних та позафракційних депутатів, виникла Українська парламентська громада та ін.⁷⁰

Партійна належність депутата також не завжди відповідала фракційній, що особливо було властиво українському парламентському корпусу у I–II Державних думах. Так, до складу фракції кадетів входило троє членів Української демократично-радикальної партії (М. Біляшівський від Київської губ., П. Чижевський від Полтавської губ., І. Шраг від Чернігівської губ.), один безпартійний соціаліст приєднався до фракції трудовиків (В. Ільїн від Херсонської губ.), безпартійний М. Федченко від Херсонської губ. – до заснованої колишніми кадедами (серед яких і М. Ковалевський) групи Партії демократичних реформ тощо⁷¹.

Найбільш чисельне фракційне представництво від українських губерній і міст у I Державній думі мала лівоцентристська Конституційно-демократична партія (Партія народної свободи) – 38 осіб. Поряд з особливим впливом у найбільших промислових та губернських містах (Київ, Харків, Катеринослав, Одеса, Бахмут, Єлизаветград, Кременчук, Полтава, Чернігів, Херсон) сучасники відзначали її незначну популярність у сільській місцевості, де вести агітацію «не було ні сили, ні можливості»⁷².

Напередодні думських виборів Партія народної свободи нараховувала близько 100 000 зареєстрованих членів та справедливо вважалася найбільш організованою і підготовленою до виборчої боротьби політичною силою⁷³. До того ж її провідні діячі, порівняно з іншими кандидатами, вирізнялися ґрунтовною освітою,

⁷⁰ Обозреватель. Депутаты с территории Украины... – С. 729–730.

⁷¹ Див.: *Боюнович М.М.* Члены Государственной думы (портреты и биографии). Первый созыв...

⁷² Обозреватель. Депутаты с территории Украины... – С. 723.

⁷³ *Милюков П.Н.* Воспоминания... – Т. 1. – С. 354.

впливовим суспільним статусом, міцними соціально-культурними зв'язками та досвідом громадсько-політичної діяльності.

Враховуючи те, що КДП належала до лівоцентристських політичних партій, її участь у виборах до I Державної думи була відзначена не лише гостротою боротьби з ідеологічними опонентами, а й протистоянням урядовому адміністративному тиску. У своїх «Спогадах» один з її лідерів П. Мілюков так описував хід цієї передвиборчої кампанії:

«Розпочалась виборча кампанія – в обстановці не досить вдалій для партії. Зліва її труїли, праворуч переслідували. З місць надходили все частіше відомості про насильницькі заходи уряду. Наші члени партії, один за одним, ставали їх жертвами. Ми з'ясували, що вплив на провінційну владу йде з центру, протестували, отримували ухильні роз'яснення»⁷⁴.

Прогресивні політичні гасла КДП знайшли широку підтримку серед різних соціальних верств. До того ж в умовах, коли соціал-демократи (більшовики) оголосили бойкот виборам, саме кадетські кандидати здобули підтримку частини лівого електорату. Як було сказано вище, особливо широку передвиборчу діяльність партія розгорнула у великих українських містах. За своїми масштабами вона, як зазначали сучасники, перевершувала навіть агітацію правих політоб'єднань та чорносотенних організацій. Результатом такої активності стало домінування у загальних списках міських виборників та обрання кадетів депутатами від найбільших українських міст (Києва, Харкова та Одеси): Ф. Штейнгеля, М. Гредескула, Є. Щепкіна. Лише від Катеринослава перевагою у декілька голосів до I Державної думи було обрано октябриста І. Способного, який переміг відомого присяжного повіреного О. Александрова (пізніше – депутат IV Державної думи від Катеринославської губ.). Сучасники пояснювали цю

⁷⁴ Там же. – С. 358.

поразку безуспішністю переговорів із місцевими єврейськими організаціями напередодні виборів⁷⁵:

«Не прилучили до себе спілки єврейської, – йшлося у публікації І. Шрага в часописі “Рідний край” про хід виборів, – через те голоси поділилися: той за того, а той – за іншого. Через те і взяли перевагу голоси, подані за “Союз 17 октября” та за інші “праві”»⁷⁶.

У тогочасній націоналістичній пресі ще під час виборів з’являлася інформація про те, що саме використання єврейського капіталу та створення кадетсько-єврейського виборчого блоку дозволило представникам КДП досягти неочікуваних успіхів на виборах, особливо в українських містах⁷⁷. Безумовно, шанси на перемогу для політичних блоків були вищими, ніж для партій, однак при цьому саме Партії народної свободи вдалося перехопити ініціативу й стати однією із найвпливовіших та найбільш консолідованих у Російській імперії. У цьому чи не найголовнішу роль відіграли електоральні запити середнього класу, які в умовах наростання революційного руху багато у чому збігалися із програмою кадетів.

Входження напередодні виборів 1906 р. до складу КДП частини представників української ліберально-демократичної інтелігенції також відіграло вирішальну роль в їх обранні депутатами. Найвідомішими з них були Л. Яснопольський (Полтавська губ.) та Ф. Штейнгель (м. Київ).

Другою за чисельністю групою депутатів від українських губерній і міст парламенту першого скликання були члени фракції трудовиків (Трудова група), яких, на наш погляд, умовно можна об’єднати з безпартійними⁷⁸ та соціал-демократами

⁷⁵ Обозреватель. Депутаты с территории Украины... – С. 724.

⁷⁶ Шраг І. Як ідуть вибори у Державну думу // Рідний край. – 31 березня 1906. – № 13. – С. 7.

⁷⁷ Киев (От нашего корреспондента) // Окраины России. – 9 апреля 1906. – № 6. – С. 119.

⁷⁸ За винятком Т. Лопатюка та П. Погребняка від Волинської губ., які демонстрували праві погляди.

(всього 51 особа). За своїм соціальним походженням ця група була сформована селянами або вихідцями із села. Обрані переважно від Подільської та Полтавської губерній, вони вирізнялися низьким рівнем освіти та політичної свідомості:

«звичайні сірі селяни, які ще напередодні [обрання] нічим не вирізнялися з тисяч своїх земляків, і які взагалі не підходили на роль активних політиків» – відзначав сучасник⁷⁹.

Доцільність об'єднання трудовиків із безпартійними депутатами пояснюється подальшим фактичним вступом більшості останніх саме до Трудової групи (М. Дяченко, М. Жигіль, П. Михайленко, П. Яременко та ін.) і поширеною практикою спільного голосування під час пленарних засідань.

Деякі фракції І Державної думи всілякими способами намагалися залучити до свого складу селянських депутатів. Натомість уряд рішуче протистояв цьому і докладав зусиль щодо проведення серед них монархічної агітації:

«[...] близько $\frac{1}{3}$ Думи складалося із безпартійних селян, які підозріло ставилися до “панів” усіх партій. Ще до відкриття Думи на цих селян пішло полювання з усіх сторін. Відкрило полювання міністерство внутрішніх справ. Правий октябрист Єрогін, забезпечений достатньою кількістю казенних грошей, організував гуртожиток для селянських депутатів, де вони мали прекрасне приміщення і відмінний стіл за нечувано низькими цінами. Селяни, які, приїжджаючи в Петербург, зупинялись у найогидніших готелях, чиї господарі оббирали їх як могли, охоче переселялися зі своїх брудних і дорогих номерів до охайного й дешевого гуртожитку. А туди приходили пропагандисти, які вели монархічну та антисемітську агітацію. Селянський гуртожиток отримав серед депутатів назву “Єрогінської живопирні”. Однак “живопирня”, поглинувши немало казенних грошей, мала досить незначний вплив на настрої її мешканців», – писав

⁷⁹ Обозреватель. Депутаты с территории Украины... – С. 724.

у своїх спогадах депутат-кадет від Таврійської губ. князь В. Оболенський⁸⁰.

Варто доповнити, що тогочасний міністр внутрішніх справ П. Дурново підтримав відповідну ініціативу не лише фінансовими засобами та сприяючи розробці спеціальної програми проурядової агітації, а й використовуючи адміністративні важелі. Так, він навіть розіслав губернаторам циркуляри зі вказівкою про необхідність спрямування селянських депутатів до М. Єрогіна⁸¹.

Утім, як справедливо зауважував В. Оболенський, незважаючи на це, значна частина селян так і залишилася позафракційними. Радянські історики причини цього трактували по-різному: страхом урядових репресій у випадку відкритого виявлення симпатій до опозиційних сил (П. Маслов) та простим небажанням правих демонструвати свої погляди в умовах створення в парламенті відкрито антиурядової кадетсько-трудової більшості (С. Сідельников), а також звичайною політичною аморфністю неграмотних депутатів-селян⁸². Про останнє трудовик Т. Локоть зазначав наступне:

«“Безпартійні” селяни представляли абсолютно не-оформлену в політичному плані масу, яка безсистемно і розрізнено йшла за всіма іншими представленими в Думі течіями, окрім “дійсно правих”»⁸³.

Додамо, що остаточно визначитися з фракційно-партійними уподобаннями депутатам-селянам не дозволяли також і об’єктивні фактори: відсутність належного рівня освіти та брак досвіду політичної діяльності. У поєднанні зі складністю суспільної боротьби, що розгорталась під дахом Таврійського палацу, це не

⁸⁰ «Моя жизнь и мои современники»... – С. 96–97.

⁸¹ Ерогин Михаил Михайлович // ГДРИЭ. – М.: РОССПЭН, 2008. – С. 186.

⁸² Маслов П. Как крестьяне боролись за землю в 1905–1906 году, двадцать лет тому назад. – М.; Л.: Кооперативное изд-во, 1925. – С. 78; Сидельников С.М. Образование и деятельность Первой Государственной думы. – М.: Изд-во МГУ, 1962. – С. 193.

⁸³ Локоть Т.В. Политические партии и группы в Государственной думе. – М.: Польза, 1907. – С. 96.

сприяло усвідомленню ними чітких ідеологічних відмінностей між лівими та правими партіями. Так, депутат від Подільської губернії А. Семенов зазначав на одному із засідань:

«Ось, між іншим, нас питають: а ти лівий? а ти правий? – а я і сам не розумію, який я, правий чи лівий, я правий, але лише тієї правої сторони, яка має бути для кожного життя правою, щоб народ міг жити, по суті розуміти, що є Бог і народ»⁸⁴.

Такий стан речей, що був характерний для партійно-фракційної самоідентифікації депутатів-селян від українських губерній і в II Державній думі, засвідчує, на наш погляд, домінування бажання вирішувати соціально-економічні проблеми (зокрема аграрне питання) без формального політичного визначення.

Входження до фракції трудовиків переважно безпартійних селян-депутатів зумовило політичну невизначеність та кількісну нестійкість її складу, адже нові члени постійно намагалися «прилаштуватися до якої-небудь іншої групи: до національних (української, литовської, латиської), до кадетської, до “Партії мирного оновлення” і т. д.»⁸⁵. Підтвердженням цього є одночасне членство трудовиків від українських губерній і міст в Українській парламентській групі, соціал-демократичній фракції, групі «Союз автономістів» тощо.

Праві та правочентристські партії в умовах революційного піднесення у I Державній думі отримали незначне представництво від українських губерній – у кількості шести осіб (П. Базилук-Вознюк, О. Концевич, І. Способний, С. Варун-Секрет, а також безпартійні Т. Лопатюк та П. Погребняк), які переважно були членами партії «Союз 17 жовтня». Обрання кандидатів цих сил гостро критикувалося українськими опозиційними виданнями (часописами «Украинский вестник», «Рідна справа» тощо). На їх шпальтах доводилася випадковість та незаконність

⁸⁴ Государственная дума, второй созыв, 1907, сессия первая / Стенографические отчёты. Т. 1: Заседания 1–30 (с 20 февраля по 30 апреля 1907 года). – С.-Петербург: Государственная типография, 1907. – Стб. 242.

⁸⁵ *Локоть Т.В.* Первая дума... – С. 121.

результатів виборів у містах, де перемагали представники названих сил (наприклад у Ніжині Чернігівської губернії)⁸⁶.

Більшість парламентарів вказаної групи (головним чином ліві октябристи), яка не мала визначеного фракційного статусу, а також частина правих кадетів уже наприкінці червня 1906 р. виокремилися у Групу мирного оновлення. Необхідно вказати, що до складу організаційного комітету з її формування увійшло п'ятеро депутатів від українських губерній (Д. Андрю та М. Журавський від Волинської губ., М. Байдак і І. Мінх від Херсонської, Г. Фірсов від Харківської). За програмою і поглядами її членів новостворене об'єднання було правоцентристським та найбільш близьким до групи Партії демократичних реформ, що підтверджується відповідними документами та спогадами самих депутатів⁸⁷.

Окреме представництво у I Державній думі мала Українська демократично-радикальна партія – єдина українська політсила, яка брала участь у виборах. Однак і їй не вдалося уникнути внутрішньопартійних суперечок під час обговорення питання щодо доцільності балотування до Думи («групу бойкоту» виборів очолював Б. Грінченко)⁸⁸.

До складу парламенту 1906 р. було обрано чотирьох членів УДРП, з яких М. Біляшівський, П. Чижевський та І. Шраг забезпечили собі обрання, підтримавши на виборах Конституційно-демократичну партію. Про особистісну мотивацію такої передвиборчої співпраці ми можемо дізнатися із листа І. Шрага до відомого громадського діяча П. Стебницького:

«Агітації вже почалися, наших виборщиків обмаль, і тому треба користуватися усіма, які тільки можуть взяти участь у виборах. У Полтавщині українці виступають окремо... у нас (у Чернігівській губернії – *В.М.*) се неможливо, і тому треба йти спільними шляхами з опозиційними партіями... Мене уже агітують; між іншого

⁸⁶ Обозреватель. Депутаты с территории Украины... – С. 726.

⁸⁷ Партия мирного обновления... – С. 5.

⁸⁸ Чикаленко Є.Х. Вказ. праця. – С. 322.

кажуть, що коли мене обрати до Думи, то я буду дбати тільки про Україну, а до усього іншого мені буде байдуже»⁸⁹.

Таке об'єктивне розуміння провідним діячем українського руху неможливості самостійної перемоги на виборах як члена УДРП пояснювалося також впливом на нього одного із керівників чернігівського осередку КДП О. Свечина. Пізніше провідний член УДРП Є. Чикаленко у своїх «Спогадах» висловиться з цього приводу:

«Шраг, бачачи розвал Демократичної партії і не маючи надії, що вона проведе своїх послів до Державної думи, став горнутися до московських лібералів, які тоді вже зорганізувалися в кадетську (Конституційно-демократичну партію) і все заманювали його до себе»⁹⁰.

Загалом, говорячи про підготовку до виборів у I Державну думу Української демократично-радикальної партії, він також зазначав, що головним чинником об'єднання передвиборчих зусиль партії з іншими політичними силами (у першу чергу каде-тами і такими єврейськими організаціями, як «Бунд», Союз рівноправності євреїв та ін.) стало об'єктивне розуміння неспроможності пройти до парламенту самостійно. На думку Є. Чикаленка, компенсацією цього тактичного відступу мала стати законодавча діяльність обраних депутатів, відстоювання ними вимоги запровадження української мови у школах та перебудови Російської імперії на автономно-федеративних засадах. Натомість самостійна виборча кампанія лише виставила б на посміх українські національні сили та виявила їх безсилля і малочисельність⁹¹.

Варто констатувати, що для представників українського національного руху співпраця з каде-тами не завжди приносила очіку-

⁸⁹ «Тягне до участі у громадських справах»: Листи Іллі Шрага до Петра Стебницького; передм., прим. та впорядк. Т.П. Демченко, В.І. Онищенко) // Скарбниця української культури: Зб. наук. праць. – Чернігів, 2004. – Вип. 4. – С. 63.

⁹⁰ Чикаленко Є.Х. Вказ. праця. – С. 299.

⁹¹ Там само. – С. 319.

вані результати⁹². У цьому відношенні характерним є приклад, який мав місце під час виборів в Одесі і був детально описаний регіональним кореспондентом часопису «Рідний край». Так, на стадії формування списків виборників (80 осіб), кадети в результаті домовленостей з місцевими єврейськими організаціями, незважаючи на наявність подібної угоди з представниками українського національного руху, виключили останніх із передвиборчого списку. Серед них були: О. Білинський – відомий пізніше генерал Армії УНР періоду Директорії; С. Шелухін – громадсько-політичний діяч, член одеської «Просвіти», УПСФ та УЦР (з 1917 р.); І. Луценко – член одеської «Просвіти», видавець першої місцевої української газети «Народна справа» (1906 р.) та голова Українського клубу в Одесі (1910 р.)⁹³. У цьому випадку традиційна впливовість у місті єврейських організацій спричинила нехтування кадедами досягнутими домовленостями, що підтверджувало оцінку автора статті про необхідність покладання надій представниками українського руху суто на власні сили.

Ще одного члена УДРП, В. Шемета, було обрано до парламенту першого скликання від Полтавської губернії винятково як представника цієї політсили, без підтримки інших партій. На шпальтах друкованого органу партії – газети «Громадська думка», повідомлялося, що він балотувався як «представник українських партій». Аналізуючи зв'язки В. Шемета з Українською народною партією та її лідером М. Міхновським, сучасний історик Ф. Турченко відзначає, що членство першого в УДРП було лише прикриттям його самостійницьких поглядів⁹⁴. Однак тут варто зазначити, що всі українські ліберальні та соціал-демократичні партії, окрім УДРП, бойкотували думські вибори 1906 р. і В. Шемет став єдиним (!) представником українського націо-

⁹² Це твердження є особливо актуальним для роботи Державної думи третього та четвертого скликань, про що йтиметься далі.

⁹³ Херсон. Дописи (од наших кореспондентів) // Рідний край. – 9 квітня 1906. – № 14. – С. 14.

⁹⁴ Турченко Ф.Г. Микола Міхновський у роки Російської революції 1905–1907 рр. // Наукові праці історичного факультету ЗДУ. – Запоріжжя, 2003. – Вип. 16. – С. 100.

нально-визвольного руху, який потрапив до I Державної думи без підтримки з боку загальноросійських партій чи інших політичних організацій.

Окремо слід виділити групу депутатів, яких було обрано за підтримки кадетської партії (А. Вязлов, А. Грабовецький) або самостійно від селянської курії (М. Онацький та П. Зубченко), однак вони були тісно пов'язаними з УДРП, поділяли її ідейні засади та політичні гасла, і ввійшли до складу Української парламентської громади. З певним застереженням до них можна зарахувати і депутата від Києва – барона Ф. Штейнгеля, який, симпатизуючи українському руху, одним із першим приєднався до групи парламентарів-українців, ставши пізніше також активним членом ТУП.

Варто зазначити, що саме УДРП сформувала організаційне ядро Української парламентської громади (УПГ) – об'єднання національно свідомого українства в парламенті першого скликання. Відсутність формально визначеного статусу УПГ забезпечувала її членам можливість одночасного членства у все-російських фракціях кадетів та трудовиків. На початку роботи громади до її складу, за свідченням В. Шемета, записалося 40 осіб, більша половина яких представляла Київську (12 осіб) та Полтавську (10 осіб) губернії⁹⁵. Джерела подають різні дані щодо чисельності УПГ. Так, О. Лотоцький називав 44, а С. Єфремов – 45 осіб. Така розбіжність, на нашу думку, пов'язана з тим, що членство у громаді не вимагало від депутатів активної участі в її роботі. Більшість із них були селянами без політичного досвіду, тому, записавшись до УПГ, вони не виявляли особливої активності, залишаючись осторонь політичної боротьби, яка розгорталася у парламенті. При цьому важливим консолідуючим чинником, як відмічав О. Лотоцький, стало те, що

«в самій Думі українські селяни, поруч сердечного відношення з боку своїх свідоміших земляків, зустрічали

⁹⁵ Шемет В. Украинская парламентская фракция // Украинский вестник. – 28 мая 1906. – № 2. – С. 134.

характерне в стосунках до “хохлов” погордливо насмішувате відношення з боку депутатів московських»⁹⁶.

Всі організаційно-структурні та ідеологічні питання провідні члени УПГ (А. Вязлов, А. Грабовецький, М. Онацький, В. Шемет, І. Шраг (голова), П. Чижевський та ін.) вирішували спільно з діячами Українського політичного клубу в Петербурзі (М. Грушевський, О. Лотоцький, О. Русов та ін.).

Кількісна перевага Української парламентської громади порівняно з іншими національними групами у парламенті (поляками, литовцями та ін.) не була підкріплена продуктивністю та ефективністю законотворчої діяльності, що пояснюється недостатньою підготовленістю її членів, яку не вдалося компенсувати за короткочасний період існування І Державної думи (всього 72 дні – з 27 квітня по 8 липня 1906 р.). До того ж можливість одночасної участі у роботі інших думських фракцій хоч і дозволяла кількісно збільшити склад громади, однак не усувала характерної при цьому політичної мозаїчності та організаційної аморфності. Наслідком цього стала відкрита демонстрація депутатами-членами УПГ пріоритетності фракційних програм над цілями і завданнями Української парламентської громади.

«Українці zostалися при давнім гуртківстві, – писав М. Грушевський з приводу відсутності єдності серед українських депутатів, – розбиті на атоми і не числячися з вагою моменту, повели атомістичну роботу... Кожний гурток поставив собі спеціальні задачі, не раз рівнобіжні з роботою іншого, й вів, скільки сил і здібностей ставало, не дбаючи про координацію, про загальний план і загальні суспільні потреби. Або й виразно відрікався всякої зв'язи з іншими, старанно замовчуючи, чи нехтуючи все, що не можна було зачислити до заслуг свого гуртка, беручи собі девізом: Україна й ми, тільки ми, від нас починається правдиве українство, а все, що діялось чи діється поза нами, не варто доброго слова. Результат можна було вгадати наперед: він тепер дає себе чути на

⁹⁶ Лотоцький О. Вказ. праця. – С. 13.

кожному кроці. Се брак поважання до українства, як політичної та суспільної, чи культурної сили, з сторони чужої суспільності»⁹⁷.

Незважаючи на всі організаційні вади, створення у I Державній думі окремої парламентської групи, яка складалася винятково з депутатів від українських губерній і міст, мало неабияке історичне значення для подальшого розвитку національно-визвольного руху, набуття досвіду легальної законодавчої роботи у вищому представницькому органі влади Російської імперії. Справедливою вважаємо оцінку відомого громадсько-політичного діяча та історика В. Дорошенка про те, що сам факт виникнення громади продемонстрував наступне:

«Україна чує себе окремою нацією й домагається свого права. Чужинці побачили, перше, що Росія й Україна не те саме, а друге, що взагалі російська держава се не якась національна держава, а держава національностей»⁹⁸.

Іншим парламентським об'єднанням у I Державній думі, до якого увійшли депутати від українських губерній і міст (М. Ковалевський від Харківської губ. та М. Федченко від Херсонської), була група Партії демократичних реформ. Варто зазначити, що сучасники по-різному оцінювали парламентську діяльність її лідера М. Ковалевського. Так, журналіст А. Цитрон відзначав його авторитетність серед депутатів-селян, наголошуючи, що він приніс свої знання, «щоб навчати не з університетської кафедри, а із загальноросійської»⁹⁹. Позитивно оцінювалась і публіцистична діяльність Максима Максимовича у щоденній газеті «Страна» – друкованому органі Партії демократичних реформ. Однак його політичний опонент – кадет від Таврійської губернії Є. Щепкін у статті «М.М. Ковалевський» (1912 р.), надрукованій в одеському часописі «Южная мысль»,

⁹⁷ Грушевський М. З біжучої хвилі. – К., 1907. – С. 114–115.

⁹⁸ Дорошенко В. Українство в Росії. Новіші часи. – Відень: З друкарні Адольфа Гольцгаузена у Відні, 1916. – С. 63.

⁹⁹ Цитрон А. 72 дня первого Русского парламента. – Б. м., 1906. – С. 33.

звинуватив останнього в амбіційності та кар'єризмі, прагненні перебрати на себе роль лідера та думського політичного центру. Це, на думку автора, сприяло розчиненню групи серед найбільш чисельних партійних фракцій¹⁰⁰.

Таке неоднозначне ставлення до М. Ковалевського не стало на заваді обрання його головою комісії по складанню «Наказу Державної думи» (регламенту) та включенню до складу ще чотирьох думських комісій. На відміну від багатьох інших депутатів від українських губерній і міст, лідера групи Партії демократичних реформ вирізняла досить продуктивна парламентська активність (за короткий проміжок роботи Державної думи він виступив з трибуни 62 рази), що підтверджувало його авторитет як юриста та надало знаковості цій політичній фігурі.

Гострота національного питання в Російській імперії на початку XX ст. зумовила створення 11 травня 1906 р. парламентської групи «Союз автономістів», до складу якої ввійшло дев'ять депутатів від українських губерній, у тому числі члени УПГ¹⁰¹. Так, заступником голови був І. Шраг, який до того ж очолював Українську парламентську громаду. Крім нього до складу «Союзу автономістів» увійшли декілька безпартійних: від Волинської губернії – В. Грохольський, Щ. Понятовський та Й. Потоцький, від Київської – С. Горватт. Перші троє з названих були поляками та дворянами-землевласниками й аналіз їхньої діяльності засвідчує, що членство у групі, ядром якої було об'єднання саме депутатів-поляків (так зване «Польське коло»), пов'язане із прагненням вирішити виключно проблеми власного народу.

Об'єднання представників різних народів у складі «Союзу автономістів» зумовлене актуалізацією національного питання в Російській імперії на вищому законодавчому рівні та необхідністю врегулювання проблеми дотримання пропорційного представництва у Державній думі для «окраїнного населення». Утім практика парламентської діяльності продемонструвала значно більшу активність та організованість представників Польського

¹⁰⁰ Державний архів Одеської області, ф. 151, оп. 1, спр. 44, арк 16.

¹⁰¹ Шраг И. О союзе автономистов // Украинский вестник. – 1906. – № 1. – С. 67.

кола, їх небажання об'єднувати зусилля з українськими депутатами. Це суттєво розпорошувало національно-демократичні сили та послаблювало можливості «Союзу автономістів» щодо реалізації вимог децентралізації управління імперією спільними зусиллями.

Депутати від українських губерній і міст також були членами соціал-демократичної фракції, малочисельність та запізніле формування якої пояснюється тактикою бойкоту виборів 1906 р. Таке рішення керівництва РСДРП(б) підтримали місцеві найбільш потужні комітети партії: елизаветградський, луганський, миколаївський, одеський, харківський. Подібної тактики дотримувалися вінницький та лубенський осередки, Херсонський губернський комітет сільських організацій та ін.¹⁰² Лише безпосередньо під час роботи парламенту частина лівих депутатів вирішили утворити соціал-демократичну фракцію, до якої увійшли два депутати-трудовики від українських губерній – Б. Діденко (Харківська губ.) і В. Ільїн (Херсонська губ.), а також два безпартійних – З. Вировий (Київська губ.) та М. Михайличенко (Катеринославська губ.), який був членом РСДРП(б).

Незважаючи на використання владою адміністративного ресурсу під час виборчої кампанії, відмову від участі в ній загальноросійських лівих та більшості українських партій, політичний склад І Державної думи виявився досить опозиційним та радикально налаштованим до уряду. Більшість депутатів від українських губерній, не ставши винятком у цьому відношенні, увійшли до складу фракцій кадетів та трудовиків.

Прагнучи змінити таку ситуацію на наступних виборах 1907 р. виконавча влада дещо урізноманітнила арсенал використання адміністративного впливу. Так, для формування більш лояльного складу парламенту, наприкінці 1906 р. уряд П. Столипіна поділив існуючі політичні партії на легальні та нелегальні. На практиці це означало неможливість останніми проводити відкриту агітацію, розповсюджувати політичну літературу тощо. До першої групи

¹⁰² Політична історія України. XX ст.: У 6 т. / Редкол.: І.Ф. Курас (гол.) та ін. – К.: Генеза, 2002. – Т. 1: На зламі століть (кінець XIX ст. – 1917 р.). – С. 63.

було зараховано партії, які за ідеологією знаходилися лівіше октябристів та Партії мирного оновлення; натомість всі інші було включено до другої категорії¹⁰³. Навіть Конституційно-демократична партія отримала відмову у легалізації від усіх інстанцій, включно з Сенатом. Після цього її представники до 1917 р. взагалі не зверталися повторно до органів влади. Цікаво, що лише наприкінці 1916 р. тогочасний міністр внутрішніх справ О. Протопопов у приватній розмові з лідером партії П. Мілюковим нібито сказав (зі слів останнього): «Хочете, я легалізую вашу партію?», однак не отримав відповіді. На цьому ситуація і завершилася¹⁰⁴. Очевидно, що подібне рішення було цілком в силах урядовця.

Виборча кампанія до II Державної думи вирізнялася особливою активністю засобів масової інформації. Досвід парламенту 1906 р. із його опозиційною кадетсько-трудовою більшістю зумовив більш активну урядову підтримку націоналістичних та шовіністичних періодичних видань. Останні розгорнули широку критику кандидатів від лівих та національних неросійських політичних партій, звинувачуючи їх у пропаганді гасел сепаратизму. Так, на шпальтах тижневика «Окраины России» з'являлися статті із закликами до населення українських губерній голосувати за правих кандидатів. На думку редакційної колегії, вони репрезентували інтереси винятково «російського населення», тоді як підтримка кандидатів від національних меншин – «поляків, євреїв, “українофілів-фантазерів” та нечисельної групи “російських відступників”» на практиці означала б підтримку кандидатів лівих партій з їхніми антидержавними сепаратистськими гаслами¹⁰⁵. Особливе акцентування уваги читачів на кандидатах польської та єврейської національностей зумовлювалося, на наш погляд, спробою посилити вплив на електоральні уподобання українського

¹⁰³ Мілюков П.Н. Воспоминания... – Т. 1. – С. 422.

¹⁰⁴ Слух о легализации партии Народной свободы // Речь. – 1916. – № 297. – Пятница, 2-го октября. – С. 4.

¹⁰⁵ Днепров. Из Киева // Окраины России. – 10 февраля 1907. – № 6. – С. 91.

селянства за рахунок маніпуляції історичними прикладами неприязні до представників вказаних народів.

Подібна тактика під час виборів до II Державної думи та позбавлення виборчих прав депутатів, які підписали Виборзьку відозву, мала позитивні наслідки, адже статистика засвідчує скорочення представництва опозиційних фракцій (кадетів та трудовиків) і збільшення чисельності проурядових правих та правоцентристських об'єднань (зокрема октябристів). Ці зміни характерні для депутатського корпусу від українських губерній і міст з однією відмінністю: зростання представництва фракції трудовиків до 40 осіб, у складі якої було створено Українську трудову громаду. Крім того, 36 депутатів приєдналися до фракції октябристів (16 осіб) та Групи правих і поміркованих (20 осіб). Ще сім позафракційних парламентарів демонстрували праві погляди. Ліве та лівоцентристське крило, крім згаданих трудовиків, було представлено 11 кадетами, 10 членами соціал-демократичної фракції, 6 представниками Групи соціалістів-революціонерів, одним членом фракції народних соціалістів. У партійному відношенні майже половина соціалістів входила до складу РСДРП (всього вісім осіб, з яких шестеро – меншовиків, інші – не встановлено). Крім того, шестеро депутатів були членами Української соціал-демократичної спілки (УСДС). Окремо варто назвати 11 позафракційних (з них семеро демонстрували праві погляди, один – ліві, решта – не встановлено), одного представника «Польського кола» (безпартійний В. Лісовський від Подільської губ.) та одного члена Мусульманської групи (Р. Медієв від Таврійської губ., одночасно член фракції кадетів) (див. додаток Б).

Збільшення депутатського представництва від українських губерній і міст в проурядових фракціях не перешкодило кадетам і трудовикам утворити опозиційну більшість у II Державній думі, ефективність діяльності якої залежала тільки від рівня координації їх дій. Загалом, політичний склад парламенту другого скликання та напрями його законодавчої роботи зумовили поширення оцінок по відношенню до нього як найбільш опозиційного за партійним складом і найменш здатного на домовленості та компроміси з урядом. Власне останнє багато в чому було пов'язане з

ідеологічною принциповістю та неабиякою партійною дисципліною трудовиків і соціал-демократів. Ліві партії, за свідченнями сучасників, які підтверджуються стенографічними звітами, зазвичай голосували «як одна людина»¹⁰⁶. За порушення цього принципу, а також загалом за відхід від загальної ідеологічної лінії, їх членам загрожувало негайне виключення з фракції, як це було з трудовиками Г. Рожковим (Ставропольська губ.), І. Сагателяном (представляв Бакинську, Єлизаветпольську та Єреванську губ.) та А. Шилом (Приморська обл.), які 8 червня 1912 р. взяли участь в урочистому прийомі імператора¹⁰⁷. Однак ця сильна сторона нівелювалася партійним розмаїттям. Як відомо, до складу Трудової групи мали право входити представники різних політичних сил:

«поділ на безліч різношерстних дрібних партій, однак сильна спайка всередині кожної партії – такі відмінні риси лівого крила, у цьому і сила його, і слабкість» – вказував Г. Замисловський, депутат від Віленської губ. парламенту третього та четвертого скликань¹⁰⁸.

Як було зазначено вище, майже половина українського представництва у II Державній думі, в основному селяни, увійшли до фракції трудовиків. Такий соціальний склад зумовлював її сприйняття політичними опонентами як об'єднання «темної маси», «стада без пастиря» та ін.¹⁰⁹ Однак варто звернути увагу на той факт, що саме депутати-трудовики, виявивши досить високий рівень національної свідомості, стали основою для формування Української трудової громади.

¹⁰⁶ Юрский Г. Правые в Третьей Государственной Думе. – Харьков: Центр предвыбор. ком. объедин. рус. людей, 1912. – С. 3.

¹⁰⁷ Мали місце й інші подібні випадки. Так, у 1915 р. із фракції меншовиків було виключено І. Манькова за відвертий «соціал-патріотизм» та голосування за військові кредити.

¹⁰⁸ Юрский Г. Указ. соч. – С. 3.

¹⁰⁹ Герье В.И. Вторая Государственная дума. – М.: Т-во «Печатня С.П. Яковлева», 1907. – С. 3–4.

Ще однією особливістю партійного складу II Державної думи стало зростання представництва соціал-демократичної фракції – її склад поповнили 10 депутатів від українських губерній. Подібний успіх став можливим у результаті подальшої радикалізації суспільних настроїв з огляду на неспроможність виконавчої влади запропонувати ефективну програму реформ, деяке розчарування виборців нерезультативною законодавчою діяльністю конституційних демократів, зміною партійної тактики РСДРП, лідери якої цього разу відмовились від бойкоту виборів.

«Друга Дума – лівіша першої Думи, – зазначав лідер більшовиків В. Ленін. – У другій Думі значно більше соціал-демократів і більше революційних демократів (соціалісти-революціонери і частина трудовиків). Перша Дума була Думою надій на мирний шлях. Друга Дума – Дума гострої боротьби між чорносотенним царським урядом і представниками маси»¹¹⁰.

Найбільший успіх на виборах до II Державної думи серед українських партій мала Українська соціал-демократична спілка, всі шість депутатів якої представляли Київську губернію (М. Вовчинський, І. Гуменко, І. Кириєнко, Ф. Литвиненко, В. Сахно, Г. Федоров). Утім у парламенті вони (крім Ф. Литвиненка, який приєднався до Групи соціалістів-революціонерів та одночасно з цим – до трудовиків) поповнили загальноросійську думську соціал-демократичну фракцію, працюючи спільно із представниками РСДРП (меншовики). Таку позицію представників УСДС можна пояснити фактом входження Спілки у 1905 р. до складу РСДРП. Необхідно додати, що М. Вовчинський виступив з ініціативою створення власне української соціал-демократичної депутатської фракції або групи, але не знайшов підтримки серед колег¹¹¹. Крім того, від Чернігівської губ. було обрано народного соціаліста В. Вовка-Карачевського, який очолив однойменну фракцію.

¹¹⁰ Государственная дума в России: Сборник документов и материалов... – С. 242.

¹¹¹ Дорошенко В. Вказ. праця. – С. 67.

На відміну від I Державної думи, участь УДРП у виборах до II Державної думи не мала успіху. Їй не вдалося провести до парламенту жодного кандидата. Однак при цьому варто відзначити, що партія зберегла вплив на діяльність окремих депутатів, обраних від українських губерній і міст, головним чином на селян, які увійшли до складу фракції трудовиків.

Найбільшим успіхом парламентської діяльності депутатів від українських губерній стало об'єднання національно свідомих парламентарів в Українську трудову громаду (А. Гриневич, Д. Лагно, А. Наумчак, С. Нечитайло, Ю. Сайко та ін.). Її склад сформували головним чином представники фракції трудовиків, однак відомо про участь у ній і народного соціаліста В. Вовка-Карачевського, кадета М. Рубісова, есера В. Хвоста тощо. Подібно до Української парламентської громади, відсутня точна інформація про чисельність цього об'єднання. Для прикладу, дані Д. Дорошенка про 47 членів УТГ здаються нам перебільшеними з точки зору оцінки реальної участі у роботі¹¹². Відтак, беручи до уваги наявні джерела, можна стверджувати, що українське об'єднання нараховувало близько 20 активних депутатів.

Оформлення УТГ як окремої групи суто національного спрямування стало можливим завдяки попередньому досвіду існування УПГ у I Державній думі. Поряд із констатацією важливості створення цього об'єднання для досвіду законодавчої діяльності українців в імперському представницькому органі, слід вказати на партійну та ідеологічну мозаїчність його складу. Так, більшість членів громади складали депутати фракції трудовиків. За оцінкою С. Петлюри, на практиці це нівелювало національну складову їх діяльності, оскільки вони діяли «не як члени української парламентської фракції, а як члени інших політичних організацій або якихось думських фракцій, але тільки не української»¹¹³.

¹¹² Дорошенко Д. Нарис історії України. – Варшава, 1933. – Т. 2: Від половини XVII століття. – С. 325.

¹¹³ Петлюра С. З українського життя // Україна. – 1907. – Априль. – С. 25.

На наш погляд, така фракційна належність депутатів від українських губерній і міст пояснюється специфікою їх політичних поглядів – ідейною близькістю до програм найбільш чисельних фракцій парламенту. До того ж подібне членство давало можливості для втілення передвиборчих обіцянок, наприклад стосовно розв'язання аграрного питання.

Крім кількісного зростання представництва лівих партій, динаміка змін партійного складу у парламенті другого скликання відзначена збільшенням депутатів-октябристів. Ці результати були наслідком реалізації передвиборчої стратегії «Союзу 17 жовтня», який разом із Помірковано-прогресивною партією, Партією правого порядку, Торгово-промисловою партією, Торгово-промисловим союзом, Прогресивно-економічною партією (останні три – представляли інтереси російського торгово-промислового капіталу), утворив політичний передвиборчий блок. Їх об'єднанню сприяла спільність програмних засад щодо державного устрою, громадянських прав, реформування фінансово-економічної сфери та ін.

Ще наприкінці 1905 р. на засіданнях регіональних осередків «Союзу 17 жовтня» обговорювалося питання про можливу співпрацю з іншими політичними партіями¹¹⁴. На практиці це був ситуативний союз на час виборчої кампанії менш впливових правих сил з більш популярними серед виборців октябристами. Тактика об'єднання у блок, за підтримки кандидатів урядовими колами та крайніми правими організаціями (чорносотенцями), забезпечила певний успіх на виборах до II Державної думи. Найбільша підтримка спостерігалась у Полтавській та Херсонській губерніях, які делегували до парламенту 20 осіб правих політичних поглядів. Це становило більше 90% від загальної квоти названих регіонів (див. додаток Б).

Загалом, результати других виборів виявили тенденцію зростання партійної строкатості та ідеологічного розшарування депутатського складу від українських губерній. Відбулося збільшення чисельності політичних сил правого (октябристи) та лівого (трудовики, соціал-демократи, соціалісти-революціонери) спрямуван-

¹¹⁴ «Союз 17 Октября», его задачи и цели... – С. 5–6.

ня за рахунок зменшення, перш за все, кількості безпартійних і лівоцентристів (кадетів).

Некерованість та відверта опозиційність II Державної думи, в умовах спаду революції 1905–1907 рр., стали причинами її передчасного розпуску та внесенням змін до законодавства, зокрема прийняття «Положення про вибори до Державної думи» від 3 червня 1907 р., про яке неодноразово йшлося.

Виборча кампанія до парламенту третього скликання вирізнялась неабияким прагненням уряду забезпечити формування максимально провладного депутатського складу. Вагому роль у цьому процесі відіграла особиста позиція голови Ради міністрів П. Столипіна. У своїй першій промові на засіданні III Державної думи 16 листопада 1907 р. прем'єр-міністр говорив:

«Для всіх тепер стало очевидним, що руйнівний рух, заснований крайніми лівими партіями, перетворився на відкрите розбійництво і висунув уперед усі антисуспільні злочинні елементи, розорюючи чесних трудівників... На шляху викорінення злочинних виступів ішов уряд до цього часу – цим шляхом піде він і надалі. Для цього уряду необхідно мати у своєму розпорядженні, як засіб влади, посадових осіб, об'єднаних почуттям обов'язку та державної відповідальності [...] уряд сподівається забезпечити спокій країни, що дасть можливість усі сили законодавчих зборів і уряду приділити для її внутрішнього облаштування»¹¹⁵.

Чергові вибори характеризувалися посиленням адміністративного тиску на ліберально-демократичних і лівих кандидатів: склад виборчих комісій «підтасовувався» таким чином, щоб «надійні» виборники майоризували пропозиції та ініціативи «ненадійних»; небажані кандидати та «нелегальні» партії не допускалися місцевою владою до участі у виборах і т. д.¹¹⁶ Крім того, хід передвиборчої агітації та сам процес організації виборів

¹¹⁵ Выступления П.А. Столыпина в Государственной думе и Государственном совете // П.А. Столыпин – жизнь и смерть за царя. – М.: Рюрик, 1991. – С. 108–109.

¹¹⁶ Милоков П.Н. Воспоминания... – Т. 2. – С. 10.

ретельно контролювалися місцевими губернськими та повітовими жандармськими управліннями, про що свідчать численні регулярні звіти¹¹⁷. На зміну партійного складу III Думи вплинуло і зменшення кількості виборників від селянської курії на користь курії землевласників, що додатково сприяло обранню представників правих і націоналістичних партій.

Однак незважаючи на всю складність виборчої кампанії та існуючі адміністративні перешкоди, кандидатам від опозиції все ж таки вдалося пройти до парламенту третього скликання. Депутати від українських губерній і міст у III Державній думі Російської імперії у період першої сесії (1907–1908 рр.) були розподілені по фракціях та групах наступним чином: фракція октябристів – 43 особи, фракція правих – 24, помірковано правих – 22, національна фракція правих – п'ятеро, кадетів – семеро¹¹⁸, соціал-демократів – двоє (з них: один меншовик, один більшовик) (див. додаток В). Як бачимо, на прикладі досліджуваної групи парламентарів простежується тенденція відсутності політичної єдності серед правих та правоцентристських політичних сил (94 особи) на рівні єдиної фракції чи групи, як це було характерно для перших двох скликань. У цьому контексті В. Залежський зазначав:

«Якщо у I і у II Державній думі праві виступали згуртованою групою, що влаштовувала думські скандали, намагалась всіляко дискредитувати авторитет думи і демонстративно підкреслювала невизнання за думою законодавчих прав, то тепер праві розкололися»¹¹⁹.

Доповнимо, що, ставши очевидним вже під час фракційного структурування парламенту, цей розкол ще більше проявився під час законодавчої роботи, особливо після вбивства П. Столипіна, котрий вдало виконував роль потужного центру тяжіння для усіх правих та правоцентристських політичних партій Російської імперії.

¹¹⁷ ЦДІАК України, ф. 275, оп. 1, спр. 1944, 11 арк.

¹¹⁸ Разом з євреєм А. Бродським, якого не визнано обраним, оскільки на виборах він використав християнське ім'я, що було заборонено.

¹¹⁹ *Залежский В.* Монархисты. – Харьков: Пролетарий, 1929. – С. 66–67.

Вказана особливість була характерною навіть по відношенню до внутрішніх відносин в рамках окремих фракцій. Так, зворотною стороною кількісної переваги найчисельнішої фракції парламенту третього скликання – «Союзу 17 жовтня», стала така вада парламентської тактики, як відсутність єдиного програмного погляду на ряд проблем. Депутати неодноразово з думської кафедри спростовували думки один одного і фактично ніколи не голосували спільно по жодному із важливих питань. Найбільш характерним прикладом у цьому контексті став так званий «гололобовський інцидент», пов'язаний з парламентарем від Катеринославської губернії Я. Гололобовим (див. п. 3.2). Його наслідком став вихід із фракції октябристів понад 20 осіб. Утім слід констатувати, що, маючи парламентську більшість, праві фракції могли дозволити собі втратити голоси декількох депутатів.

Отже, саме внесені зміни до виборчого законодавства та урядова політика забезпечили абсолютну перевагу депутатів від правих політичних партій. Такі показники були характерними не лише для представництва від українських губерній і міст, а й для інших регіонів Російської імперії, тому III Дума, на переконання дослідників, була найбільш схильною до компромісу із самодержавством.

Партійно-фракційна належність депутатського корпусу також нерозривно пов'язана із соціальними характеристиками. Так, більшість членів Думи цього скликання належала до дворянського стану та духовенства (75 осіб), що зумовило відсутність конструктивного діалогу та співпраці з представниками лівоцентристських та лівих партій (у першу чергу, кадетів та соціал-демократів). По відношенню до священнослужителів варто узагальнити, що у парламенті вони традиційно виступали як опора імператора. Так, ще наприкінці 1903 р. Синод розіслав по єпархіях циркуляр, в якому священникам доручалося запобігати смуті серед населення та роз'яснювати пастві шкідливість непокори владі¹²⁰.

¹²⁰ Залежский В. Указ. соч. – С. 18.

Наслідком відсутності чіткої політичної структуризації електорату українських губерній стало обрання до III Державної думи значної кількості безпартійних депутатів. За свідченням сучасника, більшість із них у перші дні після обрання залишалися «просто “правими”», але враховуючи, що думські комісії з 1907 р. почали формуватися на фракційній основі, відвідували засідання політичних партій та організацій з метою ознайомлення з їхньою програмою. У таких умовах октябристам вдалося залучити до своїх лав деяких безпартійних депутатів. Цей тактичний крок забезпечив їм значну кількісну перевагу над іншими думськими фракціями під час роботи I-ї сесії. Утім це вплинуло на якісний склад, оскільки поповнення відбувалося не на ідейній основі. Депутат III Державної думи А. Вязигін констатував:

«більшість із тих, хто записався до комісій, узагалі не є “октябристами” і ніколи ними не стануть, хоча б з тієї простої причини, що [...] виборці мали досить невиразне уявлення про октябристів, нікого з них не бачили, не чули і обирали просто “правого” *т.б. не кадета, не революціонера*» (курсив А. Вязигіна – *В.М.*)»¹²¹.

Така невизначеність мала зворотні наслідки: поступово фракцію покинули вісім депутатів, які, разом із тим, при голосуванні підтримували все-таки позицію правих партій.

Активну передвиборчу кампанію під час виборів до III Державної думи розгорнули найбільш організовані українські політичні партії – УДРП та УСДРП. Однак їм не вдалося провести жодного кандидата до парламенту. Такий результат, зважаючи на їх опозиційність і антиурядову спрямованість передвиборчої агітації, на думку Д. Дорошенка, був цілком закономірним і передбачуваним, навіть для самих лідерів національно-визвольного руху¹²².

¹²¹ Вязигин А.С. «Гололобовский инцидент» (страничка из истории политических партий в России). – Харьков: Типография журнала «Мирный труд», 1909. – С. 4–6.

¹²² Дорошенко В. Вказ. праця. – С. 70.

Звісно, головні причини поразки українських партій на виборах до III Державної думи крилися у використанні урядом проти них адміністративного ресурсу, однак вагомим чинником стала також відсутність широкої соціальної бази (особливо у промислових центрах сходу та півдня України), політична інертність українського селянства, низький рівень його національної самосвідомості. Усе це було особливо помітним на фоні чітких та злагоджених дій загальноросійських правих та націоналістичних організацій, забезпечених достатнім фінансуванням.

До кінця роботи Державної думи третього скликання партійно-фракційний склад було дещо переформатовано, головним чином, за рахунок створення з ініціативи та під тиском П. Столипіна Російської національної фракції, яка «поглинула» представників двох фракцій: помірковано правих і правих, а також національної фракції правих. Інші зміни теж пов'язані із переходами депутатів між названими фракціями і виокремленням Групи правих октябристів (зі складу фракції «Союзу 17 жовтня») та Групи незалежних націоналістів (об'єднала вихідців із Російської національної фракції). Загалом, політичний портрет парламенту третього скликання у період роботи V сесії (1911–1912 рр.) мав такий вигляд: 35 октябристів, 22 націоналісти, 19 правих, 9 позафракційних, 6 незалежних націоналістів, 4 кадетів, 2 соціал-демократів, 2 прогресистів. Поява серед українського представництва групи позафракційних (у загальному контексті вона суттєво зросла у період 1911–1912 рр.), на наш погляд, частково варто пов'язувати із виходом зі складу фракції правих окремих селян, які, орієнтуючись на П. Столипіна, не бажали підкорятися дворянсько-землевласницькому керівництву після його вбивства.

Четверті вибори (до IV Державної думи у 1912 р.), що проходили в умовах економічного зростання, суспільно-політичного піднесення та посилення російського шовінізму практично не відрізнялися від виборів до парламенту третього скликання 1907 р., особливо що стосується використання адміністративного ресурсу. Так, про різноманіття методів урядового втручання, по відношенню до окремих соціальних категорій населення та політичних партій, у перебіг виборчої кампанії свідчить поданий сучасником наступний опис подій:

«представників опозиційних партій особливо наполегливо усували від виборів до нової думи. Їм не давали збиратися, забороняли доповіді їхнім виборцям... Тяжко довелося населенню під час виборів до Четвертої Думи. Погрози, арешти, заслання, усунення від виборів, перенесення виборів у незручне для більшості виборників місце, або призначення їх у незручний час, неповідомлення виборників і усілякі інші перешкоди широко практикувалися на місцях. Що тільки не робилося, яких тільки пасток і навіть беззаконня не вигадувалося, щоб зібрати покірну і слухняну Думу, щоб провести до неї правих і націоналістів. Саме цим партіям усіляко допомагали місцева та вища влада, їм дозволялося все те, що посилено заборонялося їх противникам»¹²³.

Характеризуючи першу стадію виборів – обрання уповноважених, лідер кадетів П. Мілюков у своїх «Спогадах» пригадував наступне:

«І що це була за кампанія! Всі підозрілі у політичному плані особи безцеремонно усувалися від участі у виборах. Цілі категорії осіб позбавлялися виборчих прав або можливості фактично брати участь у виборах. На виборах були присутні земські начальники. Небажані вибори скасовувалися. Передвиборчі збори не допускалися, і самі назви небажаних партій заборонялося вимовляти, писати і друкувати»¹²⁴.

Політик також зазначав, що досягти проведення більш-менш демократичних виборів удалося лише в містах з окремим представництвом (в Україні, у Києві та Одесі), де не діяли прийоми політичного урядового тиску, які вступали в силу під час наступної виборчої стадії – обрання виборників. Як наслідок, події могли розвиватися досить незвично – «правих кандидатів балотували, опозиціонери обиралися в депутати» (наприклад від

¹²³ Первый год жизни четвёртой Государственной думы. – С.-Петербург: Типография З. Соколинского, 1913. – С. 6–7.

¹²⁴ *Мілюков П.Н.* Воспоминания... – Т. 2. – С. 159.

Києва – кадет С. Іванов). У зв'язку з цим, об'єктивний перебіг виборчої кампанії мав місце лише у великих містах.

Аналізуючи партійний та фракційний склад IV Державної думи у період роботи першої сесії можна констатувати чисельну перевагу фракцій націоналістів (34 особи), октябристів (30 осіб) та правих (20 осіб). Дещо зменшилося представництво фракції кадетів (до п'яти осіб), соціал-демократична фракція нараховувала трьох депутатів від українських губерній (двох більшовиків та одного меншовика). Крім того, шість парламентарів приєдналися до складу новоствореної фракції центру та три – до фракції прогресистів, ще один поповнив групу позафракційних (див. додаток Г).

Важливу роль у кількісному зростанні представництва правих депутатів у IV Думі відіграло духовенство. Так, відсторонення від виборів дрібних землевласників-селян супроводжувалося тотальною мобілізацією представників кліру, включно із сільськими священиками. У 49 губерніях Російської імперії на 8764 уповноважених, які обирали виборників, припадало 7142 священика. І лише усвідомлюючи небезпеку обрання до IV Державної думи понад 150 представників від духовенства, уряд ужив запобіжних заходів, суть яких полягала в наказі православному кліру голосувати за урядових кандидатів¹²⁵. Зважаючи на це, можна стверджувати, що головними чинниками формування партійного складу парламенту четвертого скликання знову ж таки залишилися урядовий курс на підтримку правих партій та кандидатів, перешкодження участі в передвиборчій агітації кандидатів від ліберально-демократичних партій і незмінність норм третьочервневого виборчого законодавства 1907 р.

Подібно до III Державної думи, політичний портрет представницького органу зразка 1912–1917 рр. також зазнав змін до кінця його роботи, головним чином, за рахунок перестановок у середовищі правих та правоцентристських сил. Так, під час роботи V сесії (кінець 1916 – початок 1917 рр.) у парламенті працювало: 24 націоналісти, 22 октябристи-земці, 11 незалежних

¹²⁵ Там же. – С. 160.

прогресистів, 10 представників фракції центру, 9 правих, 9 прогресивних націоналістів, 6 позафракційних, 5 кадетів, 2 прогресистів, 2 – усунено (більшовики, колишні члени соціал-демократичної робітничої фракції), 1 член групи октябристів.

Крім того, існував Прогресивний блок – опозиційне об'єднання більшості депутатів IV Державної думи (фракцій – Конституційно-демократичної партії, прогресистів, земців-октябристів, центру, прогресивних націоналістів; спільно з ними часто голосували також група незалежних правих, мусульманська фракція та Польське коло), створене 28 серпня 1915 р. в умовах наростання антиурядових настроїв та військових поразок¹²⁶. Від України до його складу ввійшло близько 30 думців.

Отже піднесення напередодні Першої світової війни суспільно-політичної активності населення забезпечило формування більш опозиційного складу парламенту 1912–1917 рр. порівняно із попереднім. Проте цілком слушною є оцінка сучасником результатів виборчої кампанії 1912 р., за якою населення на останніх виборах «не перемогло, але і не було переможене»¹²⁷.

Досить репрезентативну оцінку виборам до Державної думи усіх чотирьох скликань дав Є. Чикаленко:

«[...] зібралася четверта Дума. Не вважаючи на обурююче поведження адміністрації на виборах[...], все-таки в четверту Думу проскочило (дійсно проскочило!) таки трохи опозиційних членів. Тільки, на превеликий жаль, не пройшов знов ані один свідомий українець[...]. У першій Думі заходами В. Шемета, І.Л. Шрага та П.І. Чижевського вже почала була організовуватись українська громада, в яку увійшло багато членів, бо в першій Думі було немало українці-інтелігентів. У другій Думі, стараннями В. Піснячевського та П.І. Чижевського [...] була заснувалася українська громада, головою якої був др. Рубис, і видрукувала навіть свою декларацію, але обидві ті Думи, як відомо, не довго прожили. У третій

¹²⁶ Демин В.А. Прогрессивный блок // ГДРИЭ... – С. 500.

¹²⁷ Первый год жизни четвёртой Государственной думы... – С. 8.

Думі був ні до чого не здатний фанфарон Лучицький, було з кілька панотців, що колись належали до семінарської громади української, було з кілька свідомих селян, але з них не можна було скласти української громади в Думі[...] Панотці боялися начальства, а селяни держалися правих, щоб не розпустили Думу і щоб вони не втратили грошей (дієти), яких вони не заробили б до віку»¹²⁸.

Таким чином, організація виборів до I–II Дум відповідно до законодавства 1905–1906 рр., незважаючи на його недосконалість, забезпечила перевагу опозиційних до урядової політики фракцій кадетів та трудовиків, утворення окремих національних парламентських груп. Натомість «Положення про вибори до Державної Думи» від 3 червня 1907 р. стало своєрідним рубежем зміни не лише етносоціального, а й партійного складу депутатського корпусу від українських губерній і міст. III Державна дума вирізнялася найбільшою компромісністю у ставленні до політики самодержавства, що пов'язано зі значною перевагою у ній представників загальноросійських правих та відверто націоналістичних партій. Депутати від українських губерній і міст не стали у цьому відношенні винятком. У парламентах останніх двох скликань спостерігалось зменшення частки українських депутатів від партій ліберально-демократичного та лівого спрямування. Це, перш за все, було зумовлено посиленням тиску влади, названого С. Петлюрою «терором, по відношенню до виборців та партій, який значно вплинув на реальну картину політичних симпатій населення»¹²⁹.

Цілеспрямовані урядові антидемократичні заходи, з одного боку, створили об'єктивні умови для опозиційності депутатського складу Державної думи впродовж усього періоду її існування, а з іншого – забезпечили непропорційне представництво правих та націоналістичних партій по відношенню до їх реальної

¹²⁸ Чикаленко С. Щоденник (1907–1917). – Львів: Червона калина, 1931. – С. 341–342.

¹²⁹ Тагон С. Внутрішній огляд // Вільна Україна. – 1906. – № 4. – С. 57.

електоральної бази. Обрання від українських губерній і міст парламентарів, які представляли чорносотенні, праві організації й об'єднувались у проурядові фракції стало яскравим свідченням не тільки ефективності владної політики, а й підтвердженням слабкості українських політичних партій, ідейної вузькості їхньої соціальної бази, національної індиферентності більшості українського населення, а відповідно і незавершеності процесу формування політичної модерної української нації. У цьому контексті вважаємо за доцільне навести досить критичне, однак багато в чому об'єктивне, твердження сучасного дослідника І. Коляди:

«Перші випробування демократією, навіть у її обмеженому вигляді, показали незрілість українського політичного руху як переважно інтелігентського руху. Виборчі кампанії до всіх чотирьох Дум були фактично провалені: представників інтелігенції серед депутатів-українців було мінімум. Ні в селі, ні в містах українським партіям не вдалося досягнути навіть локальних перемог, передусім через внутрішню слабкість самих партій та відсутність серед української інтелігенції цілісної ідеології та підтримки інших верств. Національна проблематика, яка домінувала у програмах українських партій, значною мірою поступалася у популярності соціальній, що по суті відокремило інтелігенцію від селян»¹³⁰.

* * *

У контексті аналізу законодавства та виборчого процесу варто оглядово зупинитися на урядових планах щодо організації виборчої кампанії до Державної думи п'ятого скликання, яким не судилося бути реалізованими. Ця робота активізувалася після об'єднання влітку 1915 р. опозиційної більшості парламенту у формі Прогресивного блоку. Розглядаючи можливість прове-

¹³⁰ Коляда І.А. Українська інтелігенція в Росії: суспільно-політична та соціально-культурна діяльність (друга половина XIX – початок XX ст.). – К.: Інститут історії України НАН України, 2010. – С. 318.

дення виборчої кампанії, міністерство внутрішніх справ з кінця вказаного року почало збирати інформацію про політичне життя у різних губерніях Російської імперії. Результатом цієї роботи стала записка міністра О. Хвостова про перспективи виборів до V Державної думи, подана Миколі II наприкінці 1915 – на початку 1916 рр. Цікавою для нас є та її частина, де йшлося про політичне життя, проурядові та опозиційні сили в українських губерніях¹³¹.

У документі до тих регіонів, де шанси на перемогу благодійних кандидатів були особливо високими, зараховувалася Волинська, Київська та Подільська губернії. Особливі надії тут покладалися на духовенство (архімандрита Почаївської лаври Віталія, київського митрополита Флавіана, чигиринського єпископа Никодима) та деяких предводителів дворянства (волинського І. Папа-Афанасопула, подільського Ф. Безака). Натомість у Волинській губернії противниками визнавалися члени «земської партії», на чолі якої стояв колишній губернський предводитель дворянства П. Демидов, а також рівненський повітовий предводитель, колишній депутат I Державної думи Д. Андрю. Складним видавалося проведення успішних виборів у Києві, які можна було виграти «за наполегливої роботи та виставлення яскравих кандидатів». На Поділлі занепокоєння у влади викликав вінницький предводитель дворянства Д. Гейден.

Дещо складнішою, однак також благодатною, визнавалася ситуація у Херсонській та Катеринославській губерніях. У цих регіонах великим авторитетом користувалися відомі експертні та діючі депутати-октябристи – С. Варун-Секрет, Л. Лютиц, М. Родзянко, П. Каменський, однак правонаціоналістичні сили могли покладатися на підтримку місцевих губернаторів. Подібно до цього, від градоначальника залежала перемога провладного кандидата в Одесі. Складніше для влади було проводити майбутню кампанію у Харківській губернії, де лише велика підготовча робота могла забезпечити успіх «консервативних сил». Натомість у Лівон-

¹³¹ Правые партии. 1905–1917 гг. Документы и материалы. В 2 тт. – Т. 2. – С. 665–678.

бережній Україні, ішлося у записці, «міцно закріпилися октябристи, головним чином лівого спрямування, які у союзі з виразно лівими можуть перемогти поміркованих і правих». Так, якщо Полтавщина відрізнялася поміркованістю місцевих землевласників та аполітичністю духовенства, то дворянство Чернігівщини «у своїй більшості октябристське, земство, за деякими винятками, просто ліве», а губернатор М. Лавриновський не схильний проводити визначену кампанію. Найбільш критичною для влади визнавалася ситуація в Таврійській губернії:

«Таврійська губернія – виразно ліва. Там була сильна німецька партія, яка блокувалася із кадетами. Кампанію потрібно проводити проти німців та з допомогою духовенства. Важко сказати, чи зможе в таких умовах губернатор упоратися з цією дуже нелегкою справою. Губернатор С.С. Дяченко – не правий»¹³².

На нашу думку, враховуючи тогочасну політичну ситуацію, у записці дещо перебільшувався рівень підтримки влади серед населення. Щоправда в документі відверто йшлося про необхідність застосування адміністративного ресурсу та використання православного духовенства для досягнення успіху на виборах.

Із середини 1916 р. розпочалася розробка плану виборчої кампанії, очікуваної восени 1917 р. При цьому передбачалося приховувати цю підготовку від опозиційних партій, яким «бажано прищеплювати думку про те, що уряд дуже схильний продовжити повноваження членів IV Державної думи». Насправді влада прагнула не допустити цього, оскільки відстрочка могла збігтися із демобілізацією армії, солдати якої становили основу електорату лівих політичних сил. Цікаво, що враховуючи досвід попередньої кампанії, планувалося обмежити кількість представників духовенства 80-ма депутатами (у середньому по одному на губернію). До фінансування майбутніх виборів передбачалося залучити банківський капітал. Його представники були готові виділити 2 млн руб. та претендували на 50–70 місць. Ця пропозиція

¹³² Там же. – С. 665–678.

здавалася уряду вигідною за умови відсутності у програмі партії банків «аграрних та інших гострих соціальних питань»¹³³.

У процесі підготовки службових записок міністерство внутрішніх справ, крім збору інформації на місцях, брало до уваги й позицію провладних парламентарів. Так, в іншій «Записці» міністра внутрішніх справ О. Протопопова, що відноситься до кінця січня – початку лютого 1917 р. указувалося:

«Відносно виборів до Державної думи V скликання член Державної думи М.Є. Марков II вважає, що перш, ніж приступити до виборів, необхідно змінити виборчий закон, за прикладом 3 червня 1907 року. Новий виборчий закон повинен встановити вибори по станах, оскільки стани є повсякденними, життєвими осередками російського народу. Станова Дума ліберальною не буде. У ній також не буде партійності, оскільки кожен стан буде захищати лише свої егоїстичні інтереси. Проте й за чинної виборчої системи М.Є. Марков вважає можливим створити Державну думу V скликання відносно правою і консервативною. Для цього у першу чергу необхідно створити нові, широко представлені органи друку і приборкати ліві органи друку»¹³⁴.

Згадані нами декілька офіційних документів, що стосуються підготовки влади до майбутніх парламентських виборів, засвідчують бажання уряду всіма можливими методами не допустити обрання опозиційного складу V Державної думи.

* * *

Таким чином, соціополітичні та етнічні трансформації складу депутатського корпусу від українських губерній і міст I–IV Державних дум Російської імперії було зумовлено не стільки реальними електоральними вподобаннями населення, скільки визначалися зміною законодавства й урядовою політикою під час

¹³³ Дневники и мемуары из личного архива Николая II: Воспоминания. Мемуары. – Минск: Харвест, 2003. – С. 320–322.

¹³⁴ Красный архив. – М., 1927. – Т. 1. – С. 242.

організації та проведення виборів. Використання владою адміністративного ресурсу забезпечило поступове зменшення представництва національно свідомого українства в парламенті, кількісне збільшення депутатів від заможних верств населення (землевласники, дворянство) та правих політичних партій. Це стало вирішальним чинником впливу на діяльність III–IV Державних дум, яка поряд із підвищенням ефективності законотворчості у сфері соціально-економічних та окремих культурно-освітніх питань, характеризувалася відсутністю належної уваги до розв’язання безпосередньо українського питання.

Розділ II

ПАРЛАМЕНТСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ

- **Статистика й динаміка активності думської роботи**
- **Аграрне питання і проблеми сільськогосподарського розвитку**
- **Боротьба за громадянські права та свободи особи**
- **Проблеми національно-культурного й освітнього розвитку**
- **Велика війна і «галицьке питання»: позиція українських парламентарів**

*Се буде перший раз, коли представники українського народу
можуть сісти поруч і нарівні з представниками росіян і інших народів.
Ще вчора усі вони гукали, що ніякого українського народу нема,
а ось-ось завтра вони змусять зважати на сей народ.*
М. Міхновський

2.1. Статистика й динаміка активності думської роботи

Ураховуючи наявність зв'язку між позиціонуванням Державної думи в російському суспільстві та її законотворчою діяльністю важливим є вивчення такого аспекту проблеми, як дієвість форм роботи представницького органу в контексті аналізу парламентської активності депутатів від українських губерній та міст.

Складність комплексного й усебічного висвітлення цього питання обумовлюється короткотривалістю роботи Державних дум першого та другого скликання, а також несистематичністю засідань четвертого скликання. Відтак, доцільно акцентувати увагу на діяльності III Державної думи Російської імперії, яка пропрацювала весь п'ятирічний термін (621 засідання), визначений імператорським указом «Про запровадження Державної думи» від 20 лютого 1906 р. Зважаючи на це, а також на тактику уряду по відношенню до парламенту 1907–1912 рр.¹, її законотворча робота була найбільш продуктивною – депутати розглянули 2783 законопроекти, з яких 2197 стали законами.

З огляду на вищезазначене, аналіз діяльності III Державної думи є найбільш доцільним для формування уявлення про активність депутатів від українських губерній та міст. Натомість подання відповідних даних стосовно форм думської діяльності названої категорії парламентарів у вищому представницькому органі інших скликань не може, на нашу думку, відображати реальної та об'єктивної картини.

¹ Про так звану «законодавчу вермішель» див. п. 2.2.

Дослідження динаміки законодавчої роботи депутатів від українських губерній у роботі III Державної думи Російської імперії потребує розробки комплексної системи критеріїв, які дозволили б у повній мірі визначити рівень активності окремого парламентаря або фракції та вирахувати відсоткову частку представників окремої губернії у загальній результативності всього депутатського корпусу. До того ж важливим є розподіл отриманих даних по сесіях (див. табл. 1) та губерніях (див. табл. 5). Такий підхід дозволив простежити еволюцію політичної поведінки названої групи парламентарів упродовж усього періоду функціонування Державної думи третього скликання.

Табл. 1

**Сесії та засідання III Державної думи Російської імперії
(1907–1912 рр.)²**

№ сесії	Кількість засідань	Хронологія роботи сесії
I	98	1.XI.1907 – 28.VI.1908 рр.
II	126	15.X.1908 – 2.VI.1909 рр.
III	131	10.X.1909 – 17.VI.1910 рр.
IV	113	15.X.1910 – 15.V.1911 рр.
V	153	15.X.1911 – 09.VI.1912 рр.

Вибір критеріїв аналізу парламентської активності депутатів здійснено з урахуванням повноважень та особливостей функціонування парламенту, тобто відповідно до вже згадуваного указу Миколи II «Про запровадження Державної думи» від 20 лютого 1906 р.³ Відтак за основні форми парламентської роботи взято наступні:

² Усі таблиці цієї частини книги складено на основі стенографічних звітів засідань парламенту, покажчиків до них, довідкових оглядів діяльності Державної думи, тогочасних бібліографічних довідників (наприклад, М.М. Боїовича) та інших джерел довідкового характеру.

³ Государственная дума в России: Сборник документов и материалов... – С. 115–123.

- кількість входжень депутатів до складу комісій⁴;
- кількість підписів парламентарів під законопроектами;
- кількість підписів під заявами про запит;
- кількість підписів під заявами про питання;
- кількість виступів депутатів із трибуни парламенту:
 - а) як доповідача від комісії;
 - б) у ході обговорення законопроектів;
 - в) під час дебатів по запитах;
 - г) виступи з інших питань.

Значимість та доцільність обраних критеріїв обумовлена тим, що основною функцією депутатів була законодавча діяльність, тому отримані нами дані стосувалися участі в роботі думських комісій, обговоренні законопроектів, парламентських дебатах по запитах, обговоренні інших питань і т. д.

Відповідно до ст. 5 вищезгаданого указу Державна дума Російської імперії для попереднього розгляду питань, які знаходилися в її компетенції, створювала відповідні комісії, кількість, склад яких та порядок роботи також визначалися рішеннями парламенту (ст. 6). Керуючись ст. 34, в якій йшлося про те, що «законопроекти вносяться до Державної думи міністрами, начальниками головних управлінь або комісіями, утвореними з членів Думи (ст. 57), або ж надходять до Думи з Державної ради (ст. 49)»⁵; парламент третього скликання у § 61 наказу (регламенті) чітко зафіксував можливість прийняття до розгляду будь-якого законопроекту лише після його обговорення в комісії та за її висновком⁶.

Одним із важливих, обраних нами, показників, що дозволяє простежити динаміку парламентської активності депутатів від українських губерній та міст III Державної думи Російської ім-

⁴ Під цим параметром маються на увазі всі випадки членства депутатів у думських комісіях (сума показників по кожному окремо).

⁵ Государственная дума в России: Сборник документов и материалов... – С. 115, 118.

⁶ Обзор деятельности Государственной Думы третьего созыва... Часть первая. – С. 109.

перії є аналіз їх участі у засіданнях комісій та в обговоренні законопроектів.

Табл. 2

**Парламентська активність депутатів III Державної думи
від українських губерній та міст (посесійний розподіл)**

№ сесії	Кількість разів входження до складу комісій	Кількість підписів під законопроектами	Кількість підписів під заявами про запит	Кількість підписів під заявами про питання	Кількість виступів парламентарів				
					як доповідача від комісії	у ході обговорення законопроектів	під час дебатів по запитах	виступи з інших питань	загальна кількість виступів
I	257	611	262	260	158	230	9	158	555
II	315	418	295	43	187	256	29	145	617
III	291	273	178	26	189	313	19	94	615
IV	313	404	215	52	166	221	39	95	521
V	369	627	311	26	274	275	47	85	681
Всього	1545	2333	1261	407	974	1295	143	577	2989

За п'ятирічний період роботи парламенту було зафіксовано 1545 разів входження названої категорії депутатів до складу комісій (відповідний загальнодумський показник складав – 6461) (див. табл. 2–3). Такі, здавалося б, значні в кількісному відношенні дані (враховуючи, що за період роботи III Думи створено 45 постійних та тимчасових комісій), пов'язані не тільки із загальною кількістю членів деяких із них (наприклад, комісія з питань місцевого самоуправління нараховувала 72 особи), а із можливістю парламентарів входити одночасно до складу декількох. Наступник депутата, що вибував з певної комісії,

обирався на найближчому загальному засіданні Думи зі складу тієї ж фракції, до якої входив його попередник⁷.

Порівняння відсоткової частки кількості разів обрання до складу комісій депутатів від українських губерній із загальнодумськими показниками (23,9%) дозволяє стверджувати, що ця група не вирізнялася особливою парламентською активністю, адже відповідний процент був практично аналогічний і складав близько 23% (102 особи) (див. табл. 3). Натомість посесійний розподіл цього параметру демонструє поступовий ріст загального числа (із 257 разів входження до комісій у ході першої сесії до 369 – під час п'ятої), який дещо нівелювався по відношенню до загальної статистики (із 25% до 23,1%) (див. табл. 2–3).

Табл. 3

Парламентська активність українських депутатів
III Державної думи (посесійний розподіл, у % від
загальнодумських показників)

№ сесії	Випадки входження до комісій	Кількість підписів під законопроектами	Парламентські виступи	
			як доповідача від комісії	у ході обговорення законопроектів
I	25%	23,9%	34,8%	14,1%
II	24,8%	23,9%	28,9%	14,8%
III	23,8%	17,9%	31,2%	15,5%
IV	23,4%	22,1%	27,2%	13,5%
V	23,1%	27,5%	31,5	11,6%
Усього	23,9%	23,5%	30,6%	13,8%

Результати аналізу кількісного складу думських комісій із розподілом депутатів по губерніях дозволяють констатувати, що найбільшу активність проявляли парламентарі від Київської губернії (15,7% від «загальноукраїнських» показників). Зважаючи

⁷ Там же. – С. 112.

на те, що до цього відсотку нами було включено ще двох думців від м. Києва (див. табл. 5), отримані дані практично відповідали пропорційному представництву українських регіонів у III Державній думі (див. табл. 4).

Табл. 4

**Кількість депутатів від українських губерній та міст
III Державної думи Російської імперії**

Губернія, місто	Кількість депутатів (осіб)	% від загальної кількості депутатів від українських губерній та міст
Волинська	13	~12,75
Катеринославська	10	~9,8
Київська	13	~12,75
м. Київ	2	~1,96
Подільська	13	~12,75
Полтавська	12	~11,76
Таврійська	6	~5,88
Харківська	11	~10,78
Херсонська	10	~9,8
м. Одеса	2	~1,96
Чернігівська	10	~9,8
Усього	102	100

Статистичні звіти засідань парламенту третього скликання засвідчують, що особливою персональною активністю вирізнялися депутати І. Стенбок-Фермор (Херсонська губ.) (II сесія), М. Антонов (Харківська губ.) (IV–V сесії), К. Сувчинський (Київська губ.) (V сесія), Г. Удовичський (Полтавська губ.) (V сесія), які в період роботи вказаних сесій одночасно працювали у дев'яти комісіях; Д. Чихачов (Подільська губ.) (III сесія), О. Голіцин (Харківська губ.) (IV сесія) та Є. Шейдеман (Полтавська губ.) (V сесія) – входили до восьми комісій.

Аналіз наведених показників дозволяє стверджувати, що першість членства в комісіях належала депутатам, які представляли

праві партії. Названі парламентарі в різний період належали до фракцій октябристів та націоналістів або груп правих октябристів і поміркованих правих. Крім об'єктивної демонстрації активності правого крила, ці цифри пояснюються ще й підтримкою з боку уряду (у тому числі персонально П. Столипіна).

Табл. 5

**Парламентська активність депутатів III Державної думи
від українських губерній та міст (губерніальний розподіл,
у % від загальної кількості)**

Губернія	Кількість разів входження до складу комісії	Кількість підписів під законопроектами	Кількість підписів під заявами про запит	Кількість підписів під заявами про питання	Кількість виступів парламентарів				
					як доповідача від комісії	у ході обговорення законопроектів	під час дебатів по запитах	виступи з інших питань	загальна кількість виступів
Волинська	9,6	12,2	14,3	12,6	6,9	17,9	19,6	13,4	13,5
Катеринославська	8,7	12,1	12,5	14,7	5,5	18,5	27,3	18	14,7
Київська (з м. Київ)	15,7	13,7	13,8	9,9	8,8	12,2	5,6	10,2	9,6
Подільська	13,8	12,1	11,3	10,5	8,1	9,2	4,9	9,7	8,8
Полтавська	12,1	8,8	11,7	5,5	10,1	4,2	2,1	3	5,9
Таврійська	4,9	10,7	4,7	14,7	0,4	1,3	0	1,2	0,9
Харківська	13,7	9,7	11,8	10,6	42,6	11,9	8,4	19,2	23,4
Херсонська (з м. Одеса)	10,8	7,6	11,3	11,4	3,7	18,1	30,7	16,3	13,9
Чернігівська	10,7	13,1	8,6	10,1	13,9	6,7	1,4	9	9,3

Серед указаних форм законотворчої роботи особливе значення для аналізу активності депутатів мають показники їх участі в поданні законопроектів на розгляд III Державної думи. Обов'язковою умовою для включення до порядку денного була наявність

під документом 30-ти підписів парламентарів (ст. 55 указу «Про затвердження Державної думи»)⁸. Загалом упродовж 1907–1912 рр. правом подання пропозицій щодо скасування або внесення змін до чинного законодавства (за умови подання власного законопроекту) депутати скористалися лише 205 разів: за період I сесії було подано 51 відповідну заяву, II-ї – 37, III-ї – 28, IV-ї – 42, V-ї – 47⁹. Натомість загальна кількість законопроектів, які надійшли до парламенту третього скликання від представників виконавчої влади (вищих державних установ та посадовців) була у 12,5 раза більшою і нараховувала 2567 відповідних документів¹⁰.

Депутати від українських губерній та міст засвідчили свою підтримку розгляду законопроектів 2333 підписами, що склало 23,5% від загальнодумських показників. З огляду на це, не варто говорити про особливу активність визначеної категорії парламентарів (див. табл. 2–3). Розподіл відповідних даних по губерніях демонструє незначну перевагу депутатів від Київської (з Києвом) та Чернігівської губерній і деяку інертність парламентарів від Полтавської та Херсонської (разом з Одесою) (див. табл. 5).

Розподіл показників за партійною ознакою демонструє лідерство октябристів серед українського депутатського корпусу (як і загалом у Державній думі третього скликання) у використанні права законодавчої ініціативи. Так, В. Гузь, М. Пташевський та Г. Скоропадський, представляючи Чернігівську губернію, належали саме до фракції «Союзу 17 жовтня» і підписалися під 41, 45 та 53 законопроектами відповідно. Крім названих, слід відзначити й інших особливо ініціативних представників цієї політичної сили: І. Муфтії-Заде (Таврійська губ.) підписав 49 законопро-

⁸ Государственная дума в России: Сборник документов и материалов... – С. 121.

⁹ Обзор деятельности Государственной Думы третьего созыва... Часть первая. – С. 173.

¹⁰ Там же. – С. 167.

ектів, П. Каменський (Катеринославська губ.) – 50, М. Тараненко (Катеринославська губ.) – 51, Г. Гальвас (Таврійська губ.) – 60¹¹.

Враховуючи те, що перелічених нами депутатів не можна об'єднати за критеріями етнічної чи соціально-професійної належності, майновим станом, то єдиним поясненням їх ініціативності є членство у парламентській фракції «Союзу 17 жовтня». Варто розуміти, що вона була найбільш чисельною у III Думі (148 осіб у період роботи I сесії)¹². Очевидно, що це забезпечувало значне представництво октябристів у думських комісіях і, відповідно, найбільшу підтримку фракційних законодавчих ініціатив у порівнянні з іншими політсилами.

Визначенню динаміки парламентської активності депутатів від українських губерній та міст сприяє виокремлення такого показника, як кількість підписів під заявами на виконання міністерствами та відомствами думських запитів. Цей аспект діяльності законодавчого органу Російської імперії, який можна віднести до функції нагляду за діями вищих державних органів виконавчої влади, регулювався статтями 33, 58–60 згадуваного указу «Про запровадження Державної думи». Так, право подачі запиту про неправомірність дій міністрів, начальників головних управлінь чи дій їхніх підлеглих надавалося парламенту, а не окремим депутатам чи групам¹³. При цьому запити не могли торкатися релігійних питань (компетенція Синоду), питань зовнішньої політики (компетенція уряду) і подій, що відбулися до 27 квітня 1906 р., тобто до початку роботи I Державної думи. За оцінкою І. Кир'янова, існуючі обмеження не були характерними для тогочасної світової практики парламентаризму і наочно

¹¹ Підраховано за: Указатель к стенографическим отчётам. Сессии I–V. – С.-Петербург: Государственная тип., 1908–1912.

¹² Государственная Дума. Указатель к стенографическим отчётам (Части I–III): Третий созыв, сессия I. – С. 15–16.

¹³ Государственная дума в России: Сборник документов и материалов... – С. 118, 122.

демонстрували недосконалість механізму діяльності вищого законодавчого органу Російської імперії¹⁴.

Окремо була розроблена процедура подання депутатської заяви про думський запит на ім'я посадової особи або органу виконавчої влади. Зокрема, якщо вона була підписана не менше, ніж 30 парламентарями, то спочатку передавалася на розгляд до комісії із запитів. Після доповіді представника останньої Державна дума мала право голосувати за подачу запиту. Відповідна процедура була іншою (скороченою) лише, якщо ініціатори документу визнавали його терміновим. У такому разі, для прийняття остаточного рішення, повинно виступити по два депутати «за» та два депутати «проти». Лише після підтримки простою більшістю, вона, згідно відповідної постанови законодавчого органу, ставала запитом і направлялася адресату.

Активне використання депутатами права подання заяви про запит стало однією із головних проблем, яка впливала на продуктивність роботи перших скликань Державної думи. Так, один із провідних членів Конституційно-демократичної партії, член парламенту другого, третього та четвертого скликань В. Маклаков пригадував:

«Другим “робочим” завданням Думи був контроль за управлінням, що здійснювався у формі *запиту* (тут і далі курсив В. Маклакова – *В.М.*). Цим правом Дума не нехтувала. Якщо у законодавстві її робота виявилася безплідною, то у сфері контролю побила рекорди. На 39 засіданнях нею було подано, розглянуто і прийнято більше 300 запитів. Майже всі вони були прийняті одногосно... Таким чином, із зовнішньої сторони, ця діяльність Думи проходила з успіхом. І в той же час, по суті, вона не призвела ні до чого. Самі члени Думи це з гіркотою визнавали. Ніякому беззаконню вони не зава-

¹⁴ Кирьянов И.К. Российские парламентарии начала XX века: новые политики в новом политическом пространстве: Автореф. дис. ... д-ра ист. наук: 07.00.02. – Ижевск, 2009. – С. 27.

дили; нікого не врятували. Але, що ще гірше, своєю системою використання права запиту вони вбили до нього інтерес і у преси, і у самої Думи. Досить швидко Дума почала *боротися* із запитами; стала придумувати обмеження, щоб позбутися їх; стала передавати їх без дебатів до Комісії, призначати для їх обговорення спеціальні дні, а пізніше навіть години. При переході до їх обговорення зала порожніла. Всі зрозуміли, що запити [...] стали марнуванням часу»¹⁵.

Прагнучи усунути описані В. Маклаковим процедурні вади, парламентарі III Думи розподілили депутатські заяви про запити на категорії: 1) ті, які спочатку розглядалися спеціально створеною комісією із запитів (термінові та нетермінові заяви); 2) ті, які мав розглянути парламент або прийняти спеціальне рішення про передачу на розгляд згаданої комісії (невідкладні заяви)¹⁶. Однак навіть такий механізм не усунув головної проблеми: якщо раніше розгляд заяви про запит блокував роботу самої Думи, то тепер звичним явищем став її тривалий розгляд у комісії (у середньому по 3–4 місяці). Як наслідок, порушене в документі питання зазвичай втрачало свою суспільну актуальність.

У цілому за період діяльності III Державної думи було подано 157 депутатських заяв про запити, з яких 88 мали статус невідкладних і 5 – термінових¹⁷. Українські парламентарі поставили під цими документами 1261 підпис (див. табл. 2). При цьому першість у депутатській активності перейшла від правих фракцій до опозиційних партій: соціал-демократів (46 заяв) та кадетів (38 заяв) (див. табл. 6). На наш погляд, це пов'язано з тим, що заяви про запити переважно мали форму протестів із приводу неправомірних дій уряду (71 запит було адресовано міністрові

¹⁵ Маклаков В.А. Первая Государственная Дума... – С. 203.

¹⁶ Обзор деятельности Государственной Думы третьего созыва... Часть первая. – С. 188–190.

¹⁷ Там же. – С. 191.

внутрішніх справ, 51 – голові Ради міністрів, 19 – міністру юстиції та ін.).

Посесійний розподіл цих заяв дає нам змогу виокремити особливо ініціативних парламентарів від українських губерній та міст і з'ясувати рівень активності за партійною й регіональною належністю:

– I сесія: октябрист Ю. Глібов (Чернігівська губ.) (фракція «Союзу 17 жовтня») – 9 запитів, соціал-демократ Г. Кузнецов (Катеринославська губ.) – 8 запитів;

– II сесія: кадети М. Мурзаєв (Таврійська губ.) – 11 запитів, О. Нікольський (м. Одеса) – 12 запитів; соціал-демократ Г. Кузнецов (Катеринославська губ.) – 12 запитів;

– III сесія: кадети М. Мурзаєв (Таврійська губ.) – 12 запитів, О. Нікольський (м. Одеса) – 11 запитів та М. Панкєєв (Таврійська губ.) – 12 запитів; соціал-демократи Г. Кузнецов (Катеринославська губ.) – 16 запитів та В. Шурканов (Харківська губ.) – 12 запитів;

– IV сесія: кадети О. Нікольський (м. Одеса) – 13 запитів та М. Панкєєв (Таврійська губ.) – 20 запитів; соціал-демократи Г. Кузнецов (Катеринославська губ.) – 17 запитів та В. Шурканов (Харківська губ.) – 10 запитів;

– V сесія: кадети І. Лучицький (м. Київ) – 11 запитів, М. Мурзаєв (Таврійська губ.) – 13 запитів; О. Нікольський (м. Одеса) – 20 запитів та М. Панкєєв (Таврійська губ.) – 16 запитів; соціал-демократи Г. Кузнецов (Катеринославська губ.) – 15 запитів та В. Шурканов (Харківська губ.) – 10 запитів.

Таким чином, зміна тенденції депутатської активності (прояв ініціативності з боку представників політичних сил, які не належали до правого крила) пояснюється опозиційністю цих фракцій до політики уряду та їх прагненням використати парламент як публічну трибуну для дискредитації дій органів виконавчої влади.

Табл. 6

**Фракційний розподіл заяв про запити, що були подані
на розгляд III Думи¹⁸**

Парламентська фракцій або група	Кількість поданих заяв про запити
Соціал-демократична фракція	46
Конституційно-демократична фракція	38
Фракція «Союзу 17 жовтня»	22
Фракція правих	15
Трудова група	12
Фракція націоналістів	6
Група прогресистів	5
Позафракційні	4
Мусульманська фракція	3
Польське коло	2
Помірковано праві	2
Група правих октябристів	1
Польсько-литовсько-білоруська група	1
Усього	157

Структурування цих даних за губерніальним розподілом не демонструє специфічних особливостей, за винятком проявів деякої пасивності парламентарів від Київської (з м. Києвом) та Полтавської губерній. Це певною мірою було обумовлено майже 100% домінуванням в їх складі депутатів від партій проурядового спектру (октябристи, помірковані праві, націоналісти).

Крім запитів, адресованих вищим органам виконавчої влади та управління Російської імперії, Державна дума мала право на-

¹⁸ Зазвичай заяви про запити вносилися від імені певної парламентської фракції або групи, однак досить часто їх підтримували й депутати від інших політичних об'єднань.

правляти їм питання. Процедура їх оформлення передбачала, що заяву про питання мали також підтримати своїми підписами не менше, ніж 30 депутатів. Відмінність цієї форми документа полягала у тому, що в разі державної або відомчої таємниці державний орган чи посадова особа мали право не відповідати на нього, тоді як на запит відповідь мала обов'язково надійти протягом 30 днів¹⁹.

За період роботи III Державної думи на її розгляд було подано лише 42 заяви про питання: з них у період 1-ї сесії – сім, 2-ї – п'ять, 3-ї – 11, 4-ї – вісім, 5-ї – 11. Розподіл до адресатах виглядає наступним чином: 17 питань – міністрові внутрішніх справ, вісім – голові Ради міністрів, сім – міністру фінансів, п'ять – міністру торгівлі та промисловості, по три – міністру шляхів сполучення і начальнику відділу землекористування та землеробства, по два – імператорському наміснику на Кавказі, морському міністру й міністру закордонних справ, по одному – військовому міністру та міністру юстиції²⁰. Депутати від українських губерній та міст під цими документами поставили 407 підписів, при чому більшість із них (260) були подані на розгляд парламенту під час роботи 1-ї сесії. Пояснення пасивності за цією формою діяльності у період наступних сесій частково слід шукати у порушеній проблематиці питань. Так, із 35 заяв про питання до вищих органів державної влади, які були винесені на 2–5-у сесії, 28 стосувались проблем неукраїнських частин Російської імперії²¹. На наш погляд, парламентарі від українських губерній та міст, будучи мало проінформованими про стан справ у цих регіонах, не вважали за необхідне підтримувати відповідні заяви.

Показовим у плані дослідження активності названої категорії депутатів є аналіз їхніх виступів на засіданнях Думи, які нами згруповано наступним чином:

¹⁹ Государственная дума в России: Сборник документов и материалов... – С. 119, 122.

²⁰ Обзор деятельности Государственной Думы третьего созыва... Часть первая. – С. 200–201.

²¹ Там же. – С. 447–451, 457–458, 483–488.

- а) як доповідача від комісії;
- б) у ході обговорення законопроектів;
- в) під час дебатів по запитах;
- г) виступи з інших питань.

Зауважимо, що доповідачі від парламентських комісій обирались зі складу її членів. Для кожного конкретного виступу визначався окремий оратор, який мав підготувати текст у письмовому вигляді та подати відповідні пропозиції з обговорюваного питання на загальному засіданні парламенту. Згідно з регламентом, доповідач від комісії, від успіху промови якого залежало схвалення або відхилення законопроекту, мав право на першочерговість виступу без обмежень у часі²².

Аналіз стенографічних звітів засідань упродовж п'яти сесій Державної думи третього скликання засвідчує, що цим правом депутати від українських губерній та міст скористалися 974 рази, що складало 30,6% від загальних показників (див. табл. 2–3), тобто на 1/4 більше по відношенню до пропорційної частки їх кількості (23%).

Губерніальний розподіл демонструє надзвичайну активність доповідачів, які представляли Харківську губернію – 42,6% від усіх виступів (див. табл. 5). Порівняння отриманих даних із партійними показниками засвідчує належність парламентарів цього регіону до фракцій правих та октябристів: М. Антонов виступав 67 разів, А. Вязигін – 35, Н. Савич – 85, П. Матюнін – 192. Серед інших варто виділити октябристів Д. Герценвіца (Полтавська губ.) – 56 виступів та Г. Скоропадського (Чернігівська губ.) – 89 виступів, представника фракції поміркованих правих (з 3-ї сесії – Російської національної) Д. Чихачова (Подільська губ.) – 39 виступів²³.

²² Обзор деятельности Государственной Думы третьего созыва... Часть первая. – 129.

²³ Підрах. за: Государственная Дума. Указатель к стенографическим отчётам. Сессии I–V...

Уважаємо, що активність перелічених депутатів слід комплексно пояснювати рівнем їхньої освіти, професійною кваліфікацією та соціальним становищем:

- М. Антонов – закінчив юридичний факультет Санкт-Петербурзького університету зі ступенем кандидата права, очолював 1-ше кримінальне відділення департаменту юстиції міністерства юстиції, входив до складу Міжнародного товариства криміналістів, у період роботи III Державної думи виконував обов'язки заступника секретаря;
- А. Вязигін – закінчив Харківський університет з дипломом 1-го ступеня та золотою медаллю; отримав звання екстраординарного професора Харківського університету по кафедрі загальної історії; був відомим публіцистом, редагував журнал «Мирный труд»;
- Н. Савич – закінчив Санкт-Петербурзький університет зі срібною медаллю, займався громадською діяльністю як повітовий та губернський земський гласний, входив до складу бюро фракції «Союзу 17 жовтня»;
- П. Матюнін – закінчив Олександрівський ліцей, служив у канцелярії державного контролю, обіймав посаду голови канцелярії подільського губернатора;
- Д. Герценвіц – закінчив інститут інженерів шляхів сполучення у Санкт-Петербурзі з дипломом 1-го розряду, обирався повітовим земським гласним;
- Г. Скоропадський – закінчив юридичний факультет Київського університету, обирався губернським земським гласним та почесним мировим суддею;
- Д. Чихачов – закінчив Олександрівський ліцей із золотою медаллю, камер-юнкер імператорського двору, входив до складу ради фракції націоналістів²⁴.

²⁴ 3-й созыв Государственной Думы: Портреты, биографии, автографы. – СПб.: Изд. Н.Н. Ольшанского 1910. – Режим доступу: <http://www.prilib.ru/Lib/pages/item.aspx?itemid=557>; Боиович М.М. Члены Государственной думы: портреты и биографии. Третий созыв... – С. 248–249, 363–371, 395.

Отже наявність вищої юридичної освіти, практичний досвід діяльності у місцевих та центральних органах влади і управління або робота на вищих адміністративних посадах формували об'єктивні передумови для активності названих депутатів у такій формі парламентської діяльності, як виголошення доповідей від імені думських комісій. Додатковими факторами були і високий соціальний статус (належність до дворянства), сприятливе майнове становище, членство у фракціях правого та правоцентристського спектру.

Загальна кількість інших виступів депутатів від українських губерній та міст (не враховуючи виступи як доповідачів від комісії) складає 2015 разів, з яких 64,3% – промови під час обговорення законопроектів, 7,1% – під час дебатів по запитах, 28,6% – інші (див. табл. 2). Аналіз даних, які стосуються обговорення законопроектів, дозволяють виділити активну групу парламентарів: М. Андрейчук (Волинська губ.) – 68 виступів, М. Антонов (Харківська губ.) – 73, П. Новицький (Херсонська губ.) – 74, П. Березовський (Волинська губ.) – 104, Г. Кузнецов (Катеринославська губ.) – 164²⁵. Членство названих депутатів у різних фракціях («Союзі 17 жовтня», правих та соціал-демократичній) дозволяє стверджувати, що відсутність достатньо кваліфікованих спеціалістів (а інколи навіть просто необхідних 30-ти голосів) для розробки та внесення на розгляд Думи законопроектів, компенсувалася окремими політичними силами більшою активністю під час їх розгляду на загальних засіданнях. При цьому вагому роль відігравала специфіка електорату, який підтримував ту чи іншу партію. Так, виступи згадуваного члена соціал-демократичної фракції, меншовика Г. Кузнецова стосувалися переважно обговорення «робітничих» законопроектів:

- про страхування робітників від нещасних випадків;
- про матеріальне забезпечення робітників за хворобою;
- про створення приймалень зі страхування робітників;
- про створення ради у справах страхування робітників;

²⁵ Підрах. за: Государственная Дума. Указатель к стенографическим отчётам. Сессии I–V.

– про компенсацію внаслідок нещасних випадків постраждалим залізничним службовцям, майстрам та робітникам тощо²⁶.

Чіткий взаємозв'язок між партійною належністю депутата та порушеними у його виступах питаннями особливо характерний для членів опозиційних фракцій. Натомість промови представників проурядових політичних сил були більш різноплановими і «нейтральними». Характер цих відмінностей, на наш погляд, криється як у відкритій опозиційності лівих депутатів до уряду, а відтак до законопроектів, внесених окремими міністрами та вищими посадовцями (їх кількість, як уже зазначалося, перевищувала кількість депутатських проектів у 12,5 раза), так і у прагненні концентрувати свої зусилля винятково на тих проблемах, що відповідали настроям їхніх виборців.

Низький рівень активності українських парламентарів (як і загалом III Думи) під час дебатів по запитах не дає змоги виокремити певну фракцію, групу або декількох депутатів. За п'ять сесій вони виступали з цього приводу лише 143 рази (див. табл. 2).

Останній з обраних нами критеріїв аналізу парламентської діяльності депутатів стосується виступів з питань, які не відносилися до обговорення законопроектів чи дебатів по запитах. До цієї групи зараховано 577 промов, які умовно можна поділити на три категорії. Зокрема це виступи, що стосувалися:

- внутрішньої організації та форм роботи III Державної думи, тобто її регламенту (більшість виступів);
- пояснення особистої мотивації щодо голосування з певного питання;
- реплік на промову іншого депутата та оголошення заяв від імені фракції або групи.

Посесійний аналіз отриманих статистичних даних щодо кількості цих виступів дає змогу виділити найбільш активних парламентарів-промовців:

²⁶ Государственная Дума. Указатель к стенографическим отчётам (Части I–IV): Третий созыв, сессия V. – С. 161–162.

- 1-ша сесія: М. Родзянко (Катеринославська губ.) (20 виступів), О. Бобринський (Київська губ.) (14), П. Новицький (Херсонська губ.) (13), І. Балаклеєв (Подільська губ.) (10);
- 2-га сесія: М. Антонов (Харківська губ.) (33 виступи), П. Березовський (Волинська губ.) (10), Г. Кузнецов (Катеринославська губ.) (10), В. Проценко (м. Київ) (10);
- 3-тя сесія: П. Березовський (11 виступів), Г. Кузнецов (11);
- 4-та сесія: П. Базилевич (Чернігівська губ.) (9 виступів), Г. Кузнецов (8), П. Новицький (8);
- 5-та сесія: М. Антонов (13 виступів), П. Новицький (13), Г. Кузнецов (9).

Саме вони забезпечили загальну перевагу для представників від Волинської, Катеринославської, Київської (з Києвом) та Херсонської (з Одесою) губерній. Натомість активність парламентарів від Полтавської губернії вкотре характеризується надзвичайно низьким рівнем (див. табл. 5).

Не менш важливим для розуміння взаємозв'язку між діяльністю депутатів від українських губерній та міст, прийняттям Державною думою певних рішень є аналіз ораторського таланту окремих парламентарів.

Публічність діяльності членів вищого представницького органу Російської імперії як політиків нового типу (*homo politicus*²⁷) була нерозривно пов'язана із відстоюванням ними загальносуспільних чи урядових інтересів, вимог конкретної групи виборців або партійних програм. Ця форма роботи репрезентована, перш за все, виступами з думської трибуни, які досить часто, з точки зору ефективності, на перше місце висували наявність відповідного досвіду та ораторського хисту. Про значення майстерності в публічних промовах для продуктивності роботи парламенту наголошували і самі депутати. Так, кадет М. Йорданський, який представляв у Державній думі другого скликання Владимирську губ., оцінюючи ораторський талант октябриста В. Шульгіна, зазначав:

²⁷ За визначенням російського дослідника І. Кир'янова (див.: *Кирьянов И.К. Российские парламентарии начала XX века...* – С. 27).

«Промови, які він виголошував, хоч і неголосно, мали таку гостроту, яка не вражала, а боляче шпигала. Його промови були настільки обурливими, що хотілося плюнути йому в обличчя, але при цьому йому не можна було відмовити в таланті оратора, незважаючи на тихість голосу»²⁸.

Свої штрихи до портрету іншого депутата-октябриста III Державної думи від Катеринославської губернії – М. Родзянка подавав у своїх спогадах лідер Конституційно-демократичної партії П. Мілюков:

«Перше, що впадало в око при його появі на трибуні головуючого – це огрядність статури і громовий голос. Комічність поєднання цих характеристик пояснює отримані ним від колег прізвиська. За громовитість голосу жартівники порівнювали його з “барабаном”, а за гладкість статури він отримав прізвисько “самовар”...»²⁹.

Аналіз мемуарної літератури, поряд з дослідженням стенографічних звітів засідань Державної думи будь-якого скликання, дозволяє стверджувати, що красномовство депутата забезпечувало йому більше шансів здобути підтримку як серед колег по фракції, так і серед опонентів. Зазвичай рядові думці, перш за все селяни, соромилися відсутності ораторського хисту. Саме тому їхніми симпатіями, а відповідно й голосами, можна було досить легко маніпулювати більш досвідченим парламентарям.

Отже дослідження парламентської активності депутатів від українських губерній та міст засвідчує тісний зв'язок між їх освітнім рівнем, соціальним статусом, наявністю досвіду суспільно-політичної діяльності та успішністю роботи з розробки законопроектів, продуктивністю діяльності в комісіях. Не менш важливим чинником впливу була партійна належність: до фракцій відкритого типу (кадетів, октябристів), які більш-менш

²⁸ *Иорданский Н.М.* Кое-что из пережитого: В Государственной Думе 1907 г. // Отечественная история. – 1998. – № 1. – С. 144.

²⁹ *Милюков П.Н.* Воспоминания... – Т. 2. – С. 94.

послідовно відстоювали курс на проведення реформ і, відповідно, демонстрували особливу активність у законотворчій діяльності, або ж до фракцій закритого типу (соціал-демократичної, націоналістів), котрі жорстко контролювали та спрямовували парламентську роботу своїх членів відповідно до програм. Останнє проявилось у високих показниках щодо кількості поданих протестів серед соціал-демократів. Очевидно, що така односторонність у діяльності лівих партій не сприяла розширенню електоральної бази. Натомість губернiальний розподіл засвідчує середньостатистичну відповідність між пропорційним представництвом окремого регіону і загальною кількістю українських парламентарів (за винятком деякої «інертності» народних обранців від Полтавської та Таврійської губ.).

2.2. Аграрне питання і проблеми сільськогосподарського розвитку

Аграрне питання стало найважливішою соціально-економічною проблемою для депутатів Державної думи Російської імперії, адже необхідність його негайного вирішення не викликала сумніву в жодній політичній фракції або групі (принаймні до видання закону «Про землеустрій» 29 травня 1911 р.). Саме від бачення основних принципів проведення земельної реформи залежав рівень впливу кожної партії серед населення та соціальний склад її електоральної бази. Найбільш яскраво в українському контексті, на прикладі парламенту першого скликання, це засвідчують вивчені радянською дослідницею В. Михайловою 240 наказів та рішень зборів сільських громад українських губерній, в яких ішлося про необхідність розв'язання аграрного питання³⁰. Подібна тенденція не була унікальною, адже стосувалася всієї Російської імперії, що підтверджується чисельними

³⁰ Михайлова В.И. Наказы и приговоры сельских сходов первой Государственной думе (на материалах украинских губерний): Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Днепропетровск, 1976. – С. 7.

документами революційного періоду 1905–1907 рр.³¹ З огляду на це, В. Стальний справедливо вказував, що 9/10 всього часу роботи І Державної думи забрали дискусії про землю³².

Напруження внутрішньополітичної ситуації наприкінці 1905 – на початку 1906 рр. (збільшення кількості підпалів поміщицьких маєтків, іронічно названих «ілюмінаціями») надавало земельному питанню особливого статусу, його вирішення стало першочерговим завданням як для уряду, так і для депутатів Державної думи (перш за все селянського походження). Більше того, за словами російського історика Д. Аронова, аграрна проблема «багато в чому визначила долю не лише російського парламенту перших двох скликань, а й у цілому російського дореволюційного парламентаризму»³³.

Про особливе значення земельного питання у діяльності І Державної думи свідчать наступні статистичні дані, подані вітчизняною дослідницею М. Киян: обговоренню земельної реформи було присвячено 16 із 38 засідань, на яких зафіксовано 32 виступи українських депутатів. Особливою активністю вирізнялися парламентарі від Київської та Полтавської губерній (7 і 5 виступів відповідно), персонально Щ. Понятовський (Волинська губ.), А. Грабовецький (Київська губ.), І. Шраг (Чернігівська губ.), П. Чижевський та В. Шемет (Полтавська губ.)³⁴.

Земельне питання було порушено вже на перших засіданнях Думи, зокрема під час обговорення тексту відповіді («адреси») на тронну промову імператора Миколи II. У проєкті фракції Конституційно-демократичної партії наголошувалося на необхідності

³¹ Див.: Приговоры и указы крестьян Центральной России. 1905–1907 гг. Сборник документов / Под ред. В.П. Данилова и А.П. Корелина. – М.: Эдиториал УРСС, 2000. – 416 с.

³² Стальний В. Кадети (Конституційно-демократична партія Народньої свободи). – Харків: Пролетарий, 1929. – С. 26.

³³ Аронов Д.В. Законотворческая деятельность российских либералов в Государственной думе (1906–1917 гг.). – М.: Юрист, 2005. – С. 380.

³⁴ Киян М. Представительство от украинских губерний в Государственной думе Российской империи I и II созывов (1906–1907 гг.). – Х.: Основа, 1997. – С. 113.

розв'язання аграрної проблеми шляхом ліквідації казенних (державних), удільних, монастирських, кабінетських (володіння царської родини) земель, а також проведення примусового відчуження приватновласницьких³⁵. Цілком прогнозовано проти такого формулювання відкрито виступили польські депутати-землевласники від Волинської губернії. Так, граф Й. Потоцький, назвавши себе прихильником розширення селянського землеволодіння, висловив думку про необхідність врахування суспільних та культурних умов для розвитку різних районів Російської імперії. За його словами, ліквідація приватного землеволодіння у регіоні, який він представляв у парламенті (Ізяславський повіт та в цілому Волинська губернія), призведе до зменшення на 50% річного прибутку селянських господарств, оскільки аграрна культура місцевих великих землевласників знаходиться на значно вищому рівні, ніж дрібних господарств. Інший поміщик Луцького повіту – Щ. Понятовський – зазначив, що більшість населення розцінить кадетський проект як заклик до суцільної націоналізації, тому в обговорюваному документі варто вказати лише загальні напрями його вирішення, а детальний розгляд здійснювати окремо³⁶.

Особистісна мотивація вищезгаданих депутатів від Волинської губернії очевидно пов'язана з їх соціально-майновим статусом великих землевласників-дворян (Й. Потоцький володів понад 44 тис. дес., Щ. Понятовський мав більше 1 тис. дес.). Для Правобережжя такий стан речей не був поодиноким явищем, оскільки ілюстрував реальну тогочасну картину – поширення польських латифундій поряд із крайнім малоземеллям українського селянства³⁷.

³⁵ Государственная дума, созыв первый, 1906, сессия первая / Стенографические отчёты. Т. 1: Заседания 1–18 (с 27 апреля по 30 мая). – С.-Петербург: Государственная типография, 1906. – С. 75.

³⁶ Там же. – С. 82, 192.

³⁷ *Реснит О.П., Сердюк О.В.* Сільське господарство України і світовий продовольчий ринок (1861–1914 рр.). – К.: Ін-т історії України, 2011. – С. 16.

Підсумком тривалого обговорення змісту адреси-відповіді імператорові Миколі II щодо постановки земельного питання стало ухвалення запропонованого кадетами варіанту тексту та відхилення ще більш радикального, підготовленого депутатами-трудовиками. Незважаючи на те, що цей акт мав суто декларативний характер, згадка у ньому про аграрну реформу була особливо необхідною, зважаючи на неабияке загострення суспільно-політичної ситуації в Російській імперії та масові сподівання населення на Державну думу.

Особливу важливість мало земельне питання для селянських парламентарів. Так, згадуваний князь В. Оболенський (Таврійська губ.) зазначав, що відвідуючи засідання кадетської фракції, депутати-селяни не розуміли промов, які стосувалися думської тактики, бюджетного питання чи низки інших законопроектів. При цьому їх цікавила лише аграрна проблема:

«Засідання нашої [кадетської] фракції проходило у так званому кадетському клубі, який розташовувався у найбільш аристократичному кварталі Петербургу... Можна собі уявити, як незатишно себе там відчували селяни, які приходили на засідання нашої фракції. Не менше бен-тежили їх мудровані промови ораторів на цих засіданнях, на яких обговорювалися цілком незрозумілі їм питання про думську тактику, про державний бюджет і про ряд імовірних законопроектів, серед яких їх цікавив лише один – земельний. “Панська партія”, вирішували вони про себе, і переставали до нас ходити»³⁸.

Як бачимо, стратегічне бачення завдань роботи парламенту, а відповідно і зволікання із розглядом аграрної проблеми, яка, на думку кадетів, потребувала якомога детального обговорення, відштовхували від найчисельнішої фракції представників селянства – основної соціальної верстви Російської імперії. З огляду на невисокий рівень освіти останні у своїх виступах не вдавалися до детального розкриття особливостей проведення земельної

³⁸ «Моя жизнь и мои современники»... – С. 97.

реформи, рішуче відстоюючи вимогу збільшення землеволодінь дрібних власників за рахунок поміщицьких угідь.

Основні і досить палкі дебати під час обговорення конкретних шляхів вирішення аграрного питання розгорнулися у І Державній думі навколо декількох законопроектів, поданих на розгляд різними фракціями та групами парламенту.

Першість у цьому плані знову ж таки належала кадетам, які вже на дев'ятому засіданні (8 травня 1906 р.) представили свій так званий «проект 42-х» («Основні засади передбачуваних змін законів щодо землеволодіння»), оформлений як «заява» за підписами 42 парламентарів³⁹. Враховуючи те, що під цим документом, який увійшов в історію саме як законопроект (хоч і не був ним із погляду форми та змісту), стояло дев'ять прізвищ депутатів від українських губерній і міст (М. Миклашевський, А. Вязлов, Я. Імшенецький, Є. Щепкін, І. Присецький, П. Куриленко, Ф. Штейнгель, О. Свечин, Г. Іоллос⁴⁰), вважаємо за необхідне дати йому узагальнену характеристику. Це дозволить також краще зрозуміти бачення вказаної групи у сфері реформування земельних відносин. Крім того, вже під час обговорення «проект 42-х» отримав значно ширшу підтримку серед українських парламентарів, зокрема інших представників фракції кадетів та УПГ. Окремо варто зазначити, що всі із названих дев'яти депутатів мали університетську освіту або досвід практичної роботи у земських установах.

Основою «проекту 42-х» було положення про необхідність проведення примусового відчуження державних, удільних, монастирських, кабінетських та приватновласницьких земель. При цьому власники мали отримати винагороду «за справедливою оцінкою». Далі пропонувалося створити спеціальний резерв та збільшити розміри селянського землеволодіння. У документі

³⁹ Государственная дума, созыв первый, 1906, сессия первая / Стенографические отчёты. Т. 1. – С. 258–261.

⁴⁰ Прізвища депутатів, які підтримували певний законопроект, запит, тощо, тут і далі подаються не в алфавітному порядку, а за послідовністю підписів.

констатувалася важливість встановлення мінімальної «трудової норми» (розмір наділу, який власник міг обробити самотужки) та максимальної площі наділу залежно від регіону Російської імперії (губернії, району, повіту та ін.), а також конкретного переліку земель, які мали бути відчуженими – землі, що до 1 січня 1906 р. здавалися в оренду або оброблялися переважно селянським інвентарем, пустирі; наділи, площа яких не перевищувала максимально дозволenu, однак де все селянство не змогло отримати трудову норму⁴¹.

Пропонувалося заборонити відчуження таких категорій земель: а) ті, що не перевищували трудову норму; б) міські й належні земствам, благодійним і науковим товариствам; в) присадибні ділянки, виноградники, лісові насадження; г) на яких розташовано фабрично-заводські та сільськогосподарські установи. Серед інших важливих положень «проекту 42-х» слід назвати встановлення оплати за довгострокову оренду земель із державного запасу, розмір якої мав бути визначений відповідно до рівня їх прибутковості та загального плану оподаткування⁴².

Подібним за основоположними принципами був проект групи поміркованих (прогресистів), яка наприкінці роботи І Державної думи склала основу правоцентристської Групи мирного оновлення. Його головною відмінністю від кадетського було положення про відчуження приватновласницьких земель лише у необхідній кількості, а не відповідно до встановленої трудової норми. Крім того, підкреслювалася важливість тимчасової недоторканності високорентабельних поміщицьких господарств із метою збереження обсягів експорту сільськогосподарської продукції⁴³.

Вагому конкуренцію кадетському документу склав аграрний законопроект Трудової групи, яка формувала більшість лівого крила І Державної думи та мала велику підтримку серед се-

⁴¹ Государственная дума, созыв первый, 1906, сессия первая / Стенографические отчёты. Т. 1. – С. 249.

⁴² Там же. – С. 25.

⁴³ Партии демократических реформ, мирного обновления, прогрессистов... – С. 59–60.

лянських парламентарів. Цей «Проект основних положень земельного закону» було подано на обговорення 23 травня 1906 р., він отримав негласну назву «проект 104-х» (за кількістю підписів)⁴⁴. Не вдаючись до детальної характеристики документа виокремимо деякі його основні пункти та відмінності порівняно з кадетським:

1) наділи із загальнонародного земельного фонду, що його планувалося створити за рахунок приватновласницьких земель, розмір яких перевищував трудову норму, мали надаватися селянам у довгострокову оренду (користування);

2) матеріальне відшкодування при експропріації повинно здійснюватися за рахунок державних коштів; його розмір та випадки безоплатного відчуження мали визначатися спеціально створеними місцевими комітетами, які також відповідали за регулювання відносин між землевласниками та землеробами до проведення реформи;

3) наділення землею повинно здійснюватися у межах трудової, а там, де це неможливо – «споживчої» норми (наділ, що давав прибуток, необхідний для сплати податків та задоволення мінімальних потреб у житлі, їжі та одязі);

4) мала надаватися перевага місцевому населенню над переселенцями, землеробному над неземлеробним та ін.⁴⁵

Як бачимо, проект трудовиків був більш радикальним порівняно з кадетським, зокрема у частині встановлення компенсації за відчужені землі, яку в деяких випадках у «проекті 104-х» навіть не було передбачено (однак в яких саме – не визначено). Ця відмінність зумовлювалася лівою ідеологією Трудової групи, що, власне, і приваблювало до неї селянських депутатів, у тому числі й від українських губерній та міст.

Ще більшою радикальністю вирізнявся поданий на розгляд І Державної думи 6 червня 1906 р. есерівський «Проект основного земельного закону», відомий як «проект 33-х». Цей документ, за висловом російського дослідника історії Партії соціаліс-

⁴⁴ Государственная дума, созыв первый, 1906, сессия первая / Стенографические отчёты. Т. 1. – С. 560.

⁴⁵ Там же. – С. 560–562.

тів-революціонерів М. Леонова, став «компенсацією, хоч і неповноцінною», за відмову трудовиків включити до «проекту 104-х» положення про повну ліквідацію приватної власності на землю шляхом проведення її безоплатного відчуження⁴⁶. Окрім цих двох основоположних вимог, у «проекті 33-х» наголошувалося на необхідності націоналізації землі. Враховуючи умови роботи І Державної думи, подібний законопроект був більше даниною революційній фразеології, ніж основою для реального політичного вирішення аграрної проблеми⁴⁷. Як наслідок, проти есерівського проекту виступили не лише представники правого крила І Думи (прогресисти, октябристи), а й лівоцентристи (кадети), і на засіданні 8 червня 1906 р. його передачу до земельної комісії було забалотовано 140 голосами «проти»⁴⁸.

Аналіз активності депутатів від українських губерній і міст під час обговорення аграрного питання потребує, на наш погляд, виокремлення, у першу чергу, тих парламентарів, чиє бачення відрізнялося від представлених законопроектів. Окрему увагу слід звернути на їхні погляди щодо особливостей проведення реформи саме в українських губерніях. Виконання цього завдання полегшується тим фактом, що депутати не завжди дотримувалися програми своєї партії/фракції (це засвідчують стенографічні звіти). Відтак важливості набуває і порівняльний аналіз особистого бачення парламентаря з позицією політичної сили, до якої він належав.

Представник фракції кадетів та УПГ І. Присецький (Полтавська губ.), підтримавши «проект 42-х», наголошував, що створення державного аграрного фонду для подальшого надання селянам землі в оренду є ефективним методом вирішення проблеми не лише в регіоні, який він представляв, а й загалом у Російській імперії. Депутат виступив за чітке дотримання принципу наділення землею лише «трудящого класу» і, відповідно, проти збереження поміщицького землеволодіння у будь-якій формі:

⁴⁶ Леонов М.И. Партия социалистов-революционеров в 1905–1907 гг. – М., 1997. – С. 289.

⁴⁷ Аронов Д.В. Указ. соч. – С. 303.

⁴⁸ Леонов М.И. Указ. соч. – С. 289–290.

«Я сам землевласник Полтавської губернії, і для нашого повіту досить великий, – підкреслив І. Присецький, – однак, разом з тим, я охоче і цілком щиро, навіть із захватом, прийму вирішення цього питання в сенсі повного відчуження землі на користь селян, але з єдиною умовою, щоб це відчуження було здійснено із дотриманням того принципу, що уся земля переходить трудящому класу, щоб не залишилось і шматка іншої землі».

Новим було уточнення депутатом кадетського положення про «справедливу оцінку» земель під час її відчуження. Так, І. Присецький запропонував запровадити прогресивне матеріальне відшкодування:

«[...] цілком вірно вказано, що справедливою оцінкою потрібно назвати оцінку, яка базується не на ринкових цінах, не на роздутих, кабальних, орендних цінах, а на прибутковості господарства, але мені здається, що було б недостатньо справедливо, якби особа, яка володіє сотнею десятин, і інша, яка володіє у тому ж місці десятками тисяч десятин, за кожную десятину отримали одну й ту ж суму. Якщо особа, яка володіє сотнею десятин, повинна отримати майже повну вартість землі, – інакше вона буде вибита з колії, буде не в змозі пристосуватися до іншої праці, – то власник десятків тисяч десятин – прогресивно меншу суму за кожную десятину»⁴⁹.

На необхідності врахування інтересів місцевого населення, його прагненні отримати землю у приватну власність, а не в оренду, наголосив Щ. Понятовський (Волинська губ.)⁵⁰. Утім, визначаючи реальну аргументацію такої, здавалося б, ліберальної позиції, слід урахувати, що парламентська група, до якої належав вказаний депутат («Група західних окраїн»), об'єднувала великих землевласників, поляків-католиків, котрі виступали за збереження існуючих засад землеволодіння та підтримували

⁴⁹ Государственная дума, созыв первый, 1906, сессия первая / Стенографические отчёты. Т. 1. – С. 464–465.

⁵⁰ Там же. – С. 501.

відчуження лише у окремих випадках і за викуп⁵¹. Зважаючи на це, підкреслимо, що консервативність поглядів деяких депутатів від українських губерній виражалася у прагненні не допустити ухвалення І Державною думою радикальних аграрних законопроектів.

У відповідь на обґрунтування Щ. Понятовським природного прагнення селян отримати землю у приватну власність, кадет Я. Імшенецький (Полтавська губ.) відстоював запровадження довгострокової оренди. На його думку, у недалекому майбутньому постане проблема чергового перерозподілу земельної власності внаслідок подальшого посилення урбанізаційних процесів і масового переселення селян до міста, відмови від користування отриманими наділами. Відтак «та земля, яка буде покинута землеробами, надійде у розпорядження держави». Крім того, за словами Я. Імшенецького, варто враховувати різницю між прийнятною для селянства «справедливою» ціною за оренду землі й «ринковою» за її отримання у приватну власність. Економія за рахунок цього частини коштів сприятиме інтенсивному розвитку сільського господарства, а не звичайному збільшенню оброблюваної площі⁵².

Кадетський аграрний законопроект був найбільш поміркованим серед усіх опозиційних програм. Однак з огляду на те, що уряд категорично не підтримував примусове відчуження земель, а трудовики, есери та соціал-демократи пропонували вирішити проблему ще більш радикальним шляхом, «проект 42-х» у І Державній думі зазнав критики не лише з боку депутатів-поміщиків, а й представників крайнього лівого крила парламенту⁵³. При цьому Трудова група активно відстоювала власну програму реформування. З 27 травня 1906 р. розпочалося детальне обговорення «проекту 42-х» (перше читання), під час якого виступили й декілька парламентарів від українських губерній. Змістовністю та логічністю вирізнялася промова трудовика

⁵¹ Циунчук Р.А. Западных окраин группа // ГДРИЭ... – С. 203.

⁵² Государственная дума, созыв первый, 1906, сессия первая / Стенографические отчёты. Т. 1. – С. 582.

⁵³ Козбаненко В.А. Указ. соч. – С. 193.

І. Заболотного, який особливу увагу акцентував на вадах кадетського законопроекту, а саме:

- 1) відсутність положення про надра землі та водні ресурси;
- 2) неточність формулювання «справедлива оцінка» земель при відчуженні, яке має більше моральний, а не чітко визначений економічний характер;
- 3) урахування при визначенні «споживчої земельної норми» додаткових заробітків селянства;
- 4) обрання місцевих земельних комітетів не за принципом загального виборчого права, а за обов'язкової участі селянства, землевласників і представників державної влади;
- 5) невизначеність джерел матеріальних коштів для проведення реформи в системі «землевласник – держава – селянин»;
- 6) відсутність пункту про надання наділів лише землеробам, що не забезпечує їхнє право на розпорядження землею та її обробіток.

Ці зауваження, безумовно, відповідали позиції Трудової групи, до якої належав парламентар, однак при цьому вони репрезентували і його особисте бачення.

Чи не найбільшу дискусію серед депутатів викликало згадуване кадетське положення про «справедливу оцінку» земель під час проведення відчуження. Необхідність запровадження саме справедливого викупу обґрунтовував на засіданні І Державної думи 13 травня 1906 р. депутат від Харківської губернії М. Ковалевський. Варто уточнити, що парламентар належав до групи Партії демократичних реформ, яка була ідеологічно близькою до фракції кадетів і спільно з нею голосувала з більшості важливих питань. На його переконання, матеріальне відшкодування за відчужену земельну власність має зняти всі обвинувачення щодо порушення права приватної власності у ході проведення аграрної реформи. Як підтвердження, М. Ковалевський пригадав досвід 1861 р., коли уряд в інтересах землевласників здійснив найбільший викуп землі за всю історію Російської імперії⁵⁴.

⁵⁴ Государственная дума, созыв первый, 1906, сессия первая / Стенографические отчёты. Т. 1. – С. 343.

Натомість депутат від Чернігівської губ. Т. Локоть, який представляв Трудову групу, виступив за збереження викупної ціни за земельний наділ у тих розмірах, якою вона була ще до створення Селянського та Дворянського земельних банків, тобто на початку 1880-х рр. Цю позицію підтримав представник УПГ, парламентар селянського походження А. Грабовецький (Київська губ.)⁵⁵.

У цілому виступи депутатів-селян, які представляли українські губернії, мали емоційне забарвлення та характеризувалися особливим невдоволенням існуючою соціальною нерівністю. О. Лотоцький пояснював це наступним чином: «Думські селяни були перейняті якимсь святим почуттям щодо виконання свого відповідалного обов'язку»⁵⁶.

Трудовик Л. Стефанюк (Подільська губ.) у виступі 4 травня 1906 р. наголосив, що основою людських (військовозобов'язані) та фінансових ресурсів армії є безземельне та малоземельне селянство. Особливо активно інтереси цієї соціальної категорії захищав парламентар від Подільської губернії трудовик І. Заболотний, який на засіданні 13 травня 1906 р. підкреслив першочерговість розв'язання аграрного питання для депутатів-селян⁵⁷.

Характерним прикладом позиції останніх був виступ згаданого А. Грабовецького. Не вдаючись до детального розгляду особливостей аграрної реформи, депутат відзначив, що необхідно «дати землю тим, хто її не має, за рахунок тих, хто має її у надлишку». З цією метою він пропонував провести відчуження, у першу чергу, удільних, казенних та монастирських земель, а потім і поміщицьких. Критично висловлювалися про земельну власність поміщиків-латифундистів і депутати-трудовики: на засіданні 30 травня 1906 р. – селяни О. Бабич (Чернігівська губ.) і

⁵⁵ Там же. – С. 485, 836.

⁵⁶ Лотоцький О. Вказ. праця. – С. 8.

⁵⁷ Государственная дума, созыв первый, 1906, сессия первая / Стенографические отчёты. Т. 1. – С. 209, 348.

А. Тесля (Полтавська губ.), 2 червня 1906 р. – кадети П. Куриленко (Чернігівська губ.) і Г. Зубченко (Київська губ.) та ін.⁵⁸

Особливої уваги заслуговує позиція представників Української парламентської громади щодо земельної реформи, яку озвучили з думської трибуни її лідери – П. Чижевський (Полтавська губ.) та І. Шраг (Чернігівська губ.). Так, перший під час свого виступу на засіданні 24 травня 1906 р. обґрунтував право кожної «нації», у тому числі й української, на самостійне вирішення аграрного питання. Незважаючи на свою належність до фракції кадетів, П. Чижевський оцінив законопроект лише як робочий варіант, що потребує ретельного доопрацювання. Зокрема, на його думку, несправедливим є визначення вартості землі відповідно до рівня прибутковості, оскільки прибутки у значній мірі залежать від дешевої робочої сили селянства (як приклад навів Полтавську губернію). Зважаючи на це, депутат запропонував керуватися «або ціною до створення Селянського банку, або ж ціною прибутковості землі, однак селянського, а не поміщицького господарства»⁵⁹. Крім того, зважаючи на складність врегулювання поземельних відносин в усій Російській імперії єдиною законодавчою нормою, П. Чижевський уважав за необхідне надати земським або місцевим органам самоврядування право розпоряджатися державним земельним фондом. Наприклад, найбільш прийнятним для Катеринославської губернії з її системою земельної власності сільських громад була б передача наділів у довгострокову оренду, тоді як для сусідньої Полтавської губернії – у приватну власність. Доволі нечітким, на думку парламентаря, є також узагальнене формулювання «трудова норма», розмір якої суттєво відрізняється залежно від губерній: для Чернігівської – це від 7–8 до 25 дес., для Катеринославської – від

⁵⁸ Там же. – С. 836, 844–845, 848–850; Государственная дума, созыв первый, 1906, сессия первая / Стенографические отчёты. Т. 2: Заседания 19–38 (с 1 июня по 4 июля). – С.-Петербург: Государственная типография, 1906. – С. 926–928, 987–989.

⁵⁹ Государственная дума, созыв первый, 1906, сессия первая / Стенографические отчёты. Т. 1. – С. 618, 620.

24 до 120 дес.⁶⁰ Частково погоджуючись із критикою стосовно «відносно вузької постановки питання про норми додаткового наділу» член ЦК КДП М. Кутлер пояснював це розумінням «обмеженості земельних запасів країни», а відтак висловлював сумнів щодо можливості задоволення селянських потреб у повній мірі⁶¹.

Основи аграрної програми Української парламентської громади було охарактеризовано її головою, депутатом від Чернігівської губернії І. Шрагом на засіданні І Державної думи 1 червня 1906 р. На початку свого виступу він (подібно до П. Чижевського) відзначив, що наявність багатьох форм земельної власності у Російській імперії, а також соціальна неоднорідність населення, зумовлюють необхідність пошуку різних шляхів вирішення питання. Саме ігнорування такого стану речей, на думку І. Шрага, є основною вадою кадетського «проекту 42-х». При створенні державного земельного фонду необхідно передавати права на розпорядження ним лише місцевим органам самоврядування. Крім того, депутат погодився із необхідністю проведення примусового відчуження поміщицьких земель та їх подальшої передачі у користування або навіть у приватну власність тим, хто на ній працює⁶². Варто додати, що голова Української громади І. Шраг, на відміну від свого колеги по фракції П. Чижевського, уважав вирішення аграрного питання першочерговим порівняно з розглядом питання про «національно-культурну автономію», оскільки процес законодавчого регулювання останнього є досить складним й тривалим⁶³. Подібне

⁶⁰ Там же. – С. 620–621.

⁶¹ Кутлер Н.Н. Нормы дополнительного набора // Аграрный вопрос. Протоколы заседаний аграрной комиссии 11–13 февраля 1907 года, с докладами и приложениями. – С.-Петербург: Типография П.П. Сойкина, 1907. – С. 56–57.

⁶² Государственная дума, созыв первый, 1906, сессия первая / Стенографические отчёты. Т. 2. – С. 870–871.

⁶³ Украинские депутаты о земельной реформе // Украинский вестник. – 2 июля 1906. – № 7. – С. 529.

спрямування мали промови інших громадівців – М. Онацького та В. Шемета, які представляли Полтавську губернію⁶⁴.

Як бачимо, позиція депутатів – представників УПГ – характеризувалась обґрунтуванням необхідності надання органам місцевого самоврядування права на вирішення аграрної проблеми у відповідності до інтересів місцевого населення, тобто, перш за все, українського селянства. Іншою особливістю їх бачення було визначення зв'язку між земельним питанням та реформуванням державного управління в Російській імперії, зокрема у частині надання окремим регіонам статусу національно-культурної автономії. Це повинно забезпечити розширення демократичних прав і свобод та сприяти вирішенню назрілих проблем у соціально-економічній сфері⁶⁵.

Альтернативним баченням вирізнялися парламентарі правого крила І Державної думи. Так, виступаючи під час обговорення кадетського «проекту 42-х» октябрист від Катеринослава І. Способний запевнив, що селяни «Півдня Росії» (під цими словами він мав на увазі південні українські губернії) не підтримають ідею передачі відчужених земель у довгострокове користування⁶⁶. За його словами, додаткові суспільні суперечності викличе різне тлумачення поняття «справедлива оцінка» землевласниками та тими, хто буде платити за користування угіддям. Підсумовуючи, депутат засудив компромісність позиції кадетів, яка, на його думку, простежується у кожному пункті «проекту 42-х» і закликав їх дотримуватися у власній політичній програмі чіткості та послідовності: «Якщо ви визнаєте, що право приватної власності

⁶⁴ Там же. – 11 июня 1906. – № 4. – С. 231–232.

⁶⁵ Обзоратель. Депутаты с территории Украины и их деятельность в Государственной думе // Украинский вестник. – 2 августа 1906. – № 11. – С. 783–795.

⁶⁶ Це твердження було піддано критиці депутатом українського походження О. Хартахасем від м. Ростов-на-Дону на засіданні 30 травня 1906 р. (див.: Государственная дума, созыв первый, 1906, сессия первая / Стенографические отчеты. Т. 1. – С. 856).

шкідливе для держави, *знищить його без сентиментів* (курсив наш. – В.М.), але і поставте його у вашій програмі»⁶⁷.

Представник правоцентристської Групи мирного оновлення С. Варун-Секрет (Херсонська губ.) взагалі охарактеризував «проект 42-х» як «хибно-філантропічний» та виступив проти ідеї експропріації приватних земель, особливо тих, які були отримані у спадок. Однак при цьому парламентар висловився на користь передачі малоземельному (а потім і безземельному) селянству у приватну власність вільних земель, причому організаційна діяльність має бути покладена на земства, а можливі збитки – на державу.

Категоричне несприйняття представниками правого крила Думи вимоги відчуження приватновласницьких земель цілком збігалось з позицією уряду. Так, голова Ради міністрів І. Горемикін ще на засіданні 13 травня 1906 р., представляючи «урядову декларацію» (основи державної політики), категорично висловився проти подібної вимоги:

«Відносно вирішення земельного селянського питання шляхом вказаного Державною думою використання для цього земель надільних, кабінетських, монастирських, церковних і примусового відчуження земель приватновласницьких, до яких належать і землі селян-власників, котрі отримали їх у результаті купівлі, Рада міністрів вважає своїм обов'язком заявити, що вирішення цього питання на запропонованих Державною думою засадах безумовно недопустиме. Державна влада не може визнавати права власності на землю за одними та водночас відбирати це право в інших. Не може державна влада й загалом заперечувати право приватної власності на землю, не заперечуючи одночасно з цим право власності на будь-яке інше майно»⁶⁸.

⁶⁷ Государственная дума, созыв первый, 1906, сессия первая / Стенографические отчёты. Т. 1. – С. 704–706, 708.

⁶⁸ Там же. – С. 322.

Подібне бачення принципів розв'язання аграрного питання було притаманне й іншим вищим державним чиновникам. Зокрема це стосується начальника Головного управління земле-власнування та землеробства О. Стишинського, а також товариша (заступника) міністра внутрішніх справ В. Гурка, який виступив на засіданні 19 травня 1906 р.

Аналізуючи місце аграрного питання в діяльності І Державної думи та роль у його обговоренні депутатів від українських губерній і міст, цілком слушним здається погляд А. Авреха, який наголосив на існуванні двох суттєвих перешкод для законодавчого вирішення земельної проблеми, що проявилися вже на початку роботи парламенту. Це, по-перше, законопроект фракції Конституційно-демократичної партії, який передбачав проведення примусового відчуження й апріорі не міг бути підтриманий імператором та Державною радою; і, по-друге, підготовка трудовиками власного, ще більш радикального, документа⁶⁹. Це не сприяло консолідації опозиційних думських сил (кадети й трудовики), які разом становили більшість та остаточно засвідчило намір І Думи законодавчо закріпити проведення примусового відчуження. Однак така позиція визначила не долю реформи, а самого парламенту. 20 червня 1906 р. уряд заявив про неприпустимість експропріації, у відповідь 6 липня депутати виступили зі своєю заявою («контрповідомленням»), а вже 8 липня імператорським указом І Державну думу було розпущено.

Слід констатувати, що особлива суспільна важливість вирішення земельного питання визначила неабияку активність під час його обговорення. При цьому практично кожна політична група та фракція вважали за необхідне представити на розгляд парламенту якщо не повноцінний законопроект, то хоча б заявити про бачення основних засад розв'язання аграрної проблеми. Більшість депутатів прагнули висловити й суто власний погляд, що, на думку князя В. Оболенського, не завжди було корисним для самої справи. Тривалі, нескінченні дебати лише затягували законодавчий процес, фактично перетворюючись на ненавмисну

⁶⁹ Аврех А.Я. Указ. соч. – С. 16.

обструкцію⁷⁰. Так, лише на засіданні 27 травня 1906 р. (початок обговорення кадетського «проекту 42-х») виступити з трибуни записалося аж 129 депутатів, в інших випадках їх кількість сягала навіть 190 осіб⁷¹. За висловом В. Маклакова, при цьому «кожен говорив все, що хотів[...] і ці дебати стали виразкою думської роботи»⁷². Як наслідок, останній місяць діяльності парламенту першого скликання було присвячено, головним чином, безрезультатному обговоренню поданих земельних законопроектів. За висловом сучасників, Державна дума зав'язла в «аграрному болоті»⁷³.

Аналіз змісту цих документів засвідчує очевидний взаємозв'язок не лише між політичними поглядами депутата та його соціальною ідентифікацією, а й у деяких випадках з електоральними вподобаннями виборчого регіону. Так, відстоюючи у своїх виступах інтереси власної групи/фракції, парламентарі від українських губерній часто підкріплювали свої погляди прикладами, які стосувалися їхніх місцевостей.

На наш погляд, в умовах активізації революційних подій земельне питання могло стати головним об'єднавчим чинником на шляху до розробки єдиної політичної платформи для національно свідомих думців, рівноцінними складовими якої були б не лише соціально-економічні реформи, а й національно-культурні вимоги. В умовах легальної законодавчої роботи цей процес мав реальні шанси на завершення та подальше практичне втілення. Однак нетривалий період роботи I Державної думи та відсутність реальної єдності (подібної хоча б до представників «Польського кола») перешкодили реалізації цих прагнень і сподівань.

Натомість депутати парламенту наступного скликання, незважаючи на наявність теоретичних напрацювань попередників,

⁷⁰ «Моя жизнь и мои современники»... – С. 95.

⁷¹ Государственная дума, созыв первый, 1906, сессия первая / Стенографические отчёты. Т. 1. – С. 687.

⁷² Маклаков В.А. Вторая Государственная дума... – С. 124.

⁷³ Могиланский М. Первая Государственная Дума. – С.-Петербург: Изд. М.В. Пирожкова, 1907. – С. 73.

мали розпочати все спочатку, принаймні у частині досягнення хоча б якихось домовленостей з урядом. Однак останній не проявляв налаштованості на компроміс, адже в міждумський період⁷⁴ було ухвалено основні укази, які сформували законодавчу базу столипінської аграрної реформи.

Аналогічна до парламенту першого скликання радикальність II Державної думи (20.II – 03.VI.1907 р.) щодо способів вирішення земельної проблеми також відіграла головну роль в її достроковому розпуску. Прагнучи нівелювати вплив революційного фактору на роботу представницького органу зразка 1907 р., і враховуючи попередній досвід 1906 р. та складну внутрішньополітичну ситуацію, період міждум'я було використано урядом не лише для відвертих репресій (головний прояв яких – запровадження військово-польових судів), а й для початку реалізації власної програми аграрних перетворень.

На характеристиці головних державних заходів у цій сфері зосередився голова Ради міністрів П. Століпін під час виступу на п'ятому засіданні 6 березня 1907 р.⁷⁵ Зокрема він підкреслив важливість та позитивні наслідки імператорських указів, якими було дозволено продаж через Селянський банк удільних (12 серпня) та придатних для сільськогосподарського використання державних (17 серпня) земель; зрівняно процентні ставки за земельними кредитами Дворянського та Селянського банків (14 жовтня); визначено право селян на вихід із селянської громади та закріплення удільної землі у приватну власність (9 листопада)⁷⁶. Відповідно до законодавства, ці нормативно-правові акти (ухвалені в міждумський період) слід було розглянути й затвердити парламентом не пізніше двомісячного терміну від початку його роботи. Утім ці «аграрні новели» кінця 1906 р. лише ускладнили діяльність

⁷⁴ Тут і далі під «міждумським періодом» мається на увазі період між розпуском парламенту та початком роботи його наступного скликання.

⁷⁵ Государственная дума, второй созыв, 1907, сессия первая / Стенографические отчёты. Т. I. – Стб. 108.

⁷⁶ *Леонов М.И.* Указ. соч. – С. 353.

законодавчого органу, оскільки йшли в розріз із поглядами більшості депутатів⁷⁷.

Зважаючи на більш опозиційний, порівняно з парламентом першого скликання, склад та характер роботи II Державної думи, окреслену у виступі П. Столипіна програму реформ («урядова декларація») було негативно сприйнято переважною більшістю депутатів. Так, представники лівого об'єднання «Трудова група та фракція Селянського союзу» (трудовики), за висловом його лідера О. Караваєва (м. Катеринослав), уважали «зайвим обговорення задекларованої загальної політики уряду, що виражена у декларації» і «висловлять свою думку під час обговорення окремих законопроектів, у тому числі тих, які трудова група і селянський союз внесуть негайно»⁷⁸. Закономірним винятком стала позиція правих фракцій, які підтримали столипінську програму та закликали інших депутатів співпрацювати з Радою міністрів. Серед відповідних виступаючих були такі депутати від українських губерній і міст, як єпископ Платон (П. Рождественський), Л. Лютц та С. Варун-Секрет. Однак незважаючи на це, II Державна дума все ж таки зосередилась на підготовці та обговоренні власних законодавчих ініціатив, а не на розгляді запропонованих урядом.

У парламенті другого скликання основні дебати точилися навколо двох ключових земельних законопроектів – кадетської фракції та трудовиків, внесених ще під час роботи I Державної думи. Відтак, оскільки урядові пропозиції не бралися до уваги, склалася ситуація, за якої праві депутати виступили єдиним фронтом, а ліві фракції – не лише конфронтували із виконавчою владою, а й дискутували між собою.

Починаючи із 11 квітня 1907 р. вказані проекти кадетів та трудовиків знаходилися на розгляді аграрної комісії, що діяла у складі 99 депутатів. У своїх рішеннях цей колегіальний орган,

⁷⁷ Кутлер Н.Н. Аграрные законы 1906 года и их судьба в будущей думе // Аграрный вопрос... – С. 1.

⁷⁸ Государственная дума, второй созыв, 1907, сессия первая / Стенографические отчёты. Т. 1. – Стб. 130–131.

подібно до парламенту, демонстрував опозиційність та підтримку радикальних методів реформування сільськогосподарського сектору. Так, більшість членів комісії проголосувала за «примусове відчуження землі для розширення землекористування населення, яке обробляє землю власною працею» та підтримала необхідність створення тимчасового земельного фонду із колишніх приватно-власницьких угідь. Дебати з інших, більш детальних, питань (зокрема щодо використання для потреб реформи висококультурних господарств, цукробурякових заводів та ін.) не були завершені у зв'язку із достроковим розпуском парламенту⁷⁹.

Безпосередньо на пленарних засіданнях Державної думи другого скликання деякі депутати від українських губерній і міст під час обговорення згаданих законопроектів представляли власні підходи до розв'язання аграрної проблеми. Рішуче підтримав проект відчуження приватних земель депутат-трудовик від Харківської губернії Ф. Васютін. На засіданні 16 березня 1907 р. він зауважив, що аргументи П. Столипіна про можливе розорення у цьому випадку високопродуктивних та прибуткових господарств ідуть у розріз з історичними правами українського народу, якому уряд пропонував заселяти вільні території Сибіру⁸⁰.

У такому ж контексті виступив 19 березня 1907 р. й інший представник фракції трудовиків – селянин С. Нечитайло (Київська губ.). Висловившись проти запровадження будь-яких викупних платежів, парламентар на прикладі Канівського повіту розкрив механізм спекулювання поміщиками ціною продажу землі, шляхом її скуповування у Селянського банку та подальшого перепродажу. Хрестоматійним стало наступне висловлювання депутата, який до того ж входив до складу Української трудової громади:

«Ці землі, які належать народу – нам кажуть: купуйте їх. Невже ми іноземці з Англії, Франції і т. д.? Ми народ тутешній, з якого дива ми повинні купувати свої землі?

⁷⁹ Государственная дума. Второй созыв. Обзор деятельности комиссий и отделов. – С.-Петербург: Государственная типография, 1907. – С. 73–74, 76.

⁸⁰ Там же. – Стб. 642.

Вони нами уже десять разів відпрацьовані кров'ю, потом і грішми»⁸¹.

Окремо варто вказати на активність лідера трудовиків О. Караваєва, вдале оперування прикладами українських губерній та конструктивну критику урядової програми аграрного реформування. Виступаючи на засіданні 19 травня 1907 р., він пов'язав тяжке становище селянства та низький рівень продуктивності сільського господарства із відсутністю належної державної підтримки (серед іншого і за рахунок перерозподілу земель), необхідністю реформування освітньої системи, недостатньою економічною самостійністю. Єдиним ефективним засобом якнайшвидшого подолання усіх прорахунків пропонованої урядом аграрної реформи О. Караваєв уважав збільшення селянського землеволодіння до трудової норми. Навіть ліквідація казенних, удільних, монастирських, кабінетських та церковних володінь, на думку парламентаря, не може вирішити проблему в малоземельних губерніях (Курська, Полтавська, Подільська та Київська), де обов'язково необхідно ліквідувати приватновласницькі, у першу чергу поміщицькі, землеволодіння та здійснити подальший перерозподіл за мінімальною викупною ціною⁸².

На іншому засіданні, 26 травня 1907 р., О. Караваєв опонував урядовій критиці окремих земельних проектів, які були внесені на розгляд Думи, у тому числі й Трудовою групою. Погодившись у черговий раз із тим, що навіть імовірна ліквідація і розподіл серед селянства приватновласницьких земель не дозволить досягнути трудової норми, він зазначив, що цього буде цілком достатньо для споживчої. Більше того, у деяких північних та окремих нечорноземних губерніях буде навіть їх надлишок⁸³. При цьому земельний дефіцит у випадку природного приросту населення депутат пропонував долати підвищенням рівня

⁸¹ Там же. – Стб. 780.

⁸² Там же. – Стб. 712, 721–722.

⁸³ Государственная дума, второй созыв, 1907, сессия вторая / Стенографические отчёты. Т. 2: Заседания 31–53 (с 1 мая по 2 июня 1907 года). – С.-Петербург: Государственная типография, 1907. – Стб. 1180.

продуктивності шляхом активного запровадження багатопілля та посівів трав, ліквідації міжсмулля, вдосконалення знарядь для зерновиробництва, розселення і, де можливо, виселення сільського населення на відруби. Врахування інтересів народу та справедливий перерозподіл, за словами О. Караваєва, можна досягнути лише у результаті створення місцевих, незалежних від влади та дворянства, самоврядних земельних комітетів⁸⁴.

Критикуючи уряд за відмову провести відчуження приватно-власницьких земель, парламентар як приклад навів ситуацію, що склалась у Подільській губернії. За його словами, у регіоні, де знаходилося понад 360 тис. дворів, для яких потрібно більше 700 тис. дес., Селянський банк виставив на продаж лише 15 тис. дес. Утім для О. Караваєва було очевидним, що ліквідувати цю різницю та задовольнити потреби місцевого селянства в повному обсязі можна за рахунок поміщицьких володінь. У цій губернії їх загальна площа складала 1,6 млн дес. Акцентував увагу депутат і на південних малородючих губерніях – Херсонській та Таврійській, в яких вбачав потенційний аграрний резерв для густозаселених чорноземних, наприклад Подільської та Полтавської. На основі цієї позиції він сформулював тезу про неефективність і збитковість кампанії щодо переселення селянства до Сибіру, а також фінансову недоцільність запровадження викупних земельних платежів за ринковою ціною⁸⁵.

Менш красномовними були українські депутати-селяни (А. Семенов від Подільської губернії, І. Михайлюк від Київської та ін.), які, не маючи досвіду громадсько-політичної діяльності й ораторського хисту, виступали за встановлення соціальної рівності шляхом зрівняння площ земельних володінь звичайних хліборобів та дворян-поміщиків і не вдавалися до правового обґрунтування легітимності порушення права приватної власності⁸⁶.

Виступи представників Української трудової громади, подібно до УПГ у І Державній думі, вирізнялися національним спряму-

⁸⁴ Там же. – Стб. 1181–1184.

⁸⁵ Там же. – Стб. 1189–1190.

⁸⁶ Там же. – Стб. 1933–1936.

ванням та сміливим демонструванням своєї етнічної ідентичності. При цьому основи соціально-економічної програми Громади було окреслено у відозві про вихід її представників зі складу інших фракцій та груп. Так, на першому місці серед питань цього блоку стояла вимога наділення трудового населення землею за рахунок проведення примусового відчуження у крайовий фонд державних, удільних, кабінетських, монастирських, церковних та приватновласницьких земель, які перевищували трудову норму. До цієї категорії зараховувалися також заводські землі, у першу чергу цукрових, винокурних, крохмальних підприємств⁸⁷.

Досить репрезентативною у цьому відношенні була промова на засіданні 29 березня 1907 р. трудовика та члена організаційного бюро УТГ Ю. Сайка (Полтавська губ.). У ній він зазначив, що приватна власність, яка колись належала народу, поступово стала приватною власністю лише його частини – поміщиків. Ця теза була підкріплена розлогим історичним екскурсом про основні етапи переходу землі у власність поміщиків та доведенням впливу цього процесу на падіння рівня освіченості сільського населення⁸⁸.

Виступаючи від імені «української фракції», Ю. Сайко запропонував деякі поправки до проекту аграрної реформи Трудової групи. Зокрема він наголосив на необхідності створення не «загальнонародного» земельного фонду», а «крайового національного», який повинен слугувати початком «соціалістичного устрою». При цьому питання встановлення викупу за отримані наділи мало вирішуватися лише місцевими органами самоврядування. Враховуючи наявність великої кількості безземельного та малоземельного сільськогосподарського пролетаріату, Ю. Сайко окремо вказав на необхідність наділення землею й цієї категорії населення. Новаторською у його пропозиціях від імені

⁸⁷ Лотоцький О. Вказ. праця. – С. 26.

⁸⁸ Государственная дума, второй созыв, 1907, сессия первая / Стенографические отчеты. Т. 1. – Стб. 1313–1318.

УТГ стала вимога націоналізації цукрових заводів та передача їх в управління органам місцевого самоврядування.

«Парламентська українська фракція заявляє [що]: “вона буде домагатися негайного скасування аграрного закону, виданого у порядку 87 статті до скликання Думи, припинення діяльності селянського банку, негайного запровадження на місцях земельних комітетів, обраних на основі загального, прямого і таємного виборчого права; вона буде домагатися того, щоб земельний закон був розроблений комісією негайно, але у найзагальнішій формі, детальна ж розробка була передана на місця...”» – підсумував парламентар⁸⁹.

Важливість цієї промови Ю. Сайка полягала у представленні публічної заяви про необхідність вирішення аграрної проблеми у контексті розв’язання українського питання та врахування в майбутньому законі місцевих умов і позиції органів самоврядування.

Аналогічне спрямування мав виступ ще одного депутата – члена УТГ, селянина-трудолика Є. Чигирика з «Чигиринського повіту[...] батьківщини Богдана Хмельницького», який на прикладі сільськогосподарського розвитку Київської губернії обґрунтовував важкість становища місцевого населення та необхідність саме примусового відчуження приватновласницьких земель:

«Державна дума має право видати такий закон про земельну власність для усього народу. Цього вимагає справедливість і просто народна потреба, невблаганна, необхідна... Створюючи закон про примусове відчуження приватновласницької землі, ми цим не лише не будемо порушувати право приватної власності, – зазначив парламентар, – а навпаки, ми відновимо це право власності нації, народу на ті землі, які були неправильно захоплені у нього людьми, що мали владу, або тими, хто їм прислуговував»⁹⁰.

⁸⁹ Там же. – Стб. 1318–1319.

⁹⁰ Там же. – Стб. 1336.

Поряд з обґрунтуванням необхідності розв'язання аграрного питання в українському контексті, з думської трибуни лунали також вимоги вирішення соціально-економічних проблем кримськотатарського народу⁹¹. Так, на засіданні 9 квітня 1907 р. депутат від Таврійської губернії, член Мусульманської групи та фракції Конституційно-демократичної партії Р. Медієв навів приклади незаконної передачі на початку XIX ст. у приватну власність понад 500 тис. дес. землі на Кримському півострові, яка до цього належала татарським сільським громадам. Парламентар довів безпідставність обвинувачень у можливіму порушенні недоторканності права приватної власності під час розробки аграрного законопроекту та визначив необхідність відновлення соціальної справедливості шляхом проведення примусового відчуження⁹².

Палкими прихильниками повної націоналізації землі були депутати лівих партій. Так, на засіданні II Державної думи 26 березня 1907 р. депутат від Чернігівської губернії, голова Народно-соціалістичної фракції В. Вовк-Карачевський представив проект тимчасового земельного закону, який мав бути терміново прийнятий до остаточного вирішення проблеми. Його основними положеннями були:

- 1) створення місцевих органів для підготовки проведення аграрної реформи;
- 2) скасування ухвалених після розпуску I Думи (у міждумський період) законів, зокрема про розпродаж удільних та державних земель, про закріплення удільних земель у приватну власність та можливість їх застави;
- 3) припинення Селянським банком купівлі та розпродажу поміщицьких земель;

⁹¹ Докл. про кримське представництво у Державній думі див.: *Милько В.* Як був представлений Крим у Державній думі Російської імперії (1906–1917)? // *Історія Криму в запитаннях та відповідях* / Відп. ред. В. Смолій; упорядн. Г. Боряк; НАН України. Інститут історії України. – К.: Наукова думка, 2015. – С. 292–297.

⁹² Государственная дума, второй созыв, 1907, сессия первая / Стенографические отчеты. Т. 1. – Стб. 1791.

4) ліквідація землевпорядних комісій та створення, для підготовки і проведення аграрної реформи, місцевих земельних комітетів шляхом проведення рівних та демократичних виборів (незалежно від статі, національності та релігійної приналежності).

Загалом, за словами В. Вовка-Карачевського, земельне питання повинне вирішуватися за умови широкого залучення селянства та обмеження втручання центральних органів влади⁹³. Цікаво, що саме цього депутата було обрано головою підкомісії з розгляду урядових законопроектів аграрної комісії (перш за все указу від 9 листопада 1906 р.). Однак уже на її другому засіданні він відмовився від цієї посади.

Протилежну позицію щодо земельної реформи займали депутати правих фракцій II Державної думи, основу якої обґрунтував дворянин В. Шульгін (Волинська губ.). Основним аргументом цього представника Групи правих та поміркованих щодо неможливості проведення примусової націоналізації землі було твердження про необхідність дотримання принципу недоторканності приватної власності, який регулювався ст. 77 «Основних законів» Російської імперії. Відсутність у парламента повноважень для її скасування, за словами В. Шульгіна, обумовлювало необхідність доопрацювання поданих законопроектів та їх узгодження із чинними юридичними нормами. Крім того, відчуження приватно-власницької землі неодмінно стане причиною безкінечних суспільних конфліктів:

«Людство до цього часу стверджувало і стверджує, що власність священна. Чому? Відповідь проста: тому що у всіх тих випадках, коли людство порушувало цей принцип, воно приходило до таких лих, до таких жахів, перед якими окремі випадки несправедливості були дрібницями... І ось я запитую, що буде, якщо це застосувати на практиці російського життя? Адже у кожному селі є більш заможна частина і менш заможна, є ті, в яких 1, 2, 5, 10, 15 десятин. І ось після порушення власності один

⁹³ Там же. – Стб. 1082–1084.

раз точно такий же буде замах і на цю дрібну власність» – наголошував парламентар⁹⁴.

Пророче значення мало застереження В. Шульгіна не штовхати державу на авантюрний шлях здійснення соціалістичних доктрин, які пропагували побудову комуністичного суспільства.

Водночас більшість правих депутатів від українських губерній погоджувалися з необхідністю проведення аграрної реформи. Так, на думку парламентаря від Херсонської губернії В. Стенбок-Фермора, який виступив на загальному засіданні II Державної думи 2 квітня 1907 р., кон'юнктура ринку досить сприятлива для розширення селянського землеволодіння. Натомість примусове відчуження позбавить одні соціальні верстви впевненості у недоторканності права приватної власності та негативно вплине на їх підприємницьку ініціативу, а іншим – надасть ілюзію всездозволеності, що обумовить ріст соціального паразитизму⁹⁵.

Спираючись на такі підходи, праві депутати-землевласники, які представляли українські губернії (В. Шульгін, В. Стенбок-Фермор, С. Келеповський, Г. Беляєв та ін.), традиційно апелювали до необхідності діяти винятково в межах правового поля, не допускаючи «пограбування одного класу заради сумнівного добробуту іншого» (С. Варун-Секрет)⁹⁶. Загалом представники фракції октябристів і Групи правих та поміркованих намагалися забезпечити дотримання принципів законності під час проведення аграрної реформи в Російській імперії. Основними аргументами такого бачення стали численні приклади здійснення злочинів у різні історичні періоди саме на ґрунті правового нігілізму та привласнення майна як прояву первісної аморальності, а також необхідність збереження існуючої системи економічних відносин, яка є найбільш прийнятною для суспільства, що у більшості своїй являє маси «темного, неосвіченого селянства».

⁹⁴ Там же. – Стб. 1135.

⁹⁵ Там же. – Стб. 1490.

⁹⁶ Государственная дума, второй созыв, 1907, сессия вторая / Стенографические отчёты. Т. 2. – Стб. 665.

Необхідно вказати, що кількісний аналіз виступів депутатів від правих фракцій засвідчує наростання їхньої активності порівняно з роботою І Державної думи. На наш погляд, це пояснюється поступовою стабілізацією внутрішньополітичної ситуації у першій половині 1907 р. та початком реалізації чіткої і поміркованої урядової земельної програми – столипінської аграрної реформи.

Говорячи про доцільність проведення примусового відчуження земель на початку ХХ ст. та визначаючи його юридичні підстави, варто вказати на погляди сучасного російського історика Д. Аронова, який з точки зору дотримання права приватної власності обґрунтував легітимність подібних вимог. Так, аналізуючи теорії таких вчених-цивілістів та економістів кінця ХІХ – початку ХХ ст., як Д. Меєр, Г. Шершеневич, С. Муромцев, М. Ковалевський, М. Туган-Барановський та ін., він дійшов висновку про те, що загальноросійська ліберальна теорія відображала тогочасні світові тенденції, більше того, її автори передбачили ті підходи, які відповідали майбутнім правовим принципам демократичних країн. При цьому головною перевагою кадетських проектів над іншими, за словами історика, стало включення до аграрного закону положення про передачу земель у довгострокову оренду (на відміну від утопічних ідей соціал-демократів про повну безоплатну націоналізацію землі) та розробка механізмів відшкодування втрат колишнім власникам⁹⁷.

Крім власне аграрної реформи, парламентарі ІІ Державної думи обговорювали й ряд дотичних до неї питань, які, зважаючи на зв'язок із соціально-економічним розвитком українських губерній, потребують окремого розгляду, з'ясування участі у цьому процесі депутатів від українських губерній та міст. 22 травня 1907 р. було розглянуто підготовлений міністерством фінансів законопроект щодо зміни запровадженого у 1884 р. розміру державного поземельного податку, який залежав від родючості на десятину удобрювальної землі та лісу. Так, чорноземні південні, південно-західні та українські губернії Російської імперії за

⁹⁷ Аронов Д.В. Указ. соч. – С. 403–404.

новим проектом мали сплачувати 43,3% коштів від загального обсягу (до цього – 36,6%), 10 центральних губерній – 31% (до цього – 36,6%), 25 нечорноземних – 31% (до цього – 27,5%). Крім того, пропонувалося загальне збільшення розміру податків у зв'язку із підвищенням ринкових цін. Ця тенденція станом на початок ХХ ст. зумовила зниження повинностей вдвічі – з 0,18% від вартості землі до 0,09%⁹⁸. Відтак за рахунок фіскального навантаження уряд планував зменшити розмір дефіциту бюджету, що зріс після скасування викупних платежів⁹⁹.

Підтримуючи рішення фінансової комісії, яка розглядала вказаний міністерський законопроект, депутат-трудолик від Подільської губернії А. Семенов виступив проти підвищення податків для селян та запропонував запровадити прогресивне оподаткування прибутків поміщиків. Необхідність цього кроку він обґрунтував на прикладі чорноземної Подільської губернії, де, за його словами, «селянин завжди голодує, оскільки землі в народу немає, адже нею володіють великі землевласники». Підсумком обговорення стало відхилення урядового законопроекту переважно більшістю голосів¹⁰⁰.

На наступному засіданні II Державної думи (24 травня 1907 р.) обговорювалися заходи Головного управління землевлаштування та землеробства, спрямовані на прискорення процесу створення сибірських пунктів для переселенців. Виступаючи з цього приводу, депутат Ю. Сайко проаналізував причини переселення українських селян та охарактеризував відповідну державну політику. На думку парламентаря, міграційні процеси, викликані винятково важкими матеріальними умовами життя, вдало стимулювалися ефективною агітацією місцевої імперської адміністрації і земських чиновників, які формували у населення хибне уяв-

⁹⁸ Государственная дума, второй созыв, 1907, сессия вторая / Стенографические отчёты. Т. 2. – Стб. 1048.

⁹⁹ Викупні платежі було зменшено наполовину з 1 січня 1906 р. та взагалі скасовано з 1 січня 1907 р.

¹⁰⁰ Государственная дума, второй созыв, 1907, сессия вторая / Стенографические отчёты. Т. 2. – Стб. 1061, 1070.

лення про умови життя на Далекому Сході та прагнули за рахунок переселення стабілізувати внутрішньополітичну ситуацію.

«Оскільки подається стільки прохань про переселення, – наголошував Ю. Сайко, – я прямо із впевненістю кажу, що уряд, в особі своїх земських начальників, з огляду на аграрні безлади, з огляду на земельну потребу, штовхає селян на те, щоб вони виселялись і не заявляли претензій на отримання на місцях землі як в оренду, так і за тією програмою, яку Дума бажає здійснити, проводячи примусове відчуження. Мені здається, що до політики уряду, безумовно, входить: селянство, яке не має землі, виселити із тих місць, де воно вже заявило свої вимоги щодо отримання землі»¹⁰¹.

Натомість прийняття II Думою аграрного законопроекту, за яким приватновласницькі землі будуть відчужені, за словами парламентаря, автоматично усуне назрілі земельні конфлікти з етносами Сибіру та ліквідує необхідність переселення. Ця пропозиція не отримала схвалення, але діяльність Головного управління землевлаштування та землеробства, зокрема щодо організації пунктів для переселенців, більшістю депутатів було визнано незадовільною¹⁰².

Як бачимо, обговорення у II Державній думі аграрної реформи, подібно до парламенту першого скликання, стосувалося, головним чином, трьох найбільш дискусійних блоків: 1) доцільність проведення примусового відчуження поміщицьких земель; 2) визначення розміру та загалом необхідності встановлення викупу за землю; 3) передача відчуженої землі у приватну власність селянам або надання її в довгострокову оренду. Вказані питання знайшли достатню кількість своїх прихильників та противників. При цьому, за свідченням В. Маклакова, незважаючи на наявність різних аграрних законопроектів (для їх подання на розгляд парламенту необхідно було зібрати лише 30 думських голосів): «[...] ані Дума, ані самі автори не вірили, що з них що-

¹⁰¹ Там же. – Стб. 1110.

¹⁰² Там же. – Стб. 1113–1114, 1138.

небудь вийде. Їх здавали до комісій і вони у них залишалися лежати, щоб не заважати думській роботі»¹⁰³.

Аналізуючи результати обговорення аграрного питання безпосередньо депутатами від українських губерній і міст необхідно констатувати, що їхня діяльність, незважаючи на достроковий розпуск, мала особливе значення. Відсутність у переважної більшості селянських представників досвіду як громадсько-політичної, так і парламентської діяльності, не стала перешкодою для формування ними національної думської групи (УТГ) та активного відстоювання у публічних виступах необхідності розв'язання земельного питання в інтересах саме українського селянства. При цьому стенографічні звіти засідань засвідчують чіткий взаємозв'язок між політичною ідентифікацією депутатів та їхнім баченням специфіки проведення реформи в регіонах, які вони представляли. Так, праві парламентарі, не відкидаючи необхідності розширення селянського землеволодіння, рішуче виступали проти проведення запропонованого кадетами та трудовиками примусового відчуження. Натомість, останні фракції, формуючи більшість у I–II Державних думах, не могли досягти згоди, перш за все, щодо необхідності та розміру матеріального відшкодування. Посилена увага до вказаних проблем спричинила деяке нехтування такими питаннями, як аграрне перенаселення та пошук конкретних практичних шляхів інтенсифікації сільськогосподарського виробництва.

Натомість головною особливістю законодавчої роботи III Державної думи щодо земельного питання було обговорення урядових ініціатив, перш за все столипінської реформи. При цьому продуктивність діяльності самих депутатів знаходилася на значно нижчому рівні порівняно з Радою міністрів. Причини цього, на думку радянського історика А. Авреха, пояснюються намаганням уряду максимально завантажити парламент розглядом дрібних, несуттєвих справ («законодавча вермішель», «законодавча жуйка»)¹⁰⁴. Дійсно, за спогадами тогочасного міністра фінансів

¹⁰³ Маклаков В.А. Вторая Государственная дума... – С. 110.

¹⁰⁴ Аврех А.Я. Указ. соч. – С. 35–36.

В. Коковцова, ще до закінчення виборів «у всіх міністерствах розгорнулася[...] воістину бурхлива робота з розробки величезної кількості законопроектів із найрізноманітніших питань» («закончиків», за іронічним висловом С. Вітте)¹⁰⁵. У результаті цього, зважаючи на необхідність опрацювання та детального розгляду відповідних документів, депутатам практично не залишалося ані пленарного, ані особистого часу (враховуючи також роботу в комісіях) для повноцінного використання права законодавчої ініціативи. Зокрема в період роботи 1-ї сесії парламентарі подали на розгляд лише 52 законопроекти, тоді як кількість урядових за цей час становила 604¹⁰⁶.

Слід констатувати, що в умовах третьочервневої системи та наявності лояльної до уряду парламентської більшості подання на розгляд III Державної думи комплексу взаємопов'язаних та взаємозумовлених аграрних законопроектів призвело до значного підвищення ефективності роботи вищого представницького органу. Вміло використовуючи статус голови Ради міністрів й особисті зв'язки з керівниками найбільш впливових думських фракцій, П. Столипін, на думку дослідників П. Пожигайла та В. Шелохаєва, «вперше в історії російської думської монархії застосував на практиці різні форми взаємовідносин і взаємодії між виконавчою і законодавчою гілками влади»¹⁰⁷.

Найбільшу увагу III Державна дума приділила обговоренню указу Миколи II «Про доповнення деяких постанов чинних законів, які стосуються селянського землеволодіння і землекористування» від 9 листопада 1906 р. Як відомо, основним положенням вказаного законодавчого акта було проголошення права селян на вихід із громади та закріплення землі в особисте

¹⁰⁵ Див.: Коковцов В.Н. Из моего прошлого... – Т. 1. – С. 281.

¹⁰⁶ Государственная дума, третий созыв, 1907–1908, сессия первая / Указатель к стенографическим отчётам (Части I–III): Заседания 1–98... – С. 357–397.

¹⁰⁷ Пожигайло П.А., Шелохаев В.В. Столыпин Пётр Аркадьевич // ГДРИЭ... – С. 592.

володіння¹⁰⁸. Варто вказати, що початок практичної реалізації ряду державних заходів в області сільського господарства, які в комплексі визначили столипінську аграрну реформу, відноситься ще до 1906 р.¹⁰⁹ Натомість парламент розпочав обговорення указу від 9 листопада 1906 р. лише з 23 жовтня 1908 р., тобто майже через два роки після його оприлюднення. Причинами такого зволікання, за словами А. Авреха, було очікування влади, «щоб указ встиг пустити глибоке коріння, стати незворотним»¹¹⁰. Попри справедливість такого пояснення слід констатувати і те, що депутати Державної думи другого скликання демонстрували зацікавленість до власних законопроектів та ігнорували урядові.

Під час обговорення столипінської реформи парламентарі не виявили одностайності думок, адже критика її окремих положень звучала не лише з боку представників лівих, а й деяких правих фракцій¹¹¹. Загальна ж ситуація була наступною:

«[...] з'ясувалася діаметральна протилежність поглядів опозиції й октябристів щодо вирішення питання. У той час, як опозиція стояла на тій точці зору, що інтєреси держави вимагають вирішення аграрного питання шляхом наділення малоземельних і безземельних селян землею, більшість Державної думи стала на ту точку зору, що вирішення аграрного питання в повному його обсязі можливе шляхом насадження відрубного і хутірського господарства та руйнування громади. Сутність дуже багатьох речей за законом 9 листопада зводилася до доказу того, що єдиною перешкодою для благоденства

¹⁰⁸ Полное собрание законов Российской империи. Собрание третье. Т. XXVI. 1906 г. Отделение I. – С.-Петербург: Государственная типография, 1909. – С. 270.

¹⁰⁹ Милько В. Аграрне питання у діяльності депутатів від українських губерній і міст I–II Державних дум Російської імперії (1906–1907) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К.: Інститут історії України, 2011. – Вип. 19. – С. 47.

¹¹⁰ Аврех А.Я. Указ. соч. – С. 68.

¹¹¹ Изгоев А. П.А. Столыпин. Очерк жизни и деятельности. – М.: Кн-во К.Ф. Некрасова, 1912. – С. 74.

селян є існування земельної громади, і що варто тільки зруйнувати цю громаду та насадити хутори й села і створити селян-власників, як Росія перетвориться на квітучу країну» – узагальнююче констатував А. Смирнов¹¹².

Акцентуючи увагу на позиції парламентарів від українських губерній і міст стосовно основоположних принципів указу від 9 листопада 1906 р. слід констатувати, що наведена оцінка цілком стосується депутатів, зацікавлених у ліквідації селянської громади. Серед тих, хто розглядав громадське землеволодіння як головну причину поступового погіршення матеріального становища селянства слід назвати октябриста О. Голіцина (депутат від Харківської губернії). Його бачення проблеми, озвучене 5 грудня 1908 р., відповідало урядовому проекту та стосувалося оцінки громади як примусового союзу людей¹¹³. При цьому елемент зрівнялівки, як указував парламентар, призводив до закріплення відсталих форм господарювання:

«Збереження цього духу зрівняльності дорівнює закріпленню у середовищі нашого селянства тієї відсталості, того невігластва, тієї грубості, яку ми зараз бачимо серед нашого багатомільйонного селянства, і лише шляхом знищення цієї зрівняльності, шляхом звільнення особистості та шляхом запровадження вільної конкуренції ми дамо можливість і селянству стати на шлях культури та прогресу[...] за цієї громади можна продовжувати те панування над масами, яке спостерігалось до цього часу, той послух, який ці маси виявляли тим порадам, що надходили з усіляких центральних організацій та союзів»¹¹⁴.

У цих словах ми знаходимо ще одне пояснення мотивації щодо підтримки ліквідації селянської громади – прагнення ніве-

¹¹² Смирнов А.Ф. Государственная Дума Российской империи 1906–1917 гг.: Историко-правовой очерк. – М.: Книга и бизнес, 1998. – С. 354.

¹¹³ Государственная дума, третий созыв, 1908–1909, сессия вторая / Стенографические отчёты. Ч. 1: Заседания 1–35 (с 15 октября по 20 декабря 1908 г.). – С.-Петербург: Государственная типография, 1908. – Стб. 805.

¹¹⁴ Там же. – Стб. 808.

лювати вплив на селянство «усіляких центральних організацій та союзів», очевидно, у першу чергу, кооперативних. Наприкінці свого виступу О. Голіцин закликав опозиційні фракції припинити пропагувати «нездійсненні міфи з області теоретичних мрій» і «показати народу вірний і давно випробуваний шлях збагачення, щастя та достатку», тобто звільнити особистість від «гніту» громади.

Подібно висловлювався і його колега по фракції, депутат від Полтавської губернії Є. Шейдеман, виступивши за чітке визначення площі землі, на яку повинен претендувати кожен селянин, та законодавче закріплення права у виділенні на відруб, що забезпечить підвищення продуктивності аграрного виробництва¹¹⁵. Він також вказав, що такі традиційні атрибути сільської громади, як обов'язкова плодозміна та трипільля ведуть до того, що третина землі не обробляється, а решта «не приносить і половини того врожаю, який вона повинна приносити». Є. Шейдеман, як відзначав радянський дослідник 1930-х рр. О. Погребинський, розглядав столипінську реформу як комплексну соціально-економічну систему, а не окреме аграрне законодавство. За його словами, чисельне збільшення безземельного селянства буде компенсовано зростаючими потребами у робітниках для міської промисловості¹¹⁶.

Загалом виступи депутатів-дворян/поміщиків, а також представників духовенства від правих і правоцентристських фракцій характеризувалися досить високим рівнем ґрунтовності та ілюстрації окремих тез наочними прикладами. Крім названих О. Голіцина та Є. Шейдемана, до цієї групи слід зарахувати й К. Волкова (Київська губ.), який доводив перевагу відрубного господарства над громадським¹¹⁷.

Характерно, що українські депутати-селяни (наприклад октябристи М. Тараненко від Катеринославщини, П. Базилевич від

¹¹⁵ Там же. – Стб. 895–896.

¹¹⁶ *Погребинський О.* Столипінська реформа на Україні. – Б. м.: Пролетар, 1931. – С. 83.

¹¹⁷ Там само. – С. 85.

Чернігівщини, 3. Захаров з Таврійської губ., помірковано правий П. Ніколенко від Поділля), особливо ті, що представляли губернії, де не існувало громади або вона перебувала у занепаді, виступивши за її ліквідацію, вимагали наділення землею мало-земельних та безземельних дрібних аграріїв¹¹⁸. Прикладом може слугувати промова депутата-прогресиста від Полтавської губернії селянина Г. Удовиського. Відстоюючи принцип запровадження особистого землеволодіння, він підкреслив особливу доцільність цього для Полтавщини, де його громадська форма знаходилася на низькому рівні. Водночас парламентар вказав на необхідність покращення умов купівлі земель для малоземельних хліборобів за допомогою Селянського банку¹¹⁹.

Частина депутатів від Волинської губернії (М. Андрейчук, Ю. Герасименко, Я. Данилюк), підкреслюючи важливість урядової програми, констатували неможливість вирішення багатогранного земельного питання лише одним законом. Більше того, доцільність проведення часткового примусового відчуження чиншової землі в Південно-західному краї (тобто у Правобережній Україні) обґрунтував помірковано правий депутат М. Андрейчук, який підтримав окремий радикальний аграрний «проект 42-х»¹²⁰. Основним положенням вказаного документа був пункт про необхідність передачі («справедливий викуп») у державний фонд приватновласницьких земель у тих районах, де їх не вистачить для усіх безземельних і малоземельних селян. Таким чином, фактично це був проект часткового відчуження земель, і що най-

¹¹⁸ *Аврех А.Я.* Указ. соч. – С. 81; *Герье В.* Второе раскрепощение. Общие прения в 3-ей Государственной Думе по Указу 9 ноября 1906 р. – М.: Т-во «Печатня С.П. Яковлева», 1910. – С. 17.

¹¹⁹ Государственная дума, третий созыв, 1907–1908, сессия первая / Стенографические отчёты. Ч. 1: Заседания 1–30 (с 1 ноября 1907 г. по 19 февраля 1908 г.). – С.-Петербург: Государственная типография, 1908. – Стб. 1306.

¹²⁰ Государственная дума, третий созыв, 1908–1909, сессия вторая / Стенографические отчёты. Ч. 1. – Стб. 999, 1247, 1250.

характерніше – поданий на розгляд III Державної думи правими депутатами-селянами¹²¹.

Крім М. Андрейчука, на підтримку «проекту 42-х», у ході обговорення указу від 9 листопада 1906 р., виступив й інший представник фракції правих – селянин Я. Никитюк (Волинська губ.). Для об'єктивного розкриття його позиції вважаємо за потрібне процитувати частину промови:

«Цей закон я вітаю, однак я ще більше вітав би його, якби у нас була правда, якби разом із цим законом наділялися землею безземельні та малоземельні. Я не буду тут багато говорити, але скажу: нехай нам віддадуть землю, ту землю, якою ми користувалися ще у [18]40-х рр. Нас обдурили у 1861 р. під час наділення землею... Кажуть: у вас є земельні банки, нехай вони вам допомагають. Так, вірно, є. Кому ж вони допомагають? Допомагають лише тим людям, які більш заможні та які вже мають землю. Хто уже мав 10 дес., той має 25–20 дес., а у кого нічого не було, у того і до цих пір нічого немає, йому навіть позики не дадуть»¹²².

Досить рішуче висловлювався Ю. Герасименко, колега Я. Никитюка по фракції та губернії. Зокрема його обурення викликало звинувачення селянства в лінощах та невмінні «культурно» вести господарство, що лунало у виступах депутатів-дворян/поміщиків. «Подумайте: на чому ж це селяни повинні застосовувати культуру, якщо у них виявляється 1–2 дес., а у деяких і ½ дес. землі? Ніякої культури не буде», – справедливо наголошував представник Волині¹²³. Названі парламентарі (серед них і С. Сидоренко від Київської губ.) виділялися не лише підтримкою указу від 9 листопада 1906 р., а й спробою порушити під час його обговорення різноманітні питання місцевого характеру, висловити

¹²¹ Аврех А.Я. Указ. соч. – С. 75–76.

¹²² Государственная дума, третий созыв, 1908–1909, сессия вторая / Стенографические отчёты. Ч. 1. – Стб. 1050–1051.

¹²³ Там же. – Стб. 1246–1247.

побажання, спрямовані на задоволення потреб населення їхніх рідних регіонів.

Домінуючою тезою виступів більшості селян-депутатів від українських губерній і міст, які представляли праві фракції, було твердження про неможливість розв'язання земельного питання лише одним указом від 9 листопада 1906 р. Зважаючи на це, висувалися вимоги проведення викупної кампанії щодо окремих регіонів і різних категорій приватновласницьких земель.

Про рішучість позиції інших проурядових парламентарів стосовно необхідності ліквідації громади свідчить той факт, що саме за пропозицією члена національної фракції правих Г. Беляєва (Волинська губ.) було прийнято поправку про право селян на розподіл громадського міжсмузжя у випадку підтримки цього рішення простою більшістю голосів членів громади, а не 2/3¹²⁴.

Окремо варто виділити групу депутатів, головним чином фракції правих, які виступали проти ліквідації громади. Прикладом демонстрації такої позиції був виступ на засіданні III Державної думи 10 грудня 1908 р. І. Балаклєєва (Подільська губ.). Оцінивши указ як данину революційному часу, він наголосив на необхідності ухвалення до нього ряду поправок, які забезпечили б, поряд із запровадженням права на вихід із громади, збереження її власності на землю¹²⁵.

Ще більш радикальну позицію у земельному питанні займали представники лівих/лівоцентристських фракцій та груп (кадети, трудовики, соціал-демократи). Так, колишній член фракції кадетів позафракційний І. Сторчак (Херсонська губ.), виступаючи 23 жовтня 1908 р., наголосив на передчасності указу від 9 листопада 1906 р. та першочерговості проведення державного викупу землі у поміщиків для подальшого наділення безземельних і малоземельних селян. Депутат виступив проти створення «хуторів», адже наявні інфраструктурні проблеми, на його думку, зумовлять утруднений доступ до них для фельдшерів та свяще-

¹²⁴ Демин В.А. Национальная фракция правых // ГДРИЭ... – С. 400.

¹²⁵ Государственная дума, третий созыв, 1908–1909, сессия вторая / Стенографические отчёты. Ч. 1. – Стб. 1008–1009.

ників. Вказана частина парламентарів наприкінці першого читання указу від 9 листопада 1906 р. намагалася забалотувати пропозицію про перехід до постатейного розгляду (друге читання), яка все ж таки цілком прогнозовано була підтримана більшістю голосів¹²⁶.

Під час другого читання опозиційним фракціям вдалося внести окремі поправки до указу 1906 р., що викликало невдоволення правого крила III Державної думи. Так, за ініціативою кадетів було встановлено максимально дозволена для викупу площу удільних земель. Натомість прийняття найбільш спірних положень про можливість закріплення у подвірне володіння земель для тих громад, де впродовж 24 років не проводився переділ¹²⁷ та про заміну громадської власності особистою, а не родинною, стало можливим лише у результаті їх підтримки з боку Польського кола та Білорусько-литовсько-польської групи¹²⁸. Загалом, прагнучи уникнути прийняття небажаних поправок, П. Столипін домігся якнайшвидшого проходження формальної процедури постатейного обговорення.

Українські депутати знову ж таки не виявили одностайності щодо доцільності внесення вищевказаних змін до столипінського законопроекту, навіть у межах одного політичного об'єднання. Так, представники фракції правих розійшлися у поглядах стосовно закріплення у подвірне володіння земель для тих громад, де протягом 24 років не проводився переділ: наприклад «за» висловився П. Березовський від Волинської губ., «проти» – Є. Шейдеман (Полтавська губ.) та П. Новицький (Херсонська губ.), який охарактеризував відповідне положення як чинник можливої «смути, яку так бажає ліва сторона»¹²⁹.

Подібні дискусії під час постатейного читання розгорнулися й навколо інших важливих питань, зокрема переходу громадської

¹²⁶ Там же. – Стб. 821–822, 1569–1570.

¹²⁷ У подальшому цю норму було відхилено Державною радою.

¹²⁸ Демин В.А. Польское коло // ГДРИЭ... – С. 480.

¹²⁹ Государственная дума, третий созыв, 1908–1909, сессия вторая / Стенографические отчёты. Ч. 1. – Стб. 1636, 1665.

власності у приватне, а не родинне землеволодіння (ст. 2). Аналізуючи необхідність прийняття цього положення, депутат від Катеринославської губернії В. Образцов (фракція правих) звернув увагу на такі можливі негативні наслідки:

«[...] таким шляхом у сімейні відносини вноситься прямо пекло, розбрат, суперечки, негаразди, повна плутанина і повна смута правових відносин та правосвідомості[...] селянська родина буде залишена у страшному становищі: з одного боку, під загрозою повного свавілля голови сім'ї, діда чи батька, а з іншого, – під спокусою вбивства, адже що залишиться робити дорослим дітям? [...] Що ж їм залишається робити, як не вбивати своїх дідів та батьків?»¹³⁰.

Із цими емоційними аргументами не погодився колега В. Образцова, селянин С. Коваленко (Київська губ.), зазначивши, що приватна власність не зашкодить сімейним традиціям. Позицію фракції націоналістів із цього питання обґрунтував Г. Беляєв (Волинська губ.), відзначивши, що родина не може бути юридичною особою-власником землі, відтак важливість прийняття обговорюваної статті є безсумнівною.

Проти норми щодо встановлення максимальної площі наділу, який можна придбати після запровадження приватної власності на громадську землю, виступили 20 лютого 1909 р. депутати-октябристи М. Іскрицький (Чернігівська губ.) та І. Капніст (Полтавська губ.). На прикладі статистичних даних, що стосувалися українських губерній, вони доводили відсутність тенденції масової купівлі земельної власності заможними верствами¹³¹.

Серед парламентарів, які виступили під час третього, заключного, читання указу 9 листопада 1906 р., варто виділити згадуваного І. Балаклєєва, який знову закликав парламентарів відхилити

¹³⁰ Там же. – Стб. 2010–2011.

¹³¹ Государственная дума, третий созыв, 1908–1909, сессия вторая / Стенографические отчёты. Ч. 2: Заседания 36–70 (с 20 января по 5 марта 1909 г.). – С.-Петербург: Государственная типография, 1909. – Стб. 2071, 2077.

законопроект як надмірно радикальний. Проти указу (однак уже як консервативного) виступили депутати від українських губерній, котрі входили до соціал-демократичної фракції (Г. Кузнецов та В. Шурканов)¹³².

Підсумком тривалого обговорення вказаного законодавчого акта в III Державній думі стало прийняття та передача до Державної ради, яка також його схвалила і 14 липня 1910 р. (дата затвердження Миколою II) він став законом «Про зміну та доповнення деяких постанов про селянське землеволодіння». 29 травня 1911 р. видано третій закон «Про землеустрій», який став заключним актом столипінської аграрної реформи і включав, головним чином, деталізовані положення попередніх законів 1906 та 1910 рр.¹³³

На розгляд парламенту третього скликання було подано й низку інших аграрних законопроектів, однак, безумовно, прийняття змін до указу «Про доповнення деяких постанов діючих законів, які стосуються селянського землеволодіння і землекористування» від 9 листопада 1906 р., що мав основоположний характер у ході проведення столипінської аграрної реформи, стало головним досягненням роботи III Державної думи у сфері реформування поземельних відносин.

Аналізуючи питання участі депутатів від українських губерній і міст в обговоренні цього документа, О. Погребинський зробив наступний висновок:

«Селянських послів у III Думі, щодо їхніх політичних настроїв, можна поділити на 2 категорії: перша, відбиваючи ідеологію селянської буржуазії, вітала закон 9 листопада, друга – представниця селянської маси, ставилася до знищення громади байдуже й намагалася висунути на

¹³² Государственная дума, третий созыв, 1908–1909, сессия вторая / Стенографические отчёты. Ч. 3: Заседания 71–100 (с 6 марта по 24 апреля 1909 г.). – С.-Петербург: Государственная типография, 1909. – Стб. 2951.

¹³³ Закон о землеустройстве, 29 мая 1911 года и изданный на основании сего закона Наказ Землеустроительным комиссиям от 19 июня 1911 года. – С.-Петербург: Типография «Сельского Вестника», 1911. – 163 с.

порядок денний інші заходи щодо розв'язання земельної справи»¹³⁴.

На наш погляд, такий підхід є дещо спрощеним та, перш за все, слугує підтвердженням теорії «класової боротьби», адже, крім селян, не враховує інші категорії парламентарів. Депутати від українських губерній і міст у ставленні до окремих положень вищевказаного законодавчого акта зайняли далеко не одностайну позицію, диференціювавшись на групи не лише відповідно до соціального походження, а й політичної ідентифікації. При цьому в жодному разі не можна говорити про їх байдужість, адже у даному випадку йшлося про основу матеріального добробуту та повсякденного життя, що власне і визначило резонанс питання.

Законодавча діяльність IV Державної думи у земельній сфері стосувалася переважно вирішення окремих регіональних проблем Російської імперії, наприклад питання щодо викупу обов'язкових повинностей дагестанських селян, які вони відбували на користь беків – місцевих феодалів; виділення кредиту на землевпорядкування у Царстві Польському та ін.¹³⁵ Утім, це аж ніяк не означало вирішення аграрного питання в Російській імперії у результаті проведення столипінської реформи. Усвідомлюючи це на прикладі власного життя, селяни не втрачали надій на його розв'язання саме народними обранцями. У цьому контексті цікавою є опублікована на початку 1914 р. у журналі «Народний вчитель» наступна розмова між кореспондентом І. Кожиним та селянами:

«– А скажи нам, нова-то (дума) постановить нам землі чи ні?

– Я думаю, постановить, – відповідав я.

– А її можуть знову розігнати? – запитав мій сусід зліва.

– Можуть.

¹³⁴ Погребинський О. Столипінська реформа... – С. 88.

¹³⁵ Демин В.А. Четвертая Государственная дума // ГДРИЭ... – С. 677, 679.

– І що ж тоді? Звідки ми землю дістанемо? Пани не продають, Думу розженуть, а нам без землі ніяк не можна. Що ж ми станемо робити?»¹³⁶.

Однак із початком Першої світової війни законодавчі пріоритети парламенту четвертого скликання змінилися, зокрема під час роботи п'ятої сесії (1.XI.1916 – 27.II.1917 рр.) особливо активно обговорювалося продовольче питання, однією зі складових частин якого була проблема необхідності державного забезпечення селян продуктами першої необхідності, фіксації ціни на хліб та ін. Зважаючи на це, а також враховуючи незавершеність столипінської аграрної реформи, ця Державна дума (у тому числі й депутати від українських губерній та міст) практично не приділяла уваги поземельним відносинам. При цьому, як і в інших напрямках роботи парламенту, окремо варто враховувати роль профільної (у даному випадку земельної) комісії. Так, ще з 1911 р., тобто у III Державній думі, її очолював октябрист С. Шидловський. Упродовж 1911–1917 рр. ключовою особливістю роботи комісії було затягування розгляду проектів опозиційних депутатів, у першу чергу кадетів. У парламенті четвертого скликання земельна комісія займалася обговоренням різноманітних несуттєвих законопроектів та ухилялася від розгляду пропозицій щодо регулювання оренди угідь¹³⁷. Натомість у центрі уваги сільськогосподарської комісії знаходилися питання, не пов'язані із земельною власністю та землевлаштуванням. У III Державній думі вона очолювалася представником Київської губ. С. Богдановим, а в наступній (з 1916 р.) – Полтавської – І. Капністом. Під час війни комісія опікувалася продовольчими проблемами.

Низька законодавча ефективність парламенту четвертого скликання додатково пояснюється й тривалими перервами між засіданнями. Останнє, які відомо, цілком залежало від імператора і

¹³⁶ Предвыборные настроения // Народный учитель. – 1914. – № 1 (январь). – С. 23.

¹³⁷ Демин В.А. Государственная Дума России: механизм функционирования. – М.: РОССПЭН, 1996. – С. 127.

саме його позиція щодо небажання/затягування відкриття чергових сесій породжувало серед населення особливі надії на розв'язання законодавчим органом назрілих проблем. Для виконавчої влади об'єктивна потреба у Державній думі нівелювалася вже згадуваним правом уряду подавати, під час перерв в її роботі, «у надзвичайних обставинах» закони на затвердження без рішення парламенту (87 стаття Основних законів). Зокрема до 8 лютого 1917 р. подібним чином було видано 654 акти.

Таким чином, аналіз стенографічних звітів засвідчив, що депутати від українських губерній і міст під час виступів у ході обговорення аграрних законопроектів досить часто аргументували свою позицію прикладами конкретних регіонів (наприклад І. Присецький, І. Способний, П. Чижевський, І. Шраг (І Дума); О. Караваєв, Р. Медієв, А. Семенов, Є. Чигирик (ІІ Дума); М. Андрейчук, І. Балаклєєв, М. Іскрицький, І. Капніст (ІІІ Дума)). При цьому посилена увага представників усіх фракцій та груп (незалежно від опозиційності чи підтримки уряду) до земельного питання не означала його комплексного законодавчого вирішення, оскільки проблеми збереження екстенсивного розвитку сільського господарства, низького рівня капіталізації й продуктивності праці, займали другорядне місце у порядку денному.

2.3. Боротьба за громадянські права та свободи особи

Упродовж усього періоду роботи Державної думи, поряд з аграрною проблемою, значної актуальності набули питання, пов'язані із забезпеченням громадянських прав і свобод населення Російської імперії, у тому числі й українських губерній. У цьому контексті ми можемо впевнено стверджувати, що рівень зацікавленості та активність депутатського обговорення залежали безпосередньо від суспільного резонансу і запиту виборців.

У парламенті першого скликання першість у боротьбі за громадянські права і свободи належала фракції Конституційно-демократичної партії, яка підготувала та внесла на розгляд парламенту першого скликання такі законопроекти: «Про скасування

смертної кари», «Про недоторканність особи», «Про основні положення громадянського рівноправ'я», «Про товариства і союзи», «Про свободу зібрань», «Про свободу друку» та ін. Цікаво, що останні два у ліворадикальній пресі називалися «каторжними». Така характеристика була пов'язана із наявністю у законопроекті «Про свободу зібрань» статті щодо необхідності попередження влади про проведення публічних зборів і надання поліції права на їх закриття у випадку загрози громадській безпеці, а також – у законопроекті «Про свободу друку» положення про каторгу як покарання за публічну промову чи твір, спрямовані на підбурювання до непокори або порушення чинного законодавства¹³⁸.

Стенографічні звіти думських засідань засвідчують, що депутати від українських губерній і міст брали активну участь в їх обговоренні, керуючись при цьому переважно соціальними інтересами виборців, а також враховуючи позицію власної фракції або групи.

Перші засідання І Думи відзначені дискусіями з приводу тексту адреси імператорові Миколі II. Так, 29 квітня 1906 р. було порушено питання про включення до її змісту побажання амністії для політичних ув'язнених. Депутат від Подільської губернії І. Заболотний висунув пропозицію одночасного призупинення практики застосування смертної кари до прийняття закону про її повне скасування. Така пересторога депутата пояснювалася прагненням запобігти виконанню смертних вироків у період розгляду законопроекту¹³⁹. Ця пропозиція була одноголосно підтримана депутатами наприкінці засідання.

Варто зазначити, що відповідно до Основних державних законів Російської імперії у редакції від 23 квітня 1906 р. проведення амністії не входило до сфери повноважень Державної думи. Саме тому це викликало тривалі дебати щодо формулювання вказаного питання у відповіді імператорові: від «про-

¹³⁸ Стальний В. Вказ. праця. – С. 29–31.

¹³⁹ Государственная дума, созыв первый, 1906, сессия первая / Стенографические отчёты. Т. 1. – С. 27.

хання» до «вимоги». На думку В. Маклакова, перше було неможливим і «принизливим» зважаючи на опозиційність парламенту, а друге – незаконним¹⁴⁰. Необхідність дотримання усіх формальностей викликало нерозуміння та невдоволення з боку депутата від Катеринославської губернії М. Михайличенка, слюсаря Щербинівського рудника¹⁴¹. Він запропонував «негайно вимагати повної амністії», відклавши підготовку адреси імператорові на майбутнє¹⁴². Така радикальна позиція парламентаря пояснюється його тяжким життєвим досвідом малоземельного селянина, батрака і міського пролетаря та неприхованими симпатіями до соціал-демократичних ідей¹⁴³.

Дебати під час цього засідання (29 квітня 1906 р.) завершилися рішенням про обов'язкове внесення спеціально створеною комісією до тексту відповіді імператору положення про необхідність оголошення повної амністії «у релігійних, аграрних і політичних справах»¹⁴⁴.

У подальшому продовження обговорення вказаних питань набуло ще більш різкого характеру, проявившись у пропозиціях депутатів «вимагати» від Миколи II оголошення амністії та скасування смертної кари. Проти цього виступив відомий правознавець кадет М. Гредескул (м. Харків), закликавши Думу зберігати холонокровність у рішеннях:

«Подумайте, яка величезна лежить на нас відповідальність. Ми повинні перед судом історії зі свого боку зробити все, щоб уникнути докору в тому, що ми поставили ультиматум, коли його не потрібно було ставити, – ішлося у промові депутата, – і таким чином

¹⁴⁰ Маклаков В.А. Первая Государственная дума... – С. 101–102.

¹⁴¹ Нині територія м. Торезьк Донецької обл.

¹⁴² Государственная дума, созыв первый, 1906, сессия первая / Стенографические отчёты. Т. 1. – С. 29.

¹⁴³ Первая Государственная дума. Алфавитный список и подробные биографии и характеристики членов Государственной Думы. – М.: Типография Т-ва И.Д. Сытина, 1906. – С. 122.

¹⁴⁴ Государственная дума, созыв первый, 1906, сессия первая / Стенографические отчёты. Т. 1. – С. 31.

зробили так, що нам відмовлять, відмова ж ця призведе до міжусобної війни»¹⁴⁵.

Аналіз стенографічних звітів тих засідань І Думи, на яких обговорювалося вказане питання, засвідчує намагання окремих депутатів від українських губерній і міст, які представляли фракцію кадетів (М. Гредескул, Я. Імшенецький), не переходити у стан відкритої конфронтації з імператором, до чого неодмінно мало призвести, на їхній погляд, висунення йому «вимог». Для вирішення таких актуальних питань, як амністія та смертна кара депутати пропонували послідовно використати комплекс усіх законних методів, логічним завершенням яких може бути подання спеціального законопроекту.

Представники політичних груп першого парламенту, ідеологічні та програмні цілі яких були близькими до програмних вимог кадетів, зайняли ще більш помірковану позицію. Так, представник Партії демократичних реформ М. Ковалевський (Харківська губ.) подав пропозицію щодо припинення дебатів та запропонував головуючому повідомити імператора про бажання Думи «щоб государ скористався своїм верховним правом помилування і звільнив політичних в'язнів». Ці дискусії було завершено 30 квітня 1906 р. у результаті опротестування з боку кадетів (зокрема Є. Щепкіна, який представляв Одесу) та доручення комісії поставити питання про амністію на перше місце в адресі. Вказаний парламентар зауважив, що за проект документа від їх фракції мають проголосувати всі депутати, які підтримують запровадження свободи слова, друку, союзів, зібрань, мітингів та пересування, збільшення дрібних земельних наділів, соціального захисту тощо¹⁴⁶. Загалом питання амністії було особливо важливим для селянських та робітничих депутатів. Їх зацікавленість зростала під тиском листів та звернень з рідних губерній, а також вигуків натовпу, який збирався біля Таврійського палацу¹⁴⁷.

¹⁴⁵ Там же. – С. 38.

¹⁴⁶ Там же. – С. 42–44, 94.

¹⁴⁷ Могиланский М. Указ. соч. – С. 9.

Під час обговорення проекту адреси, депутати від українських губерній неодноразово порушували питання про відповідальність вищих урядовців та посадових осіб за порушення норм чинного законодавства у сфері дотримання прав і свобод людини, а також про необхідність юридичного регулювання їхньої відповідальності перед вищим представницьким органом. Так, на засіданні І Державної думи 2 травня 1906 р. депутат-кадет М. Миклашевський (Чернігівська губ.) виступив із вимогою розпочати розслідування та притягнути до суду посадовців, які віддавали накази про розстріл мирних демонстрацій. Як приклад він навів події 12 грудня 1905 р. у Харкові, коли під час сутичок із військами було вбито 17 осіб та близько 100 – поранено¹⁴⁸. Особливу підтримку ця пропозиція знайшла у трудовиків (наприклад А. Теслі з Полтавщини) та обурення правого крила парламенту.

Різноманітні питання захисту громадянських прав і свобод населення Російської імперії постійно були частиною порядку денного засідань І Державної думи, ставши основним проявом її нагляду за діями вищих державних органів виконавчої влади. Так, на засіданні 8 травня 1906 р. за ініціативи 80 депутатів (у тому числі й 20 депутатів від українських губерній – Г. Іоллоса, П. Новгородцева, А. Парамонова, О. Сипягіна, М. Миклашевського, Я. Імшенецького, В. Оболенського, А. Вязлова, М. Гредескула, В. Ільїна, Ф. Штейнгеля, М. Ковалевського, Ф. Іваницького, М. Жигіля, Г. Линтварьова, А. Теслі, Т. Нестеренка, М. Біляшівського, С. Тарана, О. Муханова), обговорювалося питання подачі міністрові внутрішніх справ запиту про випуск департаментом поліції за допомогою спеціальної типографії закликів до побиття іногородців та інтелігенції і про порушення прав особи під час утримання ув'язнених понад встановлений законодавством термін. Як свідчать стенографічні звіти, це питання особливо хвилювало парламентарів, які були безпосередньо знайомі зі вказаними випадками, про що наголосив у своєму виступі О. Муханов (Чернігівська губ.), а також П. Чижевський (Полтавська губ.).

¹⁴⁸ Государственная дума, созыв первый, 1906, сессия первая / Стенографические отчёты. Т. 1. – С. 77.

Останній навів приклади незаконного арешту й адміністративного заслання до Сибіру селян та робітників із Катеринославської губ.¹⁴⁹

На іншому засіданні, 15 травня 1906 р., від 30 депутатів на розгляд І Думи було подано заяву про запит на ім'я міністра внутрішніх справ щодо утримання у в'язниці впродовж 4-х місяців без пред'явлення звинувачень вчителя з м. Хорол (Полтавська губ.). Більшість підписантів (20 осіб) представляли саме українські губернії, зокрема Полтавську (А. Тесля, М. Жигіль, Л. Яснопольський, П. Чижевський, Я. Імшенецький, І. Присецький, М. Онацький, М. Дяченко, В. Шемет, І. Кириленко), Київську (С. Таран, Г. Зубченко, А. Грабовецький, Л. Литвин) та Подільську (І. Заболотний, В. Бей, І. Косаренчук, Д. Шепітка). Серед інших – М. Гредескул від м. Харкова та В. Радаков від Катеринославської губернії. Зважаючи на відсутність у документі положення про подальше спрямування заяви, вона була розглянута і прийнята парламентом як запит вже на наступному засіданні 16 травня 1906 р.¹⁵⁰

Подібний характер мала зачитана 18 травня 1906 р. заява про запит на ім'я голови Ради міністрів щодо законності звільнення полтавським губернатором учителя Светлова з посади завідуючого Степанівським училищем та його помічника Загурського за участь у проводах до І Думи депутата А. Теслі. Документ підписали 40 депутатів, майже половину з яких склали вищевказані українські парламентарі¹⁵¹.

Необхідно констатувати, що за нетривалий період роботи Державної думи першого скликання на адресу її членів надійшло багато телеграм від виборців, в яких йшлося про подібні правопорушення з боку місцевої адміністрації. Відтак, перш за все, на основі цих звернень парламент приймав рішення про запити. Для прикладу, лише 27 травня 1906 р. до порядку денного входило питання про розгляд 32 запитів. Стенографічні звіти засвідчують

¹⁴⁹ Там же. – С. 272.

¹⁵⁰ Там же. – С. 355, 392.

¹⁵¹ Там же. – С. 445.

наявність прямого зв'язку між українськими депутатами й населенням регіонів, які вони представляли. Це стосується, головним чином, опозиційних парламентських об'єднань – фракції кадетів, Трудової групи та Української парламентської громади (І. Лисенко, С. Таран, А. Тесля, М. Онацький, С. Френкель, І. Шраг, Є. Шольп та ін.).

Із метою оптимізації діяльності парламенту щодо роботи з листами та зверненнями населення, підвищення ефективності діяльності депутатів у цьому напрямі, 26 травня 1906 р. було обрано комісію для розслідування незаконних дій посадових осіб у складі 33 осіб, у тому числі й 7 депутатів від українських губерній і міст. Серед них кадати та трудовики, члени УПГ – О. Новіков, Є. Шольп, Є. Щепкін, Ф. Іваницький, С. Рижков, Т. Локоть, М. Жигіль¹⁵².

Задля правового врегулювання та юридичного закріплення механізму відповідальності державних посадовців за недотримання норм чинного законодавства у сфері захисту особистих прав представники фракції кадетів (31 парламентар) 8 травня 1906 р. подали законопроект «Про забезпечення дійсної недоторканності особи». Важливість його розгляду обґрунтував у своєму виступі депутат від Катеринославської губернії П. Новгородцев. За його словами, основною ідеєю законопроекту було регулювання функціонування судової системи на основі ліберальної ідеології, що мало забезпечити практичні гарантії недоторканності особи. Відповідно арешт будь-кого або утримання під вартою мали здійснюватися не інакше, як за вмотивованим рішенням суду, ухваленим у 24-годинний термін після затримання. Реальними важелями контролю за діями влади стосовно втручання в особисте життя мало стати встановлення цивільної, а в окремих випадках навіть кримінальної відповідальності. Враховуючи необхідність детального ознайомлення депутатів Державної думи із текстом законопроекту було вирішено відкласти розгляд питання про його передачу до комісії на найближчі засідання парламенту.

¹⁵² Там же. – С. 685.

Обговорення законопроекту «Про забезпечення дійсної недоторканності особи» продовжилося 15 травня 1906 р., Цього дня, серед інших, виступив і М. Ковалевський (Харківська губ.). Підтримавши основні статті документа, депутат, подаючи короткі історико-правові довідки, обґрунтував важливість та принциповість положення про надання суду права контролю за діями чиновників та запровадження їх підсудності. Крім того, він наголосив на необхідності доопрацювання законопроекту у частині визначення конкретних гарантій для захисту недоторканності житла та кореспонденції. На важливості детального врегулювання права потерпілого на притягнення представника влади до судової відповідальності наголосив трудовик Т. Локоть¹⁵³. Подібну позицію з обговорюваного питання займали члени парламентських об'єднань, які тісно співпрацювали з кадетами, перш за все групи Партії мирного оновлення та Партії демократичних реформ¹⁵⁴.

15 травня 1906 р. було зачитано заяву «Основні положення законів про громадянську рівність» за підписом 151 депутата. У ній декларувалася необхідність перегляду деяких чинних законів з метою встановлення загальної рівності. Окремо висувалася вимога ліквідації обмежень, пов'язаних із соціальним станом, національністю та релігією, а також скасуванням «усіх привілеїв дворянства в освіті, державній службі, володінні нерухомістю та участі у місцевому самоврядуванні»¹⁵⁵. Цю заяву, яка отримала назву «законопроект 151-го» «Про громадянську рівність», підписали 36 депутатів від українських губерній і міст (головним чином кадети, а також трудовики та члени УПГ).

На цьому ж засіданні було обрано членів комісії для попереднього розгляду законопроекту про недоторканність особи у складі 15 осіб, у тому числі і 3 українських депутатів:

¹⁵³ Там же. – С. 361–365.

¹⁵⁴ Аронов Д.В. Указ. соч. – С. 255.

¹⁵⁵ Государственная дума, созыв первый, 1906, сессия первая / Стенографические отчёты. Т. 1. – С. 378.

представника групи Партії демократичних реформ М. Ковалевського, кадетів П. Новгородцева та М. Гредескула¹⁵⁶.

Обговорення основних положень вказаного законопроекту відбулося на засіданнях 6 та 8 червня 1906 р. При цьому особливу активність проявили вже згадувані парламентарі від українських губерній – М. Ковалевський, Т. Локоть, І. Заболотний, Є. Щепкін¹⁵⁷. Перший, будучи відомим та досвідченим юристом, розкритикував прагнення поєднати в одному документі надзвичайно різні аспекти суспільного життя: соціальну рівність, національні права, свободу віросповідання та ін. На його думку, названі проблеми потребують вирішення шляхом розгляду кожного випадку окремо, оскільки «рівні права передбачають рівні обов'язки». Для прикладу, за словами М. Ковалевського, надання жінкам права голосу зумовлює необхідність узгодження інших норм, пов'язаних із винятково чоловічими обов'язками, зокрема відбуванням військової повинності:

«Ми будемо рахуватися із невідгідними наслідками визнання принципу, що чоловіки і жінки у правах рівні. Адже рівні права передбачають рівні обов'язки. Відтак зараз же виникає питання про те, чи поширимо ми на жінок і військову повинність, чи створимо ми корпус амазонок чи ні? Цілком ймовірно, що ніхто не збирається створювати корпус амазонок»¹⁵⁸.

Ці слова не варто оцінювати як однозначний протест, адже парламентар пов'язував запровадження статевої рівності із прийняттям цілого ряду законопроектів: про скасування становості у Російській імперії, про зрівняння у правах людей різних національностей та віросповідання і т. д. Натомість трудовик Т. Локоть зосередився переважно на соціальних аспектах, підкресливши важливість надання селянству рівних прав із дворянством.

¹⁵⁶ Там же. – С. 387.

¹⁵⁷ У даному та інших подібних випадках прізвища подаються в порядку виступів.

¹⁵⁸ Государственная дума, созыв первый, 1906, сессия первая / Стенографические отчёты. Т. 2. – С. 1050.

Зважаючи на це, основним принципом документа, за словами депутата, має бути «повне скасування всіх титулів та станів»¹⁵⁹. Його колега по фракції І. Заболотний на засіданні 8 червня 1906 р. у центр свого виступу, поряд із соціальним, поставив питання статевої рівності, необхідність встановлення якої обґрунтував прикладами боротьби жіноцтва за громадянські та політичні права нарівні з чоловіками.

Загалом представники Трудової групи, яка об'єднувала переважно лівих селянських депутатів, надавали особливої важливості вимогам скасування станових обмежень, тоді як фракція кадетів – усього комплексу, у тому числі й національних (приклад – виступ 8 червня Є. Щепкіна).

Аналізуючи роль депутатів від українських губерній і міст в обговоренні законопроекту про громадянську рівність слід відзначити, що пропозиції одного з лідерів групи Партії демократичних реформ М. Ковалевського було реалізовано шляхом розподілу відповідної комісії на три підкомісії, які займалися підготовкою законів про станове рівноправ'я, жіночі права та національну рівність. Утім на момент розпуску І Державної думи їх робота перебувала лише на стадії збору матеріалів, тому, подібно до інших напрямів діяльності парламенту, говорити про результативність не доводиться¹⁶⁰.

Ще одним важливим питанням, яке цікавило депутатів, було розширення виборчих прав населення. Так, під час обговорення тексту адреси І. Заболотний, зважаючи на намагання деяких парламентарів пом'якшити формулювання, декілька разів висловився за більш точне визначення словосполучення «загальне виборче право». На четвертому засіданні парламенту першого скликання 3 травня 1906 р. у своєму виступі він зазначив:

«Я думав, що дійсно формула загального виборчого права – це загальне поняття, є загальна академічна формула. Я ніяк не міг припустити, що цей пункт міг викликати у комісії будь-які сумніви[...] Я клопочусь від

¹⁵⁹ Там же. – С. 1054.

¹⁶⁰ Демин В.А. Комиссия о гражданском равенстве // ГДРИЭ... – С. 268.

імені народу про заміну незрозумілої та невизначеної формули тим, що виборче право має бути рівним, прямим із таємною подачею голосів, рівним для всіх національностей, для всіх релігій і для обох статей»¹⁶¹.

Диспропорція у виборчих правах між селянством та «панівними класами», на думку І. Заболотного, була головною причиною обрання від 130 млн селян та робітників лише 150 депутатів. Незважаючи на позицію фракції кадетів, цю вимогу підтримав також її представник, депутат від Чернігівської губ. М. Миклашевський. Власну внутрішньопартійну опозиційність він обґрунтував «волею народу» та необхідністю надання виборчих прав жінкам.

Першим парламентарем у Державній думі, який висловився за гендерну рівність і внесення цього положення до тексту адреси став депутат від Катеринославської губернії селянин В. Рижков, який зазначив, що «син рабині не може бути громадянином». Свого колегу з цього питання наступними словами підтримав І. Заболотний:

«Я – представник трьох мільйонів селян у Поділлі, я заявляю тут від імені чоловіків та жінок, що для нашої селянської жінки дорогі й дорогоцінні не лише загальне, пряме виборче право, не лише громадянські права, але навіть та розрада, ті невеликі проблески світла, які давало недавнє законодавство, цінувалися дуже високо»¹⁶².

Аргументи депутатів, які виступали проти чіткого формулювання в тексті адреси положення про надання виборчих прав жінкам, стосувалися, головним чином, необхідності окремого ґрунтового розгляду цього питання. Однак на засіданні 3 травня 1906 р. вказані пропозиції щодо включення до тексту адреси вимоги про рівні, прямі та таємні вибори і про виборче право жінок було відхилено. Причиною такого рішення стала обіцянка

¹⁶¹ Государственная дума, созыв первый, 1906, сессия первая / Стенографические отчёты. Т. 1. – С. 143.

¹⁶² Там же. – С. 144.

найчисельнішої парламентської фракції кадетів та авторів початкового проекту документа про внесення в недалекому майбутньому на розгляд парламенту окремого законопроекту. Зауважимо, що положення про «загальне виборче право», відповідаючи як програмним вимогам більшості правих партій, так і настроям консервативно налаштованих представників дворянства, сприяло міжфракційному компромісу.

Дискусійного характеру набуло обговорення питання про необхідність включення до тексту відповіді на тронну промову імператора положення про смертну кару. Так, октябрист І. Способний (м. Катеринослав) виступив проти формулювання «смертна кара ніколи і за яких умов не може бути застосована», зазначивши, що повинні бути такі винятки як державна зрада. Утім ця позиція набула резонансу і не демонструвала поширеність подібних думок у парламенті¹⁶³. Протилежні погляди продемонстрував трудовик І. Заболотний (Подільська губ.) запропонувавши доповнити документ словами «і саме тому Державна дума вважає за необхідне негайно дати вказівку щодо призупинення смертної кари по всіх політичних, кримінальних та військових справах»¹⁶⁴. Однак останню вимогу було відхилено.

Наявність гострих дискусій навколо тексту відповіді на тронну промову імператора – акта, що мав суто декларативний характер, на наш погляд, підтверджувала наявність у роботі Державної думи першого скликання двох протилежних тенденцій: по-перше – компромісність позиції фракції Конституційно-демократичної партії, яка, досить часто виступаючи конструктивним інструментом угамування внутрішньодумських пристрастей, фактично стримувала процес законотворення; а по-друге – яскраво виражене прагнення депутатського корпусу в умовах революційного суспільно-політичного піднесення розглядати законопроекти широкого суспільного резонансу, а саме про розширення громадянських прав і свобод населення Російської імперії, виборче право жінок, скасування смертної кари та ін.

¹⁶³ Могілянський М. Указ. соч. – С. 41.

¹⁶⁴ Там же. – С. 188.

Необхідно погодитися з В. Маклаковим у тому, що поєднання в кадетському варіанті адреси конституційного та революційного пафосу забезпечило його «одноголосне» прийняття (за винятком 7 правих депутатів, які, не наважившись голосувати «проти», покинули залу засідань)¹⁶⁵. При цьому висловлений у ньому намір парламенту ухвалити закони, які значно розширили б громадянські права і свободи (акти про недоторканність особи, свободу совісті, слова та друку; свободу союзів, зборів і страйків; про повне зрівняння у правах усіх громадян зі скасуванням будь-яких обмежень та привілеїв, передбачених соціальним станом, національністю, релігією чи статтю) нівелювався тим, що перехід від прийняття декларації, яка не мала жодної юридичної сили, до власне законодавчої роботи показав нездатність депутатів різних фракцій та груп подолати політичні розбіжності на шляху до реалізації задекларованого.

Досить яскраво це виявилось під час обговорення законопроекту про скасування смертної кари, поданого на розгляд І Думи 18 травня 1906 р. Цей документ складався лише з двох положень:

«§1. Смертна кара скасовується.

§2. Надалі до перегляду кримінального законодавства, у всіх випадках, в яких чинними законами встановлено смертну кару, вона замінюється безпосередньо наступним за тяжкістю покаранням»¹⁶⁶.

Під час його попереднього обговорення одним із виступаючих був депутат від Чернігівської губернії трудовик Т. Локоть. У своєму виступі він підкреслив, що незважаючи на суспільну важливість вказаного законопроекту, який, цілком очевидно, буде підтриманий парламентом, серйозною перешкодою на шляху практичної реалізації стане «довгий шлях поневірянь» документа по різних бюрократичних інстанціях, що передбачено чинним законодавством.

¹⁶⁵ Маклаков В.А. Первая Государственная дума... – С. 80.

¹⁶⁶ Государственная дума, созыв первый, 1906, сессия первая / Стенографические отчёты. Т. 1. – С. 421.

«Ми знаємо, – констатував з трибуни трудовик І. Заболотний, – що ми постановимо скасування смертної кари, а ті, хто пригноблював народ, постановлять, що вона повинна існувати – ось у цьому вся наша безвихідь[...] я вам окреслю той шлях, яким це питання буде йти. Ми його постановимо передати до комісії; комісія розробить; воно піде у міністерство; міністерство[...] через місяць відповість нам, що скасування смертної кари неприпустиме. Але цього мало. Ми надішлемо наш законопроект, наш закон, у Державну раду, і через три місяці ця Державна рада[...] нам скаже: “Ми цей законопроект відхиляємо”»¹⁶⁷.

Пророчими виявляться слова обох парламентарів, адже незважаючи на підтримку законопроекту про скасування смертної кари І Думою, він був відхилений Державною радою. Подібний механізм неодноразово використовувався впродовж усього періоду існування парламенту в Російській імперії 1906–1917 рр.

Крім названих українських депутатів активну участь в обговоренні законопроекту на засіданні 18 травня 1906 р. взяли й такі їхні колеги: М. Ковалевський, М. Гредескул, Б. Діденко. Завершенням обговорення цього питання стало прийняття рішення про передачу документа на розгляд комісії з питань недоторканності особи, яка мала в 5-денний термін внести в парламент доопрацьований текст¹⁶⁸.

Наступне обговорення було заплановане на 26 травня 1906 р., про що, відповідно до ст. 55 імператорського указу «Запровадження Державної думи», повідомлено міністрам юстиції, військовому та морському. Утім урядовці надіслали відповідь із побажанням не відступати від визначеного у вказаному акті місячного терміну до дня слухання (ст. 56)¹⁶⁹. Така позиція представників Ради міністрів викликала бурхливу реакцію депутатів,

¹⁶⁷ Там же. – С. 431.

¹⁶⁸ Там же. – С. 436, 444.

¹⁶⁹ Государственная дума в России: Сборник документов и материалов... – С. 121.

кадетсько-трудової більшості парламенту та соціал-демократичної фракції. Так, кадет О. Сип'ягін (Таврійська губ.) наголосив, що 30-денний термін буде використаний міністрами для здійснення якомога більшої кількості політичних страт, підтвердивши ці слова конкретними випадками у Севастополі, і висловив прохання до імператора призупинити на цей період винесення смертних вироків. Натомість трудовик Т. Локоть подав від імені своєї фракції пропозицію розпочати негайний розгляд законопроекту. Більш різким у висловлюваннях був член соціал-демократичної фракції М. Михайличенко (Катеринославська губ.), який, засудивши небажання урядовців слухати Думу, констатував можливість ліквідації будь-якого «гніту, насилля та безправ'я» лише за допомогою Установчих зборів. Серед інших ораторів варто назвати представників УПГ А. Грабовецького та групи Партії демократичних реформ М. Ковалевського¹⁷⁰.

Результатом обговорення відповідей міністрів на запрошення взяти участь в дискусіях щодо законопроекту про скасування смертної кари стало прийняття кадетської формули переходу до чергових справ, яка включала вимогу парламенту призупинити винесення смертних вироків.

Актуальною та невирішеною у революційний період залишалася також проблема свободи зібрань і страйків, що з об'єктивних причин особливо хвилювало депутатів-робітників. Подібно до інших аспектів захисту громадянських прав і свобод, це питання також постало у ході обговорення адреси.

Виступаючи на захист трудящих М. Михайличенко констатував, що мітинг – це єдиний засіб боротьби за свої права, який несе розорення не країні, а лише «панівним верствам». Натомість М. Ковалевський висловився проти відокремлення робітничого питання від інших проблем подібного типу. Так, завданням народного представництва, за його словами, буде нагадати в адресі:

«про необхідність іти на допомогу робітничому класу
у формі робітничого законодавства і визнати немож-

¹⁷⁰ Государственная дума, созыв первый, 1906, сессия первая / Стенографические отчёты. Т. 1. – С. 642–646, 651–654.

ливою експлуатацію жіночої праці, експлуатацію дітей, [нагадати], що ми поставимо своїм завданням регламентувати тривалість робочого дня, наскільки це примиренно із поступальною ходою нашої промисловості, наскільки це примиренно зі станом окремих видів промислової діяльності»¹⁷¹.

Така позиція професора-депутата, відомого вченого-правознавця М. Ковалевського пояснюється його прихильністю ідеям соціальної солідарності, еволюційному шляху розвитку та мирному реформуванню Російської імперії в інтересах усіх верств населення.

Обговорення робітничого питання під час редагування тексту адреси набуло вже звичного характеру дискусії. При цьому лунали абсолютно різні думки: від необхідності внесення загального положення про охорону та забезпечення праці (кадет Г. Юлос від Полтавської губ.) до обурення компромісністю позиції парламенту, вимоги розгляду окремого розширеного робітничого законопроекту (соціал-демократ М. Михайличенко).

Результатом розбіжності поглядів депутатів (неабияка опозиційна рішучість соціал-демократів та своєрідний конформізм кадетів з їхнім прагненням діяти винятково в межах норм чинного законодавства) стало включення до тексту адреси положення про захист та охорону праці в такій загальній редакції:

«Державна Дума визнає невідкладним задоволення потреб робітничого класу шляхом законодавчих заходів, спрямованих на охорону найманої праці. Першим кроком на цьому шляху має бути забезпечення найманим робітникам у всіх галузях праці свободи організації та самодіяльності для підвищення свого матеріального та духовного добробуту»¹⁷².

Депутати УПГ виступили із власною ініціативою щодо скасування закону «Про страйки сільських робітників» від 15 квітня

¹⁷¹ Там же. – С. 107.

¹⁷² Там же. – С. 212.

1906 р., який вводив особливі покарання за підбурювання та участь у них. Цю заяву подали від імені Трудової групи, однак її реалізація була неможливою у зв'язку із відсутністю підготовленого законопроекту, який мав замінити скасований. Відповідна робота завершилася вже після дострокового розпуску Державної думи першого скликання, тому теоретичні напрацювання перейшли депутатам, які сформували Українську трудову громаду у наступному парламенті¹⁷³.

Таким чином, незважаючи на активну законодавчу діяльність представників фракції Конституційно-демократичної партії, які підготували більшість законопроектів у сфері забезпечення громадянських прав і свобод населення, за нетривалий період роботи вищого представницького органу в 1906 р. не вдалося навіть остаточно завершити їх розгляд у комісіях. При цьому українські депутати у переважній більшості зайняли прихильну позицію щодо запровадження недоторканності особи, свободи совісті, союзів та зборів, друку, громадянського рівноправ'я та ін.

Проблема законодавчого забезпечення прав і свобод особи залишалась у центрі роботи II Державної думи. Одним із перших і чи не найбільш резонансних на той час питань для усього суспільства стало обговорення законопроекту фракції кадетів про ліквідацію військово-польових судів. Свої підписи під цим документом поставили і п'ять парламентарів від українських губерній та міст: В. Корде (Таврійська губ.), Л. Селінов та Л. Рабинович (Катеринославська губ.), Й. Пергамент (м. Одеса), М. Рубісов (Чернігівська губ.)¹⁷⁴. Прагнення ініціативної групи депутатів ліквідувати вказані інстанції було пов'язане зі специфікою їх роботи за спрощеною судовою процедурою і без дотримання процесуальних гарантій для обвинувачуваного та ос-

¹⁷³ Лотоцький О. Вказ. праця. – С. 20–21.

¹⁷⁴ Законодательные проекты и предположения Партии народной свободы 1905–1907 гг. / Под ред. Н.И. Астрова, Ф.Ф. Кокошкина, С.А. Муромцева, П.И. Новгородцева и кн. Д.И. Шаховского. – С.-Петербург: Типография товарищества «Общественная польза», 1907. – С. 280–281.

новним завданням боротьби з революційними й терористичними виступами.

Варто пояснити, що, відповідно до законодавства, прийняте у міждумський період «Положення Ради міністрів про військово-польові суди» (19 серпня 1906 р.) мав затвердити парламент не пізніше двомісячного терміну від початку роботи. Утім уряд, розуміючи, що відповідне обговорення у опозиційно налаштованій Думі перетвориться на відкриту критику його політики, зволікав зі внесенням «Положення» на сесійний розгляд. Офіційною причиною таких дій було те, що закон втрачав юридичну силу 20 квітня 1907 р., тобто практично через місяць після подання кадетського законопроекту про його скасування.

Спад революційної активності та початок стабілізації внутрішньополітичної ситуації, які вже були очевидними з кінця 1906 р., сприяли не лише збільшенню представництва правих партій у парламенті другого скликання, а й демонструванню їх членами більш активної позиції.

Першим депутатом, який категорично виступив проти ліквідації військово-польових судів, став представник Групи правих та поміркованих у II Державній думі, посланець від Волинської губернії В. Шульгін. Його ключовим аргументом стала теза про те, що покарання має неодмінно йти на злочином, особливо у випадку організації терористичних актів. Вказані інстанції, на думку парламентаря, борються з ними шляхом прискореного розгляду справ, тому їх ліквідація виправдана лише після припинення народних трибуналів. Переважна більшість депутатів не підтримала В. Шульгіна, який послідовно демонстрував крайні праві погляди та підтримував П. Столипіна не лише у проведенні реформ, а й у виборі методів придушення революційного руху. Особливу активність у захисті урядової позиції виявили депутати-дворяни від Херсонської губернії — С. Варун-Секрет, Л. Лютц та В. Стенбок-Фермор¹⁷⁵.

¹⁷⁵ Государственная дума, второй созыв, 1907, сессия первая / Стенографические отчёты. Т. 1. — Стб. 373, 459, 505.

19 березня 1907 р. було оголошено результати виборів до комісії для підготовки законопроекту про ліквідацію військово-польових судів. Усі обрані 16 членів представляли ліві та ліво-центристські фракції і групи, у тому числі й 2 парламентарі від українських губерній і міст – Й. Пергамент (м. Одеса) та С. Нечитайло (Київська губ.)¹⁷⁶. Відповідний документ пройшов перше та друге читання і був прийнятий II Державною думою 17 квітня 1907 р., тобто за три дні до втрати чинності закону «про столипінські краватки»¹⁷⁷.

Слід зазначити, що питання про ліквідацію військово-польових судів стало складовою частиною загальної проблеми забезпечення у Російській імперії права недоторканності особи. Нетривалий період роботи парламенту першого скликання зумовив продовження обговорення та підготовку кінцевого варіанта законопроекту цього напрямку (перш за все кадетського) вже у II Державній думі. Відповідне завдання було покладено на обрану 27 березня 1907 р. комісію з питань недоторканності особи (33 особи), у складі якої працювало три депутати від українських губерній і міст: кадети Й. Пергамент (м. Одеса) та Р. Медієв (мусульманська група, Таврійська губ.), октябрист Л. Лютц (Херсонська губ.)¹⁷⁸.

2 червня 1907 р. фракція кадетів подала доопрацьований законопроект періоду I Державної думи, який отримав назву «Про недоторканність особи, житла, таємниці кореспонденції». Його основна відмінність від попереднього варіанта стосувалася утвердження загального та рівного для всіх суду, адже проект 1906 р. передбачав два винятки – звичаєве право для окремих

¹⁷⁶ Там же. – Стб. 694, 2284.

¹⁷⁷ Метафору про «столипінську краватку», маючи на увазі застосування військово-польовими судами смертної кари, вжив на засіданні 11 листопада 1907 р. депутат від Санкт-Петербурга Ф. Родічев. За ці слова, які супроводжувалися жестом, що зображував шибеницю, він був викликаний П. Столипіним на дуель та позбавлений права брати участь у 15 засіданнях. Дюбій не відбувся у зв'язку із вибаченнями Ф. Родічева.

¹⁷⁸ Государственная дума, второй созыв, 1907, сессия первая / Стенографические отчёты. Т. 1. – Стб. 1269.

народів імперії та поширення повноважень військового суду на громадянських осіб виключно у період війни і на території бойових дій¹⁷⁹. Інші зміни законопроекту були пов'язані з усуненням суперечностей, а також уточненням окремих норм і положень.

У питаннях забезпечення прав і свобод особи більшість українських депутатів II Державної думи займали рішучу позицію. Так, під час обговорення «міждумського» закону про встановлення відповідальності за публічне схвалення злочинних дій від 24 грудня 1906 р., підготовленого міністерством юстиції, 18 травня 1907 р. від імені комісії з питань недоторканності особи доповідав депутат Й. Пергамент. Він категорично виступив проти схвалення законопроекту у редакції, яка встановлювала кримінальну відповідальність навіть за схвалення злочинів невеликої тяжкості. Парламент підтримав таку позицію комісії на засіданні 21 травня 1907 р. і, як результат, вказаний закон було відхилено¹⁸⁰.

Отже основною формою боротьби депутатів I–II Державних дум за громадянські права й свободи населення Російської імперії стала не лише підготовка законопроектів, які гарантували б та забезпечували їх дотримання, а й критика урядових рішень, поспішно прийнятих у міждумський період. Активна законодавча робота у цьому напрямі була перервана достроковим розпуском вищого представницького органу перших двох скликань. Натомість більш лояльний до виконавчої влади політичний склад III–IV Державних дум, за відсутності представників українського національно-демократичного руху, унеможлилював проходження усієї процедури прийняття законодавчих актів ліберального спрямування у 1907–1917 рр.

Одним із підтверджень цього є обговорення у III Державній думі законопроекту про скасування смертної кари, який був поданий від імені 103-х депутатів 28 січня 1908 р. За ініціативи

¹⁷⁹ Аронов Д.В. Указ. соч. – С. 245.

¹⁸⁰ Государственная дума, второй созыв, 1907, сессия вторая / Стенографические отчёты. Т. 2. – Стб. 814, 898.

представника фракції правих В. Шульгіна (Волинська губ.) парламент перейшов до розгляду питання про терміновість документа, що давало можливість розпочати обговорення без передачі до комісії. Цікаво, що мотивація такого кроку депутата крилася не у намаганні прискорити процедуру прийняття законопроекту, а навпаки – посприяти його відхиленню вже на початковій стадії, не давши опозиційним фракціям часу для ретельної підготовки¹⁸¹.

Відповідно до наказу (регламенту) було виголошено дві промови про необхідність розгляду законопроекту. Одним із ораторів, який виступив проти цього, став ініціатор вказаної процедури – В. Шульгін. Його основним аргументом на користь відхилення законопроекту було обґрунтування можливості скасування смертної кари лише за умов відсутності політичних вбивств та підбурювань до їх скоєння. Крім того, за словами депутата, початок обговорення поданого документа може перетворитися на багатоденні дебати, які завершаться лише закриттям сесії¹⁸².

Незважаючи на те, що справедливність останніх слів наочно підтверджується прикладом І–ІІ Державних дум, законопроект про скасування смертної кари 170-ма голосами було передано до комісії з питань судових реформ (у її складі діяла профільна підкомісія)¹⁸³. Однак у подальшому парламент третього скликання вже не повертався до його обговорення, що пояснюється незацікавленістю правої більшості у його вирішенні.

IV Державна дума, в умовах Першої світової війни, коли, за словами В. Шульгіна, «смертну кару вводили там, де її немає і в мирний час», не могла навіть розпочати розгляд подібного законопроекту¹⁸⁴.

Загалом випадки блокування правими фракціями розгляду ініціатив опозиційних депутатів, які стосувалися дотримання та розширення громадянських прав і свобод, шляхом їх відхилення вже під час першого читання або передачі до комісії «на

¹⁸¹ Шульгин В. Указ. соч. – С. 80, 83.

¹⁸² Там же. – С. 89.

¹⁸³ Демин В.А. Комиссия по судебным реформам // ГДРИЭ... – С. 278.

¹⁸⁴ Шульгин В. Указ. соч. – С. 96.

зберігання» стало досить поширеною практикою під час роботи III Державної думи. Крім того, важливим фактором урядового контролю за діяльністю парламенту залишалася Державна рада, яка традиційно не підтримувала або повертала на доопрацювання практично усі законопроекти, що стосувалися утвердження рівності у правах і свободах різних категорій населення Російської імперії.

Яскравим прикладом консервативності верхньої палати було відхилення прийнятого III Державною думою законопроекту про віротерпимість. Депутати від українських губерній і міст розподілилися на дві частини стосовно питання законодавчого забезпечення свободи переходу із однієї релігії в іншу. Так, запровадження конфесійної рівності підтримали парламентарі неправославного віросповідання, яким рішуче опонували представники фракції націоналістів.

Виступаючи 22 травня 1909 р. депутат-октябрист від Таврійської губ. І. Муфтії-Заде (мусульманин), навівши приклади насильницького насадження християнства в Російській імперії у XVIII ст., відзначив необхідність запровадження релігійної свободи й толерантності. Аналогічну позицію 24 травня 1909 р. відстоював його колега З. Захаров (Таврійська губ.)¹⁸⁵.

Натомість націоналіст Є. Ганжулевич (Волинська губ.) наголосив, що «у нашій православній, російській державі ми не можемо не захищати чад нашої православної церкви від насилля над їх релігійною совістю». Прийняття вказаного законопроекту, на його думку, зумовить масовий перехід населення в інші конфесії, що буде пов'язано не з його реальними уподобаннями, а матеріальними чинниками та поступливістю перед релігійною агітацією протестантських і мусульманських громад. Подібно висловлювався також представник правої фракції С. Коваленко (Київська губ.), пояснюючи свій протест необхідністю запровад-

¹⁸⁵ Государственная дума, третий созыв, 1908–1909, сессия вторая / Стенографические отчёты. Ч. 4: Заседания 101–126 (с 27 апреля по 2 июня 1909 г.). – С.-Петербург: Государственная типография, 1909. – Стб. 1835, 1973.

ження права змінювати віросповідання лише для осіб із вищою освітою¹⁸⁶.

Незважаючи на пропозицію фракції правих прийняти формулу переходу, яка передбачала б відхилення законопроекту вже у першому читанні, його було прийнято за рахунок голосів лівих фракцій та груп III Державної думи (кадети, трудовики, соціал-демократи, мусульманська фракція). Вирішальними у цьому питанні стали голоси лівих октябристів, які підтримали низку поправок щодо забезпечення повної свободи переходу із християнства в іншу релігію¹⁸⁷. У другому постатейному читанні законопроект було прийнято без змін. Незначні корективи внесла до нього Державна рада, однак основні положення збереглися, всі обмеження скасовувалися. Утім цей законопроект став єдиним, що пройшов через обидві палати, однак не був затверджений імператором¹⁸⁸.

Подібна доля чекала і законопроект про запровадження практики умовного засудження у випадку здійснення злочинів невеликої тяжкості, обговорення якого у парламенті розпочалося з 24 жовтня 1909 р. Позиція депутатів від українських губерній і міст щодо цього питання традиційно залежала від їх політичних уподобань. Серед тих, хто підкреслив важливість законопроекту для повноцінного забезпечення особистих прав людини варто назвати парламентаря від Київської губернії О. Бобринського (фракція правих). Натомість кадет І. Сторчак перевів його обговорення у політичну площину запропонувавши запровадити практику умовного засудження лише «за слово» (політичні злочини), а не конкретні вчинки (крадіжка, шахрайство та ін.)¹⁸⁹.

¹⁸⁶ Там же. – Стб. 1937, 1946.

¹⁸⁷ Демин В.А. «Союза 17 октября фракция» // ГДРИЭ... – С. 580.

¹⁸⁸ Третья Государственная Дума. Материалы для оценки ее деятельности. – С.-Петербург: Тип. СПб. т-ва печ. и издат. дела «Труд», 1912. – С. 56–57.

¹⁸⁹ Государственная дума, третий созыв, 1909–1910, сессия третья / Стенографические отчёты. Ч. 1: Заседания 1–32 (с 10 октября по 18 декабря 1909 г.). – С.-Петербург: Государственная типография, 1910. – Стб. 681, 756, 760.

Проти законопроекту виступив націоналіст В. Клопотович (Волинська губ.), на думку якого психологія навіть дрібного правопорушника нівелює значення документа. Більше того, за словами представника фракції правих В. Пахальчака (Подільська губ.), навіть населення негативно зустрине це нововведення, наслідком чого стане поширення практики самосуду.

Не виявили однастайності депутати й стосовно поправки про право присяжних засідателів надавати відстрочку на відбування покарання. Зокрема, поряд із підтримкою цього положення націоналістом І. Стенбок-Фермором (Херсонська губ.), октябрист Г. Скоропадський (Чернігівська губ.) відмітив його невідповідність самій суті інституту присяжних засідателів, який передбачає лише з'ясування факту вини/невинуватості підсудного, а не вибір міри покарання¹⁹⁰. У результаті поправка, як і сам законопроект про запровадження умовного засудження були схвалені за рахунок голосів лівого крила та лівих октябристів III Державної думи, однак укотре відхилені верхньою палатою.

Не мала успіху й робота комісії для розгляду законопроекту про реформу поліції у Російській імперії. Міністерська робота з підготовки цього документа розпочалася з ініціативи П. Столипін ще у 1906 р. і, за словами російської дослідниці З. Перегудової, була спрямована на те, «щоб зробити поліцейський апарат більш гнучким та ефективним у боротьбі з революційним рухом»¹⁹¹. Остаточний варіант законопроекту, де йшлося про ліквідацію ГЖУ, створення Особливих канцелярій при губернаторах для ведення поліцейських справ (для їх завідування передбачалося створення нової посади помічника губернатора), заміну повітових та міських поліцейських управлінь на відповідні канцелярії, встановлення норм співвідношення чисельності населення та поліції, збільшення розміру жалування чинів та ін., потрапив до парламенту лише у 1912 р.¹⁹² Однак після зміни

¹⁹⁰ Там же. – Стб. 891, 893.

¹⁹¹ *Перегудова З.И.* Политический сыск России (1880–1917). – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: РОССПЭН, 2013. – С. 380.

¹⁹² Там же. – С. 392.

наприкінці того ж року профільного міністра (О. Макарова на М. Маклакова) новий очільник відкликав з Державної думи документ для нового обговорення та доопрацювання¹⁹³. Лише 13 листопада 1913 р. парламентська комісія розпочала розгляд законопроекту М. Маклакова, який був скороченою та більш консервативною версією попереднього. Виступаючи на її першому засіданні, Д. Капніст (Полтавська губ.) підтримав один із початкових проектів, у якому декларувалася необхідність створення корпусу Державної варту та реорганізація Корпусу жандармів, зокрема щодо зняття з нього поліцейських обов'язків¹⁹⁴. Втім, пропрацювавши де-факто з 1908 р. по 1916 р. думська комісія спочатку не була долучена до процесу розробки законопроекту про реформу поліції (1908–1913 рр.), а потім не встигла його розглянути, зважаючи на початок Першої світової війни та актуалізацію проблем зовсім іншого порядку. До того ж давався взнаки спротив деяких урядовців, губернаторів і активізація революційного руху з 1912 р. У військовий час не могло бути й мови про послаблення поліції та демократизацію її роботи. Як результат, протягом всього періоду діяльності Державної думи чотирьох скликань періодично приймалися тимчасові урядові узаконення, які посилювали функції органів політичного розшуку. Втім, події 1917 р. продемонстрували справжній рівень ефективності подібних заходів.

Окремо варто перерахувати ряд судово-правових рішень демократичного спрямування, які були прийняті парламентом. Серед них законопроекти: про умовно-дострокове звільнення (1909), про заборону тілесних покарань та карцеру в закладах для неповнолітніх злочинців (1909), про зарахування до терміну покарання часу проведеного в ув'язненні під час досудового слідства (1910). Крім цього, депутати відхилили урядову ініціативу про збільшення міри покарання за жебрацтво та катування тварин¹⁹⁵.

¹⁹³ Вестник полиции. – 1913. – № 2. – С. 32.

¹⁹⁴ *Перегудова З.И.* Указ. соч. – С. 394.

¹⁹⁵ *Демин В.А.* Судебно-правовые вопросы // ГДРИЭ... – С. 596.

Окремим напрямом законодавчої діяльності депутатів III Державної думи, особливо соціал-демократичного спектру, була боротьба за економічні права робітництва. Однак, подібно до земельного питання, парламентарі знову ж обмежилися підтримкою урядових ініціатив, які стосувалися охорони праці, вносячи лише несуттєві поправки. Серед головних результатів законодавчої роботи у цій сфері доцільно виділити запровадження соціального страхування від нещасних випадків для продавців державних винних магазинів та високооплачуваних чиновників залізниць (1911), підвищення їм посадового окладу за рахунок введення різноманітних премій та надбавок (1912); підтримку законопроектів про страхування робітників від нещасних випадків та у випадку хвороби (1912); підвищення розміру допомоги при народженні дитини у робітничій сім'ї, надання при цьому 6-ти тижневої оплачуваної відпустки (1910). Варто додати, що Державна рада традиційно відхиляла поправки, які стосувалися розширення прав робітників або повертала законопроект до парламенту на доопрацювання¹⁹⁶.

Аналіз виступів депутатів від українських губерній і міст під час обговорення деяких законопроектів подібного спрямування дозволяє з'ясувати їх бачення шляхів вирішення цих проблем. Так, 10 грудня 1908 р. на засіданні III Державної думи розглядалося питання про терміновість законопроекту міністерства фінансів «Про винагороду майстрам, робітникам, вільнонайманим службовцям промислових та технічних установ Міністерства фінансів, а також членам їхніх сімей, потерпілим внаслідок нещасного випадку або втрати працездатності під час роботи». Позицію найбільш чисельної фракції октябристів із цього приводу озвучив депутат від Катеринославської губ. П. Каменський. За його словами, необхідність запровадження практики страхування по відношенню до вказаної категорій робітників визначає доцільність повернення вказаного документа до комісії для детального та ґрунтового доопрацювання у встановлений законо-

¹⁹⁶ Демин В.А. Рабочий вопрос // ГДРИЭ... – С. 515.

давством термін¹⁹⁷. Підтримка такої пропозиції з боку заступника профільного міністра М. Покровського забезпечила прийняття парламентом відповідного рішення.

Серед українських депутатів, які у ході обговорення вказаного законопроекту під час роботи II сесії виступили на його підтримку та загалом на користь запровадження соціального страхування для усіх категорій робітників необхідно назвати соціал-демократа Г. Кузнєцова¹⁹⁸.

У III Державній думі не втрачало актуальності невирішене жіноче питання. Так, 15 лютого 1912 р. на розгляд парламенту було подано законопроект, який складався лише з одного речення: «Особи жіночої статі користуються рівними із чоловіками правами обирати та бути обраними до Державної думи». Серед 40 підписантів знаходимо й українських депутатів – кадетів О. Нікольського та М. Панкєєва. Втім, як і більшість інших подібних, цей документ залишився без уваги профільної комісії.

Загалом, зважаючи на вказані факти постійного відхилення верхньою палатою більшості законопроектів, що стосувалися розширення громадянських прав та свобод, цілком погоджуємося із наступною оцінкою продуктивності роботи III Державної думи у цьому напрямі, яка подана у роботі «Первый год жизни четвертой Государственной думы» (1913):

«Найбільші закони, які проходили через третню Думу, або не пройшли у Державній раді..., або були настільки зіпсовані, що замість великої користі можуть приносити шкоду населенню...»¹⁹⁹.

Вищенаведена цитата цілком відповідає і особливостям діяльності IV Державної думи у сфері регулювання дотримання та розширення громадянських прав і свобод. Так, вже у перші дні її роботи фракцією кадетів було подано декілька законопроектів,

¹⁹⁷ Государственная дума, третий созыв, 1908–1909, сессия вторая / Стенографические отчёты. Ч. 1. – Стб. 977–978.

¹⁹⁸ Государственная дума, третий созыв, 1908–1909, сессия вторая / Стенографические отчёты. Ч. 4. – Стб. 654.

¹⁹⁹ Первый год жизни четвертой Государственной думы... – С. 4.

зокрема про рівність усіх громадян; про свободу слова, релігії, друку, союзів та зборів; про недоторканність особи; про загальне виборче право та ін. Однак, подібно до парламенту третього скликання, їх розгляд заблокувало праве крило.

Важливе значення для дотримання прав власне українського народу мав закон про реформування місцевого суду, розгляд якого започатковано ще у III Державній думі, однак завершено вже парламентом четвертого скликання. У зв'язку із фінансовими міркуваннями та початком Першої світової війни його дія поширювалася спочатку лише на 10 губерній: Волинську, Катеринославську, Київську, Курську, Подільську, Полтавську, Таврійську, Харківську, Херсонську та Чернігівську²⁰⁰.

Відповідно до першої редакції законопроекту пропонувалося запровадити обмеження повноважень земських дільничних начальників, які були наділені широкими адміністративними і ревізійно-наглядовими функціями на селі, а також здійснювали судову владу: розглядали дрібні кримінальні справи та цивільні позови, вироки сільських і волосних сходів щодо їх законності та доцільності. Крім того, вони здійснювали самочинне (без формального ведення справи) судочинство по відношенню до селян і посадових осіб сільського управління. Законопроектом пропонувалося замінити земських начальників виборним інститутом мирових суддів, який було ліквідовано у 1889 р. (за винятком Правобережної України, Одеси та Харкова).

Позиція депутатів від українських губерній і міст щодо цього питання залежала знову-таки від їх фракційної приналежності. Так, октябристи (О. Голіцин, П. Каменський, І. Капніст та ін.) виступили за обмеження повноважень земських начальників, однак підтримали встановлення високого майнового цензу при обранні мирового судді. Натомість помірковано правий М. Андрейчук виступив проти цієї норми²⁰¹. Відтак, під час другого

²⁰⁰ Там же. – С. 21.

²⁰¹ Государственная дума, третий созыв, 1909–1910, сессия третья / Стенографические отчёты. Ч. 2: Заседания 33–64 (с 20 января по 6 марта

читання законопроекту VI Державна дума схвалила декілька поправок, які нівелювали його головну мету – демократизація судового процесу та встановлення незалежності від місцевої адміністрації. Це стосується, перш за все, запровадження майнового цензу на виборах мирових суддів та контролю їх з'їздів призначуваням урядом головою; збереження, хоч і без судових повноважень, інституту земських начальників та архаїчного волосного суду, який формувався із непрофесійних суддів і мав право засуджувати селян до тілесних покарань²⁰².

Таким чином, українські депутати Державної думи Російської імперії, активно переймаючись питаннями боротьби за громадянські права і свободи населення, намагалися їх розв'язати винятково на основі власної політичної позиції та соціально-майнового становища. Зокрема, якщо представники лівих та ліво-радикальних партій і об'єднань демонстрували неабияку демократичність у прагненні ліквідувати існуючі особисті, станові, національні, релігійні та інші обмеження, то проурядові парламентарі орієнтувалися на позицію виконавчої влади і відстоювали, залежно від внутрішньополітичної ситуації, помірковано-контрольований курс, поступового розширення прав і свобод.

2.4. Проблеми національно-культурного й освітнього розвитку

Як відомо, своєрідним каталізатором актуалізації національного питання у Російській імперії стали революційні події 1905–1907 рр. та, відповідно, початок роботи першого представницького законодавчого органу – Державної думи, що виконувала роль трибуни для досягнення представниками окремих народів своїх цілей як політичного та соціально-економічного, так і культурно-освітнього характеру. Не були винятком у цьому кон-

1910 г.). – С.-Петербург: Государственная типография, 1910. – Стб. 105, 121.

²⁰² Первый год жизни четвертой Государственной думы... – С. 21–22.

тексті депутати від українських губерній, особливо у парламенті перших двох скликань. Однак, перевага серед них представників від селян стала одним із головних чинників того, що у центрі їх уваги перебували, перш за все, питання соціально-економічного характеру. Разом із тим, за словами О. Лотоцького, скликання першого російського парламенту ставило перед українською прогресивною громадськістю дуже важливе завдання – повноцінне використання легальних можливостей для винесення на широкий загал обговорення питань національно-культурного розвитку власного народу та практичну реалізацію основних завдань національно-визвольного руху²⁰³.

Створення у складі І–ІІ Державних дум Російської імперії (1906–1907) Української парламентської громади та Української трудової громади відповідно, демонструвало прагнення депутатів, які входили до їх складу, діяти у напрямі вирішення «українського питання». Втім, аналіз співвідношення кількості виступів з аграрної проблематики або щодо дотримання та законодавчого забезпечення громадянських прав і свобод із виступами з українського питання засвідчує значну перевагу перших двох. Такий стан речей, на думку депутата І Державної думи від м. Харкова, професора М. Гредескула, пояснювався свідомою позицією самих парламентарів:

«це було зроблено без жодного протесту з боку представників національностей, навіть навпаки, у повній згоді із ними. Вони самі визнавали такий порядок вирішення “потреб” “російської” землі найбільш правильним, вони самі погоджувалися чекати доки до них дійде черга»²⁰⁴.

Погоджуючись із оцінкою, необхідно уточнити, що проблема національно-культурного та освітнього розвитку українських земель у складі Російської імперії хоч і була в тій чи іншій мірі об’єктом уваги депутатів Державної думи кожного скликання,

²⁰³ Лотоцький О. Вказ. праця. – С. 11.

²⁰⁴ Гредескул Н.А. Проект закона о равноправии // Первая Государственная дума. – СПб.: Типография товарищества «Общественная Польза», 1907. – Вып. 2. – С. 115.

однак не стала першочерговою, зважаючи, серед іншого, і на низький рівень їхньої етнонаціональної самосвідомості та електорату, який вони представляли.

Окремо у ході дослідження місця та ролі «українського питання» в діяльності парламенту першого скликання варто згадати обговорення вже згадуваної адреси-відповіді на тронну промову Миколи II. Важливість нашого неодноразового звернення до цього документа пов'язана з тим, що, за висловом кадета В. Маклакова, він став першим «відкритим політичним жестом» Державної думи²⁰⁵. У адресі, яка стала своєрідною неформальною законодавчою програмою парламенту, предметно окреслювалося коло усієї сукупності першочергових проблем та орієнтовні напрями їх вирішення.

Однією із частин вказаного документа було положення про «необхідність вирішення питання про задоволення давно назрілих вимог окремих національностей...», яке, незважаючи на процитоване узагальнене формулювання, все ж таки викликало невдоволення та навіть глузування з боку правих депутатів. Яскравим прикладом цього є внесення наступної поправки священиком О. Концевичем (Волинська губ.):

«Я пропоную зробити таку поправку: “Державна дума буде піклуватися про широке задоволення цих потреб, щоб Росія, населена численними племенами та народностями, втратила свою своєрідність і навіть саме своє ім'я”
(Сміх на декількох лавах, мовчання на інших)»²⁰⁶.

Вказаний депутат належав до праворадикального крила октябристів, яке критикувало адресу за ігнорування історичних традицій та особливостей розвитку Росії. Однак, враховуючи значну перевагу фракції кадетів та Трудової групи, вони не наважилися піти на відкриту конфронтацію з більшістю. Поправка О. Концевича була проігнорована. Остаточна редакція адреси включала

²⁰⁵ Маклаков В.А. Первая Государственная дума... – С. 76.

²⁰⁶ Государственная дума, созыв первый, 1906, сессия первая / Стенографические отчёты. Т. 1. – С. 219–220.

відносно нейтральне та узагальнене формулювання про необхідність оновлення Росії та створення нового порядку, який має ґрунтуватися на «мирному співіснуванні усіх класів та народностей і на міцних підвалинах громадянської свободи», вирішенні «питання про задоволення давно назрілих вимог окремих національностей».

Нагальність у вирішенні національного питання зумовила створення у І Державній думі парламентської групи «Союз автономістів», до складу якої увійшло і дев'ять українських парламентарів. Головною вимогою цього об'єднання була децентралізація влади у Російській імперії та запровадження автономного управління її окраїнами. Питання про автономію власне українських земель у програмних документах «Союзу» не звучало, однак цілком очевидно, що їх реалізація передбачала також вирішення проблем національно-державного самовизначення цих губерній у складі Російської імперії. Не заперечуючи важливості політичних вимог парламентської групи, зазначимо, що єдиним депутатським об'єднанням, яке чітко поставило одним із завдань своєї законотворчої діяльності реформування саме національно-державного статусу українських земель була Українська парламентська громада²⁰⁷.

Важливу роль у консолідації депутатів від українських губерній і міст навколо вирішення національного питання легальними парламентськими методами відіграв Український політичний клуб (створений у Петербурзі в 1905 р.) та безпосередньо М. Грушевський, який з цією метою періодично відвідував столицю Російської імперії.

Не порушуючи питання про повне відокремлення українських земель від Російської імперії депутати УПГ виступали за реформування засад державного управління шляхом запровадження в окраїнах національно-територіальної автономії. «Політична автономія України у межах етнографічних» – так визначив го-

²⁰⁷ Шемет В. Указ. соч. – С. 133–134.

ловну мету діяльності вказаної депутатської групи один із її лідерів В. Шемет²⁰⁸.

Працюючи у двох напрямках (внесення змін до поданих на розгляд І Думи законопроектів від інших фракцій, груп, а також підготовка власних законопроектів) УПГ приділяла важливу увагу питанням національного та культурно-освітнього розвитку українських земель.

Головним засадничим документом, який не лише став підсумком усієї діяльності УПГ в І Державній думі, а й її програмою та основою законопроекту про національно-державний устрій України стала «Декларація про автономію України», в розробці якої взяли участь такі вчені та громадсько-політичні діячі як Д. Бодуен-де-Куртене, М. Грушевський, В. Доманицький, Д. Дорошенко, О. Лотоцький, О. Русов, І. Шраг та ін. Ключову підготовчу роботу виконав М. Грушевський, який виклав головні положення «Декларації» у статті «Наші вимоги» в часописі «Украинский вестник». Поряд із аналізом загального становища Російської імперії на початку ХХ ст., автор наголошував на необхідності перебудови держави на засадах рівноправ'я і надання політичних прав кожному народу для самостійного розвитку. До цієї групи вимог було зараховано забезпечення демократичних прав громадян, організацію місцевого самоврядування, реалізацію на законодавчому рівні права на національне самовизначення²⁰⁹.

Необхідність надання українським губерніям автономного статусу М. Грушевський обґрунтував існуванням українського народу як сформованого етносу, територія історичного заселення якого має бути виділена в окрему, із власним правовим та законодавчо закріпленим статусом, адміністративну одиницю, керовану народним представництвом – сеймом. Цей орган пропонувалося обирати шляхом загального, рівного, прямого і таємного голосування. Відповідно до цього, передбачалося створення

²⁰⁸ Там же. – С. 133–134.

²⁰⁹ *Грушевский М.* Наши требования // Украинский вестник. – 1906. – № 5. – С. 268.

й інших органів управління та контролю із широкими законодавчими та виконавчими повноваженнями²¹⁰.

Ключові положення статті «Наші вимоги» М. Грушевського сформували основу «Декларації про автономію України», якою у ході законодавчої роботи керувалися не лише депутати УПГ в Державній думі першого скликання, а й члени Української трудової громади – у парламенті другої каденції. При цьому вимоги щодо реалізації права на національне самовизначення інших народів та націй, які населяли Російську імперію, засвідчують демократичність світогляду представників цих об'єднань.

Розпуск І Державної думи не дозволив подати документ навіть на парламентське обговорення, не кажучи вже про його реалізацію. Хоча за планами, законопроект мав зачитати з трибуни І. Шраг, голова Громади. Іншим фактором, який сприяв затягуванню процесу прийняття відповідного рішення, стала відсутність серед членів УПГ єдності у поглядах під час обговорення питання про необхідність надання українським губерніям автономного статусу. Для порівняння, вже на третьому засіданні І Державної думи 30 квітня 1906 р. польські депутати оприлюднили заяву про необхідність надання автономії Царству Польському²¹¹.

На активність та єдність поглядів членів УПГ щодо вказаного питання багато у чому вплинула політична мозаїчність об'єднання. У цьому контексті можемо стверджувати, що наступні аргументи деяких його лідерів мали протилежний наслідок:

«... Чим чисельнішою і міцнішою буде ця група, тим звичайно більше буде надії на вирішення цих справедливих вимог нашого народу» – писав В. Шемет, обґрунтовуючи важливість максимального збільшення кількості членів УПГ²¹².

²¹⁰ Там же. – С. 270–271.

²¹¹ Государственная дума, созыв первый, 1906, сессия первая / Стенографические отчёты. Т. 1. – С. 51–52.

²¹² Шемет В. Указ. соч. – С. 133.

Незважаючи на таке бачення, на практиці парламентарі досить часто приймали рішення та голосували керуючись, у першу чергу, політичними гаслами інших партій/фракцій, до яких вони належали. Відповідно, це не завжди відповідало позиції Української громади. Так, на її установчому засіданні 1 травня 1906 р., під час якого, серед інших, обговорювалося й питання про надання автономії українським землям, депутат від Харківської губернії Ф. Іваницький, відстоюючи програмні засади Конституційно-демократичної партії, зазначив, що це питання є передчасним. Натомість П. Чижевський наголосив на необхідності встановлення такої системи, коли офіційний Петербург видає лише основні закони, а деталі їх реалізації самостійно визначає населення конкретної місцевості. Незважаючи на підтримку деякими депутатами УПГ позиції П. Чижевського (О. Свечін, М. Онацький, І. Присецький та М. Біляшівський), саме політична мозаїчність стала вагомим фактором, який знизив результативність роботи Громади щодо реформування державного статусу України.

Аналіз парламентської діяльності УПГ у I Державній думі дозволяє стверджувати, що питання національно-державного самовизначення України не набуло для її членів першочергового значення. Причинами цього стали як внутрішні чинники (соціальне походження більшості парламентарів із селян та вже згадувана політична мозаїчність складу, відсутність суворої дисципліни), так і зовнішні (нетривалий період діяльності парламенту першого скликання). Проте сам факт постановки та обговорення цього питання членами першої національної парламентської групи, що знайшло відображення у «Декларації про автономний устрій України», засвідчив поступову еволюцію політичних настроїв та започаткування процесу консолідації українських депутатів на шляху до розв'язання національного питання.

Важливим для з'ясування ставлення парламентарів до пропозиції стосовно надання національно-культурної автономії українським землям є дослідження їхнього особистісного бачення напрямів та шляхів реформування політичного устрою Російської імперії. Так, на засіданні I Думи 24 травня 1906 р., під час обго-

ворення аграрного питання, П. Чижевський окремо підкреслив, що є прихильником автономної ідеї, зокрема автономії України. При цьому депутат підкреслив першочерговість цих вимог над земельним питанням, яке має вирішуватися українським народом самостійно²¹³. З такою позицією не погодився голова УПГ І. Шраг. На його думку, питання про автономію має вирішуватися спільно із реформуванням земського самоуправління. Однак, складність регулювання цього процесу на законодавчому рівні зумовлює пріоритетність аграрної проблеми. Лише вирішення останньої, вказував лідер Громади, створить передумови для успішного розв'язання інших назрілих соціальних та національних проблем Російської імперії. З думської трибуни І. Шраг заявив, що одразу після законодавчого визначення загальних засад проведеної земельної реформи:

«... на черзі повинно стояти питання про широку реформу земського самоуправління, широкої до такої міри, щоб вона охоплювала собою питання про автономію... поставити на чергу питання про радикальні та істотні зміни в обласних та місцевих самоуправліннях... на найширших демократичних началах, із залученням до розробки цих начал якнайширших верств населення»²¹⁴.

Своє бачення послідовності вирішення І Державною думою важливих суспільних проблем подав на засіданні 5 червня 1906 р. ще один член УПГ – В. Шемет. Підтримавши І. Шрага щодо першочерговості розгляду аграрного питання, він констатував необхідність розгляду наступним «законопроекту про організацію обласних автономних установ»:

«... Україна не лише частина держави, але і нація, і в значно більшій мірі нація, ніж частина держави. Лише тоді український народ буде вважати його вимоги задоволеними, коли він буде мати можливість самостійно

²¹³ Государственная дума, созыв первый, 1906, сессия первая / Стенографические отчёты. Т. 1. – С. 618.

²¹⁴ Государственная дума, созыв первый, 1906, сессия первая / Стенографические отчёты. Т. 2. – С. 872.

розпоряджатися своєю долею. Це, перш за все, необхідно мати на увазі тим, хто цілком щиро та переконливо визнає свободу національного самовизначення»²¹⁵.

Крім національного, депутати Української парламентської громади розпочали законодавчу роботу й у культурно-освітньому напрямку. Так, відразу після створення УПГ, на одному із її засідань, за пропозицією І. Шрага вирішено обрати спеціальну комісію, яка мала займатися підготовкою законопроекту про мову. Однак відповідна робота була завершена лише під час роботи III Державної думи, що пов'язано із достроковим розпуском парламенту перших двох скликань²¹⁶.

Таким чином, у I Державній думі лише депутати УПГ чітко декларували свою вимогу надати автономний статус українським землям у складі Російської імперії. Однак суспільні настрої і пов'язане з цим активне обговорення в парламенті аграрних законопроектів та питань дотримання громадянських і політичних прав, зумовили певне нівелювання значення національно-культурних та освітніх проблем нетитульних народів.

У період роботи II Державної думи виняткова роль у постановці з парламентської трибуни проблем розвитку українських земель належала депутатам Української трудової громади, які отримали від попередників (УПГ) відповідні законодавчі напрацювання не лише із земельного та робітничого питань.

Як було вже згадано, на засіданні 29 березня 1907 р., депутат від Київської губернії, член УТГ Ю. Сайко оголосив від імені «української фракції» поправки до аграрного законопроекту, поданого Трудовою групою та Селянським союзом, які стосувалися також національно-культурних та освітніх питань. Серед іншого, парламентар зазначив:

«українська парламентська фракція... “буде домагатися... правильного розподілу бюджетних сум, особливо витрат на народну освіту, і, нарешті, негайного запро-

²¹⁵ Там же. – С. 994–995.

²¹⁶ Лотоцький О. Вказ. праця. – С. 22.

вадження широкого місцевого управління, обраного на основі загального, рівного, прямого, таємного голосування, яке наблизить до відродження автономного управління Україною»²¹⁷.

Виступ Ю. Сайка став своєрідним публічним свідченням існування окремої української парламентської групи, яка вбачала одним із своїх основних завдань необхідність реформування національно-державного статусу українських земель шляхом надання їм автономії у складі федеративної Росії. Ця декларація мала неабияке політичне значення, однак не практичне втілення, що, на наш погляд, можна пояснити відсутністю підтримки з боку більш потужних загальнодумських фракцій та груп. Натомість принцип подвійного членства підривав політичну єдність самої УТГ, консолідацію її членів навколо ідей поданих у виступі Ю. Сайка. Розуміння цього факту зумовило декларування Громадою прагнення організаційного відособлення у парламенті:

«... беручи до уваги те, що жодна із сформованих політичних партій Державної думи не порушила до цього часу питання про обласну автономію з достатньою повнотою по відношенню до усіх народностей Росії, а зокрема до нашої рідної країни – України, й ставлячи своїм спеціальним завданням досягнення цього не у вигляді платонічної резолюції або відповідних параграфів політичних партій, а у вигляді міцних державних засад, а також і для захисту усіх спеціальних інтересів України у загальному законодавстві, ми і вирішили об'єднатися в єдину українську парламентську групу, вийшовши для цього із партій, до яких ми до цього часу належали»²¹⁸.

Передбачалося, що депутат від Катеринослава О. Караваєв очолить УТГ. Однак достроковий розпуск II Державної думи

²¹⁷ Государственная дума, второй созыв, 1907, сессия первая / Стенографические отчёты. Т. 1... – Стб. 1319.

²¹⁸ Лотоцкий О. Вказ. праця. – С. 25.

знову ж таки не дозволив реалізувати ці наміри та основні законодавчі ініціативи.

З'ясування участі українських депутатів у обговоренні питань національно-культурного розвитку потребує окремого аналізу їх ставлення до міністерського законопроекту про запровадження у Російській імперії загального початкового навчання. Трудовик І. Михайлюк (Київська губ.) на засіданні Державної думи другого скликання 4 травня 1907 р. запропонував при формуванні складу спеціальної парламентської комісії для його розгляду керуватися територіальним та соціальним принципом. Це дозволило б «увійти по одному члену Думи від кожної губернії та області, і щоб у роботі комісії взяло участь не менше 2/3 селян»²¹⁹. На наш погляд, вказана пропозиція покликана, з одного боку, забезпечити врахування інтересів населення усіх регіонів Російської імперії (у тому числі й українських губерній), а з іншого – припинити довготривалі дебати (виступити з цього приводу бажало 65 парламентарів) з організаційних питань, які фактично переросли у відкриту і загальну критику існуючої системи початкової освіти. У цей день обговорення було передчасно завершено у зв'язку із небажанням депутата В. Пуришкевича (Бессарабська губ.) покинути засідання парламенту за порушення порядку відповідно до постанови головуєчого²²⁰.

15 травня 1907 р., під час подальшого обговорення питання про передачу законопроекту до спеціальної комісії, депутат Ю. Сайко у своєму виступі змістовно охарактеризував основні етапи «історії української народної освіти». На його думку, поступове знищення розвиненої шкільної системи в українських землях пов'язане з конкретними історичними подіями: «об'єднанням України з Москвою» у 1654 р., правлінням імператриці Катерини II, а також прийняттям указів 1863 та 1876 рр. Кінцевим наслідком останніх стало зниження рівня грамотності

²¹⁹ Государственная дума, второй созыв, 1907, сессия вторая / Стенографические отчёты. Т. 2. – Стб. 153.

²²⁰ Там же. – Стб. 190.

серед українського населення до 13%, у тому числі сільських робітників – до 9%, а жінок – до 4%²²¹.

Враховуючи такий стан речей у сфері освіти українського населення та його значну чисельну перевагу в більшості українських губерній (Полтавська – 94%, Подільська та Харківська – 81%, Київська – 80%, Волинська – 70%, Катеринославська – 69%, Чернігівська – 66%, Херсонська – 53%, Таврійська – 42%) депутат подав на розгляд парламенту законопроект під назвою «Про школи в Україні»:

«Український 25-ти мільйонний народ, – говорив Ю. Сайко, – бачачи, як уряд губив і губить нашу культуру і, разом з тим, наш добробут, постійно рухомий духовною спрагою рідної школи, вимагав і вимагає для українського населення:

“1) на території України народна школа повинна бути безплатною, національною, українською; викладання повинно здійснюватися на рідній мові, повинна бути розроблена нова програма школи, причому російська мова складатиме окремий предмет вивчення;

2) необхідно прийняти всі заходи для створення підручників, як за мовою, так і за змістом відповідних таких шкіл;

3) необхідно негайно відкрити тимчасові курси для вчителів з української мови, історії України та літератури;

4) в учбових закладах на території України, де здійснюється підготовка вчителів, в учительські семінарії та інститути повинні бути також введені вищевказані курси;

5) відкрити у Київському, Харківському, Одеському університетах окрему кафедру з тих же предметів, а також кафедру української етнографії;

6) здійснення цих принципів, детальну підготовку програми та запровадження у життя на місцях покласти

²²¹ Там же. – Стб. 543–544.

на місцеві автономні органи законодавчого управління»²²².

При цьому депутат не схвалював основні положення запропонованого урядом законопроекту, оскільки він не відповідав освітнім потребам українського та інших народів Російської імперії, а також міг спричинити зменшення кількості вчителів.

Більш радикальну позицію з обговорюваного питання продемонстрував депутат від Чернігівської губернії В. Хвіст, який засудив практику запровадження церковнопарафіяльних шкіл в українських землях та переслідування вчителів за пояснення учням українською мовою окремих тем. Закликаючи інших парламентарів сприяти підвищенню освітнього рівня населення, він наголосив, що «українська група буде боротися за те, щоб на Україні було якомога більше шкіл, а також, щоб було загальне навчання, але викладання велося лише на місцевій українській мові»²²³. Подібні вимоги прозвучали також у промовах мусульманських, литовських та єврейських депутатів, що, на нашу думку, поряд із додатковим свідченням актуальності проблеми у Російській імперії, вказувало на необхідність її вирішення лише із урахуванням інтересів етнічного населення конкретного регіону.

Завершенням дебатів із цього питання стало прийняття рішення про створення комісії у складі 55 осіб, яка мала розглянути урядовий та інші подані депутатами освітні законопроекти. Результати виборів були оголошені 24 травня 1907 р., до складу комісії увійшло 10 парламентарів від українських губерній: В. Лісовський (Подільська губ.), П. Рибальченко (Харківська губ.), А. Лосик (Чернігівська губ.), В. Сахно (Київська губ.), Н. Дементьєв (Чернігівська губ.), Л. Костенко (Катеринославська губ.), М. Вовчинський (Київська губ.), Г. Федоров (Київська губ.), М. Рубісов (Чернігівська губ.), Р. Медієв (Таврійська губ.). Робота у цьому напрямі була зупинена знову ж таки передчасним розпуском парламенту.

²²² Там же. – Стб. 544–545.

²²³ Там же. – Стб. 545–546.

Необхідно відмітити, що під час обговорення парламентом законопроекту про місцевий суд (який прийнято лише IV Державною думою у 1912 р.), також порушувалось мовне питання, зокрема коли депутати УТГ внесли поправку про обов'язкове знання суддями місцевої мови²²⁴.

Як вже було зазначено, запровадження нового положення про вибори після розпуску II Державної думи спричинило суттєві зміни в етносоціальному і політичному складі парламенту наступного скликання, що вплинуло на постановку та активність обговорення питань національно-культурного і соціально-економічного розвитку українських земель. Так, наслідком формування проурядової більшості та значного зменшення числа українців і селян серед досліджуваної нами категорії депутатів, стало, за словами О. Лотоцького те, що

«... інтереси українства в третій Думі вже обстоюють не депутати з України, а з інших місцевостей Росії, саме тих, що були в сприятливіших виборчих умовах, могли обирати представників демократичних; сі останні й обстоювали тут усе те, що ідейно було їм близьке та, з погляду їх програм, становило позитивну цінність політичну й соціальну»²²⁵.

В умовах столипінської політичної реакції III Державна дума намагалася максимально захищати єдність Російської імперії та відстоювати інтереси російського народу. Так, під час обговорення відповіді на привітальну адресу Миколи II, депутати, які представляли праві фракції, виступили за включення до тексту формулювання про «царське Самодержавство». Аргументи на користь цього навели й українські парламентарі – І. Балаклєєв (Подільська губ.), П. Балашов (Подільська губ.), А. Вязигін (Харківська губ.), Д. Машкевич (Херсонська губ.), В. Образцов (Катеринославська губ.), К. Рознатовський (Київська губ.), Я. Данилюк (Волинська губ.) та ін., які закликали «продажну інородницьку

²²⁴ Лотоцький О. Вказ. праця. – С. 23.

²²⁵ Там само. – С. 57.

бюрократію» не обманювати народ конституційними гаслами²²⁶. Незважаючи на відхилення усіх пропозицій про включення до титулу імператора звернення «Самодержавний», позиція правих депутатів, на наш погляд, наочно демонструвала їх політичні погляди і, відповідно, абсолютне нехтування національного питання. Це у повній мірі підтверджується подальшою парламентською діяльністю.

Вагоме місце у роботі III Державної думи займали освітні проблеми, зокрема питання запровадження початкового загального навчання та виділення на ці потреби асигнувань. Виступаючи з цього приводу, українські депутати від духовенства, поряд із аналізом недоліків навчального процесу, висловлювали побажання щодо необхідності підвищення рівня морального виховання учительських кадрів. Таку думку озвучив на засіданні 11 березня 1908 р. представник фракції правих, протоієрей О. Станіславський (Харківська губ.). За словами іншого парламентаря, протоієрея К. Рознатовського (Київська губ.), який мав досвід викладацької роботи у духовному училищі, посилена увага до особистих якостей педагога дозволить значно покращити внутрішню атмосферу під час організації навчання будь-якого предмету. Натомість українські парламентарі-селяни (М. Андрейчук від Волинської губ.), не вдаючись до пошуку конкретних шляхів підвищення ефективності педагогічного процесу, акцентували увагу на суспільній важливості запровадження загального початкового навчання, пов'язуючи низький рівень грамотності населення із економічними негараздами²²⁷.

Депутати, які представляли опозиційні фракції, обговорювали освітні урядові законопроекти поєднуючи їх із проблемою забезпечення права окремих національностей Російської імперії на навчання рідною мовою. Так, соціал-демократ Г. Кузнєцов (Катеринославська губ.), вітаючи прагнення міністерства народної

²²⁶ Государственная дума, третий созыв, 1907–1908, сессия первая / Стенографические отчёты. Ч. 1. – Стб. 158, 192, 201–205.

²²⁷ Государственная дума, третий созыв, 1907–1908, сессия первая / Стенографические отчёты. Ч. 2: Заседания 31–60 (с 21 февраля по 6 мая 1908 г.). – С.-Петербург: Государственная типография, 1908. – Стб. 433, 551.

освіти запровадити загальне початкове навчання, розкритикував перешкоджання діяльності таких культурно-освітніх осередків як Київське товариство грамотності (закрите у 1908 р. за розпорядженням генерал-губернатора) та польська «Матиця». Вказаний депутат запропонував спрямувати усі кошти на відкриття нових шкіл, щоб «усі національності, які населяють Росію, безумовно, навчались на своїй рідній мові, оскільки це невід'ємне право людини та громадянина»²²⁸.

Однак, чи не найбільш характерним проявом присутності у Державній думі третього скликання депутатів від українських губерній стала підготовка законопроекту «Про використання малоросійської мови у початкових школах місцевостей з малоросійським населенням». Цей документ із підписами 33 осіб (у подальшому кількість підписантів збільшилася до 37) було подано на розгляд парламенту на засіданні 29 березня 1908 р. Лише 29 травня 1909 р. він надійшов до комісії з народної освіти і у подальшому вищий представницький орган вже не повертався до його обговорення²²⁹. Очевидно, що причини цього мали суто політичний характер, адже законопроект складався лише із чотирьох положень:

«1. У місцевостях із малоросійським населенням із настанням 1908/9 навчального року в початковій школі запроваджується навчання на рідній мові населення.

2. Російська мова, як мова державна, є обов'язковим предметом навчання у цій школі.

3. У початкових школах малоросійського району використовуються посібники, пристосовані до умов життя та побуту місцевого населення.

4. Всі узаконення, неузгоджені з цими положеннями, скасовуються»²³⁰.

²²⁸ Там же. – Стб. 563.

²²⁹ Там же. – Стб. 1337.

²³⁰ Приложения к стенографическим отчётам Государственной думы, третий созыв, 1907–1908 гг., сессия первая. – С.-Петербург: Государственная типография, 1908. – Т. 1 (№№ 1–350). – Стб. 1230.

У досить об'ємній пояснювальній записці наводилися показники всеросійського перепису щодо низького рівня грамотності населення українських губерній²³¹ та обґрунтовувалася теза про ефективність його підвищення саме шляхом запровадження навчання рідною мовою:

«Навчання народу не на тій мові, на якій він думає, відчуває та розмовляє і на якій безпосередньо виражається все його духовне життя, не може бути міцним... Затримка поступального ходу духовного розвитку українського населення, як результат неналежної постановки народної освіти, найнесприятливішим чином позначається на всіх сторонах життя народу і, у тому числі – на економічній... Вкрай шкідливі наслідки зневажання місцевих елементів в українській школі занадто очевидні...»²³².

Зі спогадів О. Лотоцького ми дізнаємося, що підтримати законопроект мав кадет І. Лучицький, який представляв населення м. Києва. Вказаний парламентар, за домовленістю із представниками українського національно-визвольного руху, повинен був виступити із поправкою про навчання українською мовою у початковій школі протягом перших двох років. Однак під час своєї промови І. Лучицький допустив стратегічну помилку: висловив відповідну пропозицію також стосовно білоруської мови. Хибність цього кроку полягала у тому, що октябристи та навіть деякі представники правих фракцій були схильні внести поправку щодо українськомовного викладання протягом першого року

²³¹ «У Волинській губернії відсоток всього грамотного населення становить 17,2%, а грамотних малоросів тут всього лише 9,4%; у Київській губернії відповідні числа – 18,1% і 11,8%, у Подільській – 15,5% і 10,7%, у Херсонській – 25,9% і 15,3%, у Катеринославській – 21,5% і 14,4%, і т. д.» – констатували автори законопроекту.

²³² Приложения к стенографическим отчётам Государственной думы, третий созыв, 1907–1908 гг., сессия первая... – Т. 1 (№№ 1–350). – Стб. 1232, 1238–1239.

навчання, однак рішуче виступали проти подібних поступок по відношенню до білорусів²³³.

Наслідком цього стало відхилення пропозиції та критика І. Лучицького деякими представниками українського національного руху (наприклад, О. Пчілка назвала його зрадником інтересів виборців). Однак цілком можливо, що мотиви вказаного депутата були пов'язані не зі свідомими намірами перешкодити прийняттю поправки, а із особливою демократичністю політичних поглядів, домінуванням загальноліберальних вимог над етноцентричними.

Необхідно констатувати послідовність позиції депутатів правого крила щодо питання викладання окремих предметів у початкових школах неросійською мовою. Виступаючи проти використання української та білоруської мов у навчально-виховному процесі, вони займали таку ж непримиренну позицію і щодо польської. Наочно це засвідчують виступи С. Келеповського (Херсонська губ.), озвучені на засіданнях III Думи 29 січня та 8 лютого 1908 р. під час розгляду законопроекту міністерства народної освіти «Про запровадження викладання польської мови і практичних уроків з арифметики на цій мові у Більській та Холмській учительських семінаріях...»²³⁴.

Натомість вже згадуваний кадет І. Лучицький як вдалий приклад досвіду інших країн навів Норвегію:

«... у Норвегії вся система викладання та навчання влаштована вже давно і влаштована таким чином, що немає жодної школи, де б викладання здійснювалося на загальнононорвезькій мові, у кожній школі все викладання здійснюється на місцевій мові з усіма тонкощами та відмінностями... І не забудьте, що цей народ, розмовляючи на своїх місцевих наріччях, розмовляючи так, як його з пелюшок вивчили, він залишається хорошим громадянином, який любить свою батьківщину. Не мова

²³³ Лотоцький О. Вказ. праця. – С. 62.

²³⁴ Государственная дума, третий созыв, 1907–1908, сессия первая / Стенографические отчёты. Ч. 1. – Стб. 1556, 1780.

створює це, а ті умови, за допомогою яких можна добитися того, що громадяни люблять ту країну, до якої вони належать»²³⁵.

З огляду на це, він запропонував припинити розмови та виконати усі формальності необхідні для прийняття міністерського законопроекту.

Слід додати, що парламент відхилив дві поправки до законопроекту внесені депутатом-українцем від Ковенської губ., членом Російської національної групи І. Коваленком «про запровадження для бажаючих викладання литовської мови на цій же мові у Вейверській учительській семінарії» та «про викладання польської мови у Андріївській, Солецькій, Сенницькій, Вимислинській та Ленчинській семінаріях на польській мові»²³⁶.

У цілому, III Державна дума досить послідовно демонструвала намагання запровадити у Російській імперії загальне початкове навчання, збільшувала розмір державних асигнувань на його розвиток та сприяла відкриттю нових середніх і вищих навчальних закладів, зокрема учительських семінарій та інститутів. Втім, майже у всіх відповідних випадках законодавчу ініціативу проявляла Рада міністрів. Проурядова парламентська більшість схвалювала ці документи лише із незначними поправками та рішуче протистояла намаганням представників опозиційних політичних об'єднань узаконити викладання предметів у початковій школі на будь-якій неросійській мові.

Значний резонанс серед депутатів III Державної думи та загалом політичного керівництва і широких кіл громадськості Російської імперії отримало так зване «холмське питання» – обговорення урядового законопроекту про виділення частин Люблінської та Сідлецької губерній Царства Польського в окрему Холмську губернію. У цьому контексті варто виділити два важливі та взаємопов'язані аспекти – етнічний («захист руського народу» від ополячення) та релігійний (поширення православ'я,

²³⁵ Там само. – Стб. 1570–1571.

²³⁶ Там само. – Стб. 1668–1669.

боротьба з католицизмом), які власне і зумовили особливу актуальність проблеми.

Холмське питання має безпосереднє відношення до предмету нашого дослідження, оскільки більшість населення (до 53% у 1909 р.), яке проживало на землях, що у 1912 р. увійшли до новоствореної губернії, було українським і, відповідно, цю територію варто розглядати як українську етнічну. Крім того, пізніше, згідно з Брестським мирним договором 1918 р., Холмщина та Підляшшя мали увійти до складу УНР. Фактично ж українська влада поширювалася лише на північні повіти регіону до кінця вказаного року.

Згаданий урядовий законопроект було подано на розгляд III Державної думи 19 травня 1909 р. і у той же день передано до комісії з місцевого самоуправління²³⁷. З 17 листопада 1909 р. по 20 листопада 1911 р. він обговорювався у спеціально створеній «холмській» підкомісії, яка 7 травня 1911 р. представила свою доповідь²³⁸.

Безпосереднє обговорення законопроекту «Про виділення із складу губерній Царства Польського східних частин Люблінської та Сідлецької губерній з утворенням із них окремої Холмської губернії» на пленарних засіданнях парламенту розпочалося з 25 листопада 1911 р. і тривало 17 засідань²³⁹.

Зважаючи на предмет вивчення, доцільно зупинитися на позиції депутатів від українських губерній та міст, особливо тих, які пов'язували проблему з національним питанням. У цьому плані варто виділити виступи кадетів І. Лучицького (м. Київ) та О. Нікольського (м. Одеса). Так, перший, підтримавши ідею створення Холмської губернії, висловив незадоволення представле-

²³⁷ Аврех А.Я. Указ. соч. – С. 172.

²³⁸ Білокінь О. Проблема відокремлення Холмщини в світлі українського питання в III Державній думі (1907–1912 рр.) // Збірник наукових праць Харківського державного педагогічного університету ім. Г.С. Сковороди. Серія: Історія та географія. – Харків, 2000. – Вип. 5. – С. 191–192.

²³⁹ Государственная дума, третий созыв, 1911–1912, сессия пятая / Стенографические отчёты. Ч. 1: Заседания 1–41 (с 15 октября по 10 декабря 1911 г.). – С.-Петербург: Государственная типография, 1911. – Стб. 2591.

ним проектом, який, за його словами, не повністю відповідає інтересам місцевого населення. У першу чергу це стосувалося гарантій захисту від русифікації, яка порівняно із небезпекою ополячення не отримала належної уваги з боку проурядових фракцій²⁴⁰. Такої ж точки зору дотримувався й О. Нікольський, вказавши на відсутність у комісії, яка обговорювала законопроект, представників українського народу²⁴¹.

У цілому, спостерігалася низька активність українських депутатів під час обговорення законопроекту про створення Холмської губернії. На думку О. Лотоцького це стало наслідком проведення виборів відповідно до столипінського закону від 3 червня 1907 р. та, як його результат, відсутності національно-демократичного представництва у парламенті²⁴². Основні ж дебати не лише з думської трибуни, а й загалом у суспільстві, зокрема, на шпальтах періодичних видань, розгорнулися між представниками польського та російського національних рухів²⁴³. Український аспект холмського питання у дискусіях фігурував лише у промовах декількох депутатів, відтак логічним наслідком була відсутність в кінцевому варіанті документу будь-яких положень, що стосувалися розвитку української національної культури та освіти у новоствореній адміністративно-територіальній одиниці. 26 квітня 1912 р. III Державна дума підтримала законопроект,

²⁴⁰ Государственная дума, третий созыв, 1911–1912, сессия пятая / Стенографические отчёты. Ч. 2: Заседания 42–83 (с 10 января по 3 марта 1912 г.). – С.-Петербург: Государственная типография, 1912. – Стб. 467–469.

²⁴¹ Там же. – Стб. 1826.

²⁴² Билоусенко О. Украинские моменты в холмском вопросе... – С. 11.

²⁴³ Захарчин Н. Політична полеміка в російській пресі як відображення позиції російської громадськості до ідеї створення Холмської губернії // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І.С. Зуляка. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2010. – № 2. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/NZTNPU_ist/2010_2/2010_2/Zakharchyn.pdf.

який вже 23 червня, після обговорення у Державній раді, було затверджено імператором²⁴⁴.

Вбивство П. Столипіна, деяке послаблення урядових позицій серед правих партій, піднесення революційного руху з 1912 р. та події Першої світової війни стали тими факторами, які відіграли основну роль у актуалізації українського питання у парламенті четвертого скликання. За словами С. Єфремова, це стало вагомим чинником посилення розколу між правими та лівими партіями, адже «прихильники демократизму мусили прийняти й українські домагання»²⁴⁵. Загалом же, вимога вирішення національного питання у Російській імперії була присутня у політичних програмах та передвиборчих гаслах трудовиків, кадетів й соціал-демократів. Очевидно, що це додатково сприяло постановці українських вимог у новому парламенті.

Передвоєнний період у роботі IV Державної думи (1912–1914) характеризувався відстоюванням у окремих виступах депутатів програмних пунктів вказаних політичних сил щодо необхідності розв'язання національного питання. Так, соціал-демократи, зокрема Г. Петровський (Катеринославська губ.), неодноразово наголошували, що дотримання демократичності при вирішенні цієї проблеми забезпечить «вільний розвиток народів Російської імперії на основах повного національного самовизначення»²⁴⁶.

На одному із засідань дискусія на цю тему була переведена у русло з'ясування доцільності використання формулювання «інородці» по відношенню до українського народу, адже це автоматично означало визнання його окремішності. Спроби депутатів-націоналістів, наприклад В. Бобринського, опротестувати таке твердження зустріли наведенням кадетами та трудовиками цитат із сумнозвісного циркуляру П. Столипіна від 20 січня

²⁴⁴ Государственная дума, третий созыв, 1911–1912, сессия пятая / Стенографические отчёты. Ч. 3: Заседания 84–119 (с 5 марта по 28 апреля 1912 г.). – С.-Петербург: Государственная типография, 1912. – Стб. 3415.

²⁴⁵ Лотоцький О. Вказ. праця. – С. 67.

²⁴⁶ Там само. – С. 69.

1910 р. про закриття інородницьких товариств та союзів, до яких зараховано й українські.

Подібно до парламенту третього скликання, депутати IV Державної думи приділяли особливу увагу питанням освітнього розвитку. Вже у перший рік її роботи декілька фракцій подали різноманітні законопроекти, спрямовані на реформування цієї галузі: прогресисти – про середню школу, октябристи – про вчительські інститути; продовжувало розглядатися питання запровадження загального початкового навчання²⁴⁷. Однак головною перешкодою на шляху до законодавчого реформування не лише системи освіти, а й вирішення будь-яких проблем соціально-економічного життя Російської імперії, стала Перша світова війна. Її початок зумовив зміну векторів діяльності парламенту, його орієнтування на вирішення бюджетних та продовольчих питань, загальних проблем зовнішньополітичного курсу.

* * *

До світового конфлікту, на початку 1914 р., активну реакцію та відносно бурхливе обговорення у депутатів IV Державної думи викликала урядова заборона відзначення 100-річного ювілею від дня народження Т. Шевченка. У цьому контексті, варто вказати, що творчість і сама особистість Тараса Григоровича Шевченка стала синонімом і каталізатором опозиційного до влади руху ще за життя поета і продовжує залишатися такою навіть через 200 років з дня його народження. Причому, якщо мова йде про XIX – початок XX ст., то цей символізм формувався незалежно від географічних кордонів (чи це Західна Україна у складі Австрійської імперії чи Наддніпрянська – у Російській) і характеру вимог, охопивши соціально-економічні, національно-культурні та релігійні проблеми. Саме у цьому полягав універсальність творчості Т. Шевченка, інтегральна роль його особистості для всього українського народу. Відтак, вже після смерті поета, тогочасні владні інститути докладали максимум зусиль для нівелювання такого фактора.

²⁴⁷ Первый год жизни четвертой Государственной думы... – С. 20.

Неабияку загрозу у творчості та особистості Т. Шевченка вбачав уряд Російської імперії, де поряд із постійними заборонами друкувати і розповсюджувати його твори, практикувалася навіть заборона вшанування пам'яті Кобзаря у ювілейні дати²⁴⁸. Така політика викликала особливий громадський резонанс на початку 1914 р., тобто коли пройшло 100 років з дня народження. Окрім публічних дискусій у пресі, масових протестів та інших форм спротиву, урядова заборона відзначати цю дату викликала бурхливі обговорення відповідного питання і у Державній думі четвертого скликання.

11 лютого 1914 р. деякі депутати кадетської, трудової та соціал-демократичної фракцій (загалом 36 осіб) внесли заяву про запит до голови Ради міністрів І. Горемікіна та міністра внутрішніх справ М. Маклакова. У документі йшлося про необхідність підтвердження (і у цьому випадку – пояснення) або спростування факту розсилки губернаторам та градоначальникам циркуляра із заборонаю проводити будь-які офіційні заходи та публічні збори з метою вшанування пам'яті Т. Шевченка. Зокрема, серед іншого, було заборонено присвоєння його імені навчальним закладам та вулицям, призначення іменних стипендій, збір пожертвувань на фонд імені Шевченка, проведення панахид «о рабе Божьем Тарасе».

11 лютого 1914 р. було подано другу заяву про запит від соціал-демократів (34 особи), яка мала більш рішучий зміст та стосувалася не лише Т. Шевченка, а й закриття українських організацій і переслідування української преси. Пізніше, на засіданні 28 лютого цю заяву відкликали (тобто фактично вже після прийняття першої, кадетської).

При розгляді вказаного документу IV Державна дума працювала за стандартною процедурою, однак на практиці обговорення пропонуваного для прийняття запиту перетворилося на бурхливі та затяжні дебати про становище українського народу в Росій-

²⁴⁸ Про «ювілеї» Т.Г. Шевченка, у тому числі й ставлення до них громадськості та влади див.: *Реснит О.П.* Сім Шевченкових ювілеїв // УДЖ. – 2014. – № 2. – С. 22–29.

ській імперії, його права на власну мову та культуру. Більше того, окрім депутатів часто переходили до загальної проблеми становища неросійських народів.

У ході обговорення поданої «заяви 36-х», першим хто підтримав прийняття запиту був представник Кутаїської губернії, князь В. Геловані, який входив до опозиційної Трудової групи:

«Що Шевченко був великим поетом – говорив парламентар, – про це двох думок, я думаю, бути не може. Як всім великим поетам Росії, Шевченку не щастило ні за життя, ні після смерті. Життя його було наповнене нещастям та смутком. Але іншим поетам Росії щастило хоча б після смерті. Зокрема, і Пушкіну, і Лермонтову, і Гоголю, у крайньому випадку після смерті ставилися у кращих частинах різних міст пам'ятники, і навіть російська бюрократія не знаходила можливим перешкоджати організації вшанування пам'яті цих великих поетів, але Шевченко нещасливий і після смерті. Йому не хочуть пробачити того, що він писав на своїй рідній мові, для свого народу... У чому ж причина того безглузлого, сказав би я, гоніння, яке було розпочато останнім часом проти пам'яті Шевченка? Повторюю, єдина причина – це те, що він писав на рідній мові, що він любив рідний український народ, жив життям цього народу та приносив себе у жертву йому, рідному українському народу»²⁴⁹.

Обурюючись діям імперської влади щодо заборони відзначення 100-річчя від дня народження Т. Шевченка та заборони навіть православному духовенству служити панахиди, В. Геловані, окрім моральної сторони питання торкнувся і суто юридичної. Зокрема визнавши, що 83 стаття «Городового положення» 1892 р. давала губернаторам право призупиняти виконання постанов міських дум, він підкреслив, що у даному випадку жодних

²⁴⁹ Государственная дума, четвёртый созыв, 1913–1914 гг., сессия вторая / Стенографические отчёты. Ч. 2: Заседания 29–52 (с 22 января по 19 марта 1914 г.). – С.-Петербург: Государственная типография, 1914. – Стб. 707–708.

подібних рішень з боку органів місцевого самоврядування не було, а сама вказівка заборонити проводити на місцях урочисті заходи надійшла «згори». Подібно до цього, наголошував депутат, закон 4 березня 1906 р. «Про товариства та союзи» давав право забороняти публічні збори лише, якщо вони порушували громадський спокій або суперечили «суспільній моральності», що теж не відповідало характеру та суті запланованих святкових заходів до шевченкового ювілею. У підсумку, В. Геловані закликав Державну думу виконати свій громадський обов'язок, тобто перешкодити незаконним діям міністра внутрішніх справ.

Наступним у ході обговорення доцільності прийняття вказаного запиту виступив Д. Капніст (Полтавська губ.) – представник фракції земців-октябристів, утвореної у січні 1914 р. представниками центристської більшості фракції «Союзу 17 жовтня». Проінформувавши про відсутність відомостей стосовно існування вищевказаного циркуляра, він висловив надію, що прийняття інтерпеляції дасть змогу належним чином вшанувати пам'ять поета. При цьому причиною подібних заборон депутат назвав прагнення влади убезпечитися від можливої публічної демонстрації існування українського національного руху:

«... я здогадуюсь, що місцеві адміністратори побоюються проявів під час вшанування пам'яті Шевченка, так званого “українського”, в лапках, руху, руху, який, останнім часом, – зліва свідомо, зі сторони уряду, думаю, несвідомо, – став змішуватися із природною прихильністю кожного малороса до його рідного краю»²⁵⁰.

Від себе особисто Д. Капніст висловив обурення сепаратистськими діями окремих представників українства та, одночасно з цим, захоплення українською матеріальною культурою та побутом. При цьому він все-таки таки висловився за терміновість та доцільність запиту і ще раз підкреслив власне негативне ставлення до нав'язування українському народу «незрозумілої мови», яка, за його словами, спотворена і відмінна від тієї, на якій писав

²⁵⁰ Там же. – Стб. 710.

Шевченко (!). Загалом, слід підкреслити, що фракція земців-октябристів стояла на правоцентристських позиціях і формально критикуючи у IV Державній думі російський уряд за відмову від проведення ліберальних реформ та свавілля адміністрації, прагнула не допустити розширення політичних прав селянства (наприклад, щодо голосування на виборах) і запровадження місцевого самоуправління на окраїнах імперії²⁵¹.

Після виступів двох вказаних депутатів, парламентарі шляхом голосування підтримали терміновість заяви про запит та перейшли безпосередньо до обговорення тексту документу, яке набуло загального характеру дебатів про розвиток українського національного руху. Першим взяв слово спадковий дворянин, кадет С. Іванов (м. Київ), ініціатор та організатор Київського товариства грамоти. Розлога промова депутата супроводжувалася навіть цитатами із віршів Т. Шевченка:

«Тоді, як, господи, святая
На землю правда прилетить
Хоч на годиночку спочить...
Нічим отверзуться уста;
Прорветься слово, як вода,
І дебрь-пустиня неполита,
Зцілющою водою вмита,
Прокинеться; і потечуть
Веселі ріки, а озера
Кругом гаями поростуть.
Веселим птаством оживуть».

Наголошуючи на необхідності вшанування пам'яті поета, С. Іванов звернув увагу і загалом на українську мову, за допомогою якої він закликав до кращого життя і благоденства²⁵². Інший представник фракції Конституційно-демократичної партії Ф. Родічев (від Санкт-Петербурга), подібно до С. Іванова, навіть назвав поведінку влади «національним безстидством».

²⁵¹ Демин В.А. Земцев-октябристов фракция // ГДРИЭ... – С. 210–211.

²⁵² Государственная дума, четвёртый созыв, 1913–1914 гг., сессия вторая / Стенографические отчёты. Ч. 2. – Стб. 712–715.

Протилежні погляди та інше ставлення до обговорюваного питання продемонстрував представник фракції правих В. Пуришкевич (Курська губ.). Зокрема, критикуючи опонентів, які виступали перед ним, він використовував такі словосполучення як: «істеричні вигуки», «дешевий лібералізм», «відсутність державного розуміння» та ін. Обґрунтовуючи свою особисту позицію щодо необхідності заборони відзначення 100-річчя з дня народження Т. Шевченка, депутат навів приклад відомого німецького поета Г. Гейне, якому за пропаганду антидержавних ідей не поставили пам'ятник на Батьківщині²⁵³. Більше того, В. Пуришкевич засудив намагання невеликої купки української інтелігенції перетворити свято у політичну маніфестацію, незрозумілу «вірнопідданому» «малоросійському» народу. Об'ємний історичний екскурс парламентаря охопив аналіз життя і творчості І. Котляревського, Є. Гребінки, М. Цертелєва, М. Максимовича, а також діяльність Кирило-Мефодіївського товариства з його «розпусним впливом на малоросійську інтелігенцію, яка стала називатися українофільською». Згадав депутат і журнал «Основа», Валуєвський циркуляр 1863 р., Південно-західний відділ Російського географічного товариства, «Київський телеграф», Емський указ 1876 р. та ін. Завершивши виступ досить детальним, однак далеко не об'єктивним, аналізом розвитку українського національно-визвольного руху на початку ХХ ст., В. Пуришкевич підсумував:

«... будь-яка спроба заохотити вшанування поета, який в очах російської інтелігенції є провісником якихось особливих положень, поета, який є носієм ідеалів, які не мають нічого спільного з російськими державними ідеалами, для мене, для росіянина, для нашої фракції, є абсолютно неприйнятним... Я думаю, що при інших обставинах ми могли б із вільним серцем та з відкритою душею вшанувати Тараса Шевченка, але у даний момент

²⁵³ Для порівняння додамо, що у гітлерівській Німеччині твори Г. Гейне також були заборонені, а поставлені пам'ятники – зруйновані.

голос державного розуму повинен нас утримати від цього»²⁵⁴.

Як бачимо, депутат усвідомлював реальне значення проведення публічних заходів під час вшанування пам'яті Тараса Шевченка для наочної демонстрації масовості та впливовості українського руху, ототожнюючи це із потенційною загрозою Російській імперії, її цілісності та єдності.

Після цього виступу засідання Державної думи закрили і обговорення запиту продовжилося на наступний день 12 лютого 1914 р. Єдиним виступаючим з цього приводу був представник фракції російських націоналістів і помірковано-правих, отець К. Рудич (Подільська губ.), який на основі нормативно-правових актів доводив право міністра внутрішніх справ розсилати розпорядження про заборону відзначення 100-ліття з дня народження Т. Шевченка. Окремо депутат торкнувся релігійного аспекту цього питання. Зокрема, він процитував розпорядження Синоду, де йшлося про заборону участі православного духовенства у будь-яких масових заходах щодо вшанування пам'яті Т. Шевченка, однак було дозволено проводити панахиди²⁵⁵. У дійсності циркуляр Синоду із заборonoю проведення панахид по «богохульнику» Шевченку існував, а цитоване К. Рудичем розпорядження видано лише після поширення скандалу та обурення серед громадськості такими діями вищого органу управління Російської православної церкви²⁵⁶.

Значно більше уваги запиту було приділено на засіданнях 19 та 26 лютого 1914 р. На першому із них на підтримку подання запиту висловилися: голова сибірської групи депутатів, трудовик В. Дзюбинський (Тобольська губ.), голова фракції кадетів П. Мілюков (Санкт-Петербург), соціал-демократ І. Туляков (Область війська Донського), кадет О. Александров (Катеринославська губ.). Зокрема, В. Дзюбинський справедливо вказав:

²⁵⁴ Государственная дума, четвёртый созыв, 1913–1914 гг., сессия вторая / Стогодовые отчёты. Ч. 2. – Стб. 730.

²⁵⁵ Там же. – Стб. 775.

²⁵⁶ ЦДІАК України, ф. 168, оп. 2, спр. 141, арк. 24.

«у звуках української пісні батька Тараса Шевченка, який кличе трудові маси до свободи, єднання і братства, до слави України, дворяни-поміщики і пов'язаний з їх інтересами сучасний уряд бачать і до цього часу небезпеку для їх класових інтересів... очевидно, що чим вище буде хвиля української національної самосвідомості, тим більше небезпеки для сучасного поліцейського режиму...»²⁵⁷.

Досить неоднозначну реакцію викликав виступ П. Мілюкова, який розпочав промову з критики дій київських націоналістів на основі розлогого цитування їхніх висловлювань із вставками про «шайку мазепинців» та «український сепаратизм». Далі депутат перейшов до більш глибокого аналізу українського руху на основі запропонованого лідером Київського клубу російських націоналістів А. Савенком поділу на три групи відповідно до завдань:

- 1) визнання українського народу окремим народом з окремою мовою;
- 2) надання Україні автономного статусу;
- 3) відокремлення України від Російської імперії та включення її до складу Австро-Угорщини.

Однак, неодноразово вказуючи на розуміння вимог діячів українських діячів, він чітко підкреслив:

«я вірю в еволюцію, еволюцію політичних відносин і політичних програм... я цілком не поділяю стремління автономістів-федералістів і вважав би здійснення їх політичної програми для Росії шкідливою та небезпечною справою... термін і поняття “федерації” вони повинні будуть викреслити...»²⁵⁸.

По суті, така непослідовність, що постійно простежувалася у діях лідера кадетів обурила представників українства, перш за все, М. Грушевського та О. Лотоцького. Врешті, наприкінці

²⁵⁷ Государственная дума, четвёртый созыв, 1913–1914 гг., сессия вторая / Стенографические отчёты. Ч. 2. – Стб. 894–896.

²⁵⁸ Там же. – Стб. 901–906.

промови, вказавши на значення Т. Шевченка як символу народної, національної культури, П. Мілюков висловив упевненість у тому, що відзначення 100-річчя з дня народження поета відбудеться у будь-якому випадку.

Окремо варто відмітити, що про необхідність внутрішньо-імперського компромісу у відносинах влади з національними рухами, у тому числі з українським, наголосив О. Александров: «[український народ] ...має право на своє наріччя, на свою мову, на те культурне самовизначення, якого він чесно домагається...».

Традиційними опонентами по відношенню до опозиційних депутатів, перш за все, конституційних демократів, трудовиків та соціал-демократів, виступили члени проурядових фракцій. На тому ж засіданні 19 лютого 1914 р. останнім виступив вже згадуваний представник фракції російських націоналістів А. Савенко (Київська губ.), промова якого відрізнялася демонстрацією особливо негативного ставлення до українського руху. При цьому не зовсім є зрозумілим, зважаючи на особистість і творчість Т. Шевченка, визнання депутатом природності та законності стремління українців вшанувати пам'ять поета-лірика і виступ проти перетворення свята на політичну маніфестацію²⁵⁹.

Після цього засідання було закрито, а вже на наступний день у Києві члени місцевого клубу російських націоналістів, Київське російське зібрання та Свято-Володимирське церковне братство надіслали телеграми міністру внутрішніх справ, Синоду, петербурзькому та київському митрополитам тощо, із вимогою не допустити вшанування пам'яті Т. Шевченка²⁶⁰. Реакція вищих посадових осіб була більш, ніж красномовною: заступник міністра внутрішніх справ В. Джунковський відправив місцевій адміністрації телеграму із вимогою не допустити проведення вуличних демонстрацій та публічних заходів (винятком були лише заходи у закритих приміщеннях за присутності жандармів);

²⁵⁹ Там же. – Стб. 928.

²⁶⁰ Столетие со дня рождения Т.Г. Шевченко // Киевская мысль. – 1914. – № 54 (23 февраля). – С. 5.

київський генерал-губернатор Ф. Трепов взагалі заборонив будь-які урочистості²⁶¹.

Однак, незважаючи на ці заборони, а також масові арешти напередодні ювілею (23–24 лютого), багатотисячні мітинги і демонстрації все ж таки відбулися не лише у найбільших містах України, а й у Москві та Санкт-Петербурзі.

Власне вже на наступний день після відзначення, адже за старим стилем день народження Кобзаря припадав на 25 лютого, по суті лише з метою висловлення поваги до особистості та творчості Т. Шевченка виступили голова меншовиків М. Чхеїдзе (Кутаїська губ.), вже згадувані Д. Капніст (виступ якого був досить обережним) та П. Мілюков (виступав двічі), меншовик А. Бур'янов (Таврійська губ.), член парламентської групи незаможних, «селянин-малорос» П. Мерщій (Київська губ.), представник фракції земців-октябристів Г. Мазуренко (Херсонська губ.). Натомість промова лідера селянської групи фракції правих К. Городілова (В'ятська губ.) вирізнялася різкими шовіністичними та антисемітськими випадками, що супроводжувалися аплодуванням правого крила²⁶². Ідейну підтримку йому надали А. Савенко та В. Пуришкевич, який виступав останнім у ході обговорення вказаного питання.

Таким чином, парламентське обговорення запиту щодо заборони вшанування 100-річчя з дня народження Т. Шевченка охопили чотири засідання Державної думи. Результатом цих тривалих дебатів стало прийняття 161 голосом проти 115 наступного тексту запиту:

«Чи дійсно міністр внутрішніх справ, з явним перебільшенням своєї влади: а) дав розпорядження про припинення виконання постанов міських дум багатьох міст

²⁶¹ Гаухман М.В. Позиція консервативно-охоронних сил щодо українського питання під час «Шевченківських днів» 1914 р. (на матеріалах Правобережної України) // Інтелігенція і влада. Серія: Історія. – 2011. – Вип. 23. – С. 26.

²⁶² Государственная дума, четвёртый созыв, 1913–1914 гг., сессия вторая / Стенографические отчёты. Ч. 2. – Стб. 1198–1199.

про вшанування пам'яті Шевченка, і б) заборонив будь-які громадські збори у зв'язку із ювілеєм, для заборони якого немає підстав у діючому законі про зібрання 4 березня 1906 р.? а якщо це вірно, то який має намір т. Голова Ради Міністрів для того, щоб вшанування пам'яті могло відбутися безперешкодно»²⁶³.

Очевидно, що остання фраза запиту вже не мала сенсу, оскільки ювілей Кобзаря пройшов.

Незважаючи на регламент, який передбачав надання відповіді посадовою особою на ім'я якої було надіслано запит, 12 березня 1914 р. голова Ради міністрів І. Горемикін офіційно заявив голові Думи, що не буде відповідати. Така відмова була пов'язана із тим, що, за його словами, парламент має право адресувати свої запити державним службовцям, які підпорядковані Сенату. Відповідно, оскільки голова Ради міністрів такою особою не являється, то надісланий на його ім'я запит переадресовано профільному міністру внутрішніх справ. Однак, і від цього посадовця відповіді парламент також не отримав.

Загалом, запит про заборону відзначення 100-річчя від дня народження Т. Шевченка став характерним прикладом неспроможності IV Державної думи контролювати та впливати на діяльність виконавчих органів влади. Така ситуація була обумовлена рядом факторів, серед яких: недосконалість тогочасного законодавства, конфлікти між опозиційною частиною парламенту та урядом, тощо. Разом із тим, варто констатувати, що саме публікація запитів у пресі, в поєднанні із намаганням влади виправдати яскраво виражені прояви беззаконності, відіграли суттєву роль у падінні довіри народу до уряду, яка і без того знаходилася на критичному рівні. Проведення урочистих заходів, незважаючи на урядову заборону, продемонструвало не лише масову підтримку українського руху з боку населення, а й засвідчило, що постать Т. Шевченка може стати об'єднуючим фактором для різних соціальних верств та політичних груп Наддніпрянської України.

²⁶³ Там же. – Стб. 1206.

У подальшому, в подібному масштабі та резонансі, парламент повертався до обговорення українського питання під час Першої світової війни лише у зв'язку із двома аспектами: асиміляторськими особливостями політики російської окупаційної адміністрації в Галичині (див. п. 2.5) та дискримінаційним ставленням до українського друкованого слова. Дуже часто у виступах депутатів, перш за все, представників загальноросійських фракцій трудовиків, кадетів та меншовиків, ці теми складали одне ціле. Подібний підхід доводить наявність у них чіткого розуміння єдності українського народу Наддніпрянщини та Галичини і необхідності створення умов для його вільного культурно-освітнього розвитку.

У цьому контексті, під час пленарної роботи 1915–1916 рр., гостра критика дій влади лунала з вуст переважно В. Дзюбинського, О. Керенського та П. Мілюкова. Чи не найбільш рішучими були заяви лідера меншовиків М. Чхеїдзе. Виголошуючи 27 січня 1915 р. заяву соціал-демократичної фракції він зазначав:

«У нас, в Росії, існує становище ускладнюється політикою безвідповідальної бюрократії перед народом і всіх тих, хто відкрито або мовчки підтримують цю політику. Закликавши народ до забуття усіх внутрішніх чвар, уряд сам із першого ж моменту став користуватися існуючим становищем всередині країни для зміцнення своїх старих позицій... Під приводом збереження військової таємниці відновлена попередня цензура і задумано будь-яке вільне незалежне слово, знищений весь український та німецький друк, не кажучи вже про пресу робітничу...»²⁶⁴.

На іншому засіданні, 28 березня 1915 р., у ході обговорення питання про ставлення влади до українського друкованого слова М. Чхеїдзе вказав на спроби викорінення будь-яких проявів

²⁶⁴ Государственная дума, четвёртый созыв, 1915 г., сессия третья / Стенографические отчёты. Заседания 1–3 (с 27 января по 29 января 1915 г.): с приложением указателя к стенографическим отчетам. – Петроград: Государственная типография, 1915. – Стб. 42–43.

самостійного культурно-освітнього життя у часи столипінської політичної реакції. Його слова знайшли підтримку в трудовика В. Дзюбинського, який згадав заборону відзначення ювілею Т. Шевченка, вилучення українських книг з бібліотек та спроби оголосити український рух результатом роботи спецслужб Німеччини. Оваціями лівого крила була зустрінена промова кадета О. Александрова. Депутат із Катеринославщини засудив державну політику, спрямовану на третирування національної культури та пригноблення підданих народів, що не могло не відбитися й на українському друкованому слові²⁶⁵.

Насамкінець варто згадати й історичне засідання 1 листопада 1916 р.²⁶⁶, яке відкривало заключну п'яту сесію парламенту четвертого скликання. На той час більшість депутатів хвилювали загальнодержавні питання – продовольча та внутрішньополітична криза, критичне становище на фронті. Втім, неодноразово згадуваний М. Чхеїдзе і цього разу приділив увагу українському питанню. Зважаючи на важливість моменту вважаємо за доцільне навести розлогу цитату із його виступу:

«А що сказати, панове, про Україну, про українське питання, про становище Малоросії? (*Сміх справа*). Вам це смішно, панове, а я процитую вам те, що я ось нещодавно читав у останньому номері “Украинской жизни”. Полемізуючи з одним із стовпів лібералізму, кн. Трубецьким, автор каже: “...Чи відомо йому [тобто кн. Трубецькому. – *авт.*], що у Росії закриті всі про-світницькі українські установи, навіть ті, які існували при Столипіні, і що Катеринославська, яка надала братську допомогу галичанам уже під час війни, закрита, можна сказати, на днях? Чи відома йому доля прохання полтавського землевласника Шебеко про відкриття у Лубнах приватної гімназії із українською мовою викладання? Чи

²⁶⁵ Зорин В.Ю., Аманжолова Д.А., Кулешов С.В. Национальный вопрос в Государственных Думах России: опыт законотворчества / Предисл. Г.А. Селезнева. – М.: Информационно-издательское агентство «Русский мир», 1999. – С. 186.

²⁶⁶ Детальніше про нього йтиметься у п. 3.3.

відомо йому ставлення до уніатського митрополита гр. Шептицького, з одного боку, і пана Будакевича, з іншого?”). Коли я оголошую ці документи, коли я наводжу ці факти, мені роблять зауваження, чи варто зупинятися на таких дрібницях....»²⁶⁷.

Звичайно, подібні виступи не мали практичних наслідків, оскільки були лише політичною демонстрацією, однак саме позиція перерахованих нами депутатів не дозволила українському питанню остаточно зникнути з порядку денного роботи парламенту Російської імперії.

2.5. Велика війна і «галицьке питання»: позиція українських парламентарів

Обговорення в 1914 р. у Державній думі права українського народу на національно-культурний розвиток було пов'язане не лише із заборонаю відзначати 100-річчя від дня народження Т. Шевченка. Перша світова війна та окупація західноукраїнського регіону російськими військами включили до порядку денного парламенту й «галицьке питання».

Історично важливим стало перше після початку світового конфлікту засідання 26 липня 1914 р. на якому, незважаючи на досить яскраво виражену опозиційність Державної думи четвертого скликання, лідери абсолютної більшості фракцій та депутатських груп заявили про підтримку російського уряду в намаганні зберегти «внутрішній мир» у державі²⁶⁸. Навіть пар-

²⁶⁷ Государственная дума, четвертый созыв, 1916–1917 гг., сессия пятая / Стенографические отчёты. Ч. 1... – Стб. 16–18.

²⁶⁸ Цей символічний союз між Миколою II та ліберальною опозицією парламенту увійшов в історію як «священне єднання», «єднання царя і народу». Подібний громадський консенсус щодо питання війни, встановлений також у Франції та Англії, деякі сучасні історики називають «феноменом “священного єднання” у країнах Антанти» (див.: *Юдин Н.В.* Патриотический подъем в странах Антанти (июль 1914 – май 1915): сравнительный анализ: автореф. дис. ... канд. ист. наук. – М., 2013. – 27 с.).

ламентарі Польського кола, не усвідомлюючи, що цей конфлікт стане трагедією для їхнього народу, якому доведеться воювати у складі ворогуючих армій, висловилися позитивно, вбачаючи в цьому шанс для відродження власної державності²⁶⁹. Лише соціал-демократи стали єдиною фракцією, яка у пацифістській декларації від того ж 26 липня 1914 р. різко виступила проти мілітаристської політики учасників конфлікту, справедливо констатуючи розбіжність між інтересами правлячих кіл та простого народу²⁷⁰. Однак на вказаному засіданні вони не голосували, адже покинули залу в знак протесту та з огляду на прагнення більшості парламенту продемонструвати єдність прийняттям одноголосного рішення, що і мало місце. Такий результат стосувався лише присутніх у залі депутатів і викликав обурення у відсутніх. По відношенню до вказаного засідання у більшості медійних повідомлень, за винятком безпосередньо преси лівого спрямування, не фігурувала інформація щодо демаршу соціал-демократів. У іншому випадку варто згадати 19 лютого 1916 р., коли фракція правих покинула зал до початку голосування про постатейний розгляд бюджету. Цього разу публікація у центральних петербурзьких газетах інформації про одноголосну підтримку обумовила офіційне звернення правих із вимогою про спростування цієї інформації²⁷¹.

Говорячи про місце і роль «галицького питання» у парламентській діяльності українських депутатів періоду Першої світової війни під цим словосполученням ми маємо на увазі, перш за все, обговорення статусу і становища західноукраїнських земель, окупованих у ході військових дій російськими військами. Порушення з трибуни цієї проблеми ускладнювалося тогочасним

²⁶⁹ Оранжевая книга. Сборник документов и материалов. Историческое заседание Думы 26 июля 1914 г. – СПб.: Тип. Т-ва «Грамотность», 1914. – С. 85.

²⁷⁰ Большевицкая фракция IV Государственной думы. Сборник материалов и документов / Сост. М.Л. Лурье. – Л.: Соцэкгиз, Ленингр. отд-ние. 1938. – С. 508.

²⁷¹ Правые партии. 1905–1917 гг. Документы и материалы: В 2 тт. / Т. 2... – С. 543.

негативним ставленням імперських кіл до українського руху, пануванням загальної атмосфери недовіри у суспільстві. Це пояснюється активним поширенням відомостей про зв'язки деяких політичних партій та організацій Наддніпрянщини (у першу чергу, Товариства українських поступовців) із західноукраїнським Союзом визволення України, який відкрито займав проавстрійську позицію. Подібна інформація перешкоджала постановці українського питання на порядок денний тогочасного політичного життя²⁷². Позиція депутатів Державної думи четвертого скликання щодо західноукраїнського регіону ґрунтувалася на врахуванні ними фактору можливого приєднання цих територій у ході війни до Російської імперії та розгляду національного руху як одного із вагомих чинників, що перешкоджатиме або сприятиме цьому.

Після окупації російською армією у серпні–вересні 1914 р. майже всієї території Східної Галичини та Буковини постала необхідність організації державного управління окупованими територіями. Відтак відповідні заходи російської адміністрації (тимчасового військового генерал-губернаторства) стали предметом бурхливого обговорення у парламенті.

Позицію правого крила Державної думи четвертого скликання щодо цього питання повністю репрезентував у своїй діяльності та поглядах секретар фракції націоналістів, депутат від Подільської губернії Д. Чихачов. Зокрема, відразу після початку війни він добровільно вирушив на фронт і служив у канцелярії (займався освітніми питаннями) генерал-губернатора Г. Бобринського. У середині жовтня 1914 р. в окупованому російськими військами Львові відбулася нарада щодо майбутнього устрою Галичини, де був присутній і Д. Чихачов. У своєму виступі, про який детально звітував у телеграмі газеті «Біржові відомості», він вказував на необхідність: активізації діяльності Селянського банку для вирішення земельного питання в умовах масової евакуації і втечі місцевих землевласників, запровадження російського судочинства з тимчасовим дозволом на використання інших мов,

²⁷² Михутина И. Украинский вопрос в России (XIX – начало XX в.). – М.: Институт славяноведения РАН, 2003. – С. 193.

використання російської мови у навчальному процесі та підготовки вчителів із тимчасовим дозволом навчатися на «малоросійському нариччі»²⁷³.

На практиці депутат проводив у регіоні неприховану русифікаторську політику та навіть виступив із власною програмою організації діяльності адміністрації у окупованому краї. Зокрема, завдання імперської влади Д. Чихачов окреслив трьома основними напрямками: умиротворення Галичини, підвищення добробуту місцевого населення та об'єднання регіону із Російською імперією²⁷⁴. Окрім цього, він запропонував реалізувати комплекс заходів, спрямованих на реформування аграрних відносин, які передбачали купівлю приватних земель за рахунок державних коштів та ліквідацію єврейського землеволодіння.

У своєму проєкті Д. Чихачов також звернув увагу на релігійне питання. Вказуючи на безперспективність надій на самостійний перехід уніатів у православ'я, він закликав російську владу «потурбуватися про вибір достойних ієрархів уніатської церкви», які мали сприяти цьому процесу. «Митрополичі та єпископські кафедри, – за його словами, – мали бути зайняті особами, відданими російському народові»²⁷⁵.

Подібним чином депутат намагався вирішити й освітні питання, деталізувавши свою позицію в окремій записці «Про навчальну справу у Східній Галичині та Буковині» на ім'я генерал-губернатора Г. Бобринського. Основні положення документа стосувалися необхідності:

- закриття на невизначений час університетів та інших навчальних закладів у регіоні;
- негайної організації курсів вивчення російської мови для вчителів Галичини та Буковини;

²⁷³ Петрович І. Галичина під час російської окупації. Серпень 1914 – червень 1915. – Львів, 1915. – С. 26–27.

²⁷⁴ Бахтуріна А.Ю. Политика Российской империи в Восточной Галиции в годы Первой мировой войны. – М.: АИРО-XX, 2000. – С. 68.

²⁷⁵ Там же.

- запровадження із 1 січня 1915 р. російської мови як обов'язкової у школах;
- надання тимчасового дозволу (до 1916 р.) на викладання у середній та нижчій школі мовами, які використовувалися до цього (у тому числі й «малоросійським наріччям») та ін.²⁷⁶

Цікаво, що львівський кореспондент «Одеських новин» після розмови із членом Державної думи, який побажав залишитися інкогніто, дещо інакше описував фактичне становище в освіті та подальші дії російської адміністрації:

«Державні середні і нижчі школи, які були у Львові, природна річ, закрито. Педагогічний персонал утік і цього року наукові заклади не будуть функціонувати. Приватні ж середні школи без сумніву будуть використані для насадження російської мови в усій Галичині. Головна увага буде звернена на нижчі школи, яких нараховується в усьому районі близько 500, але їх кількість зросте до 800–900. Буде запроваджено урядовий нагляд, який буде при галицькому генерал-губернаторові; обов'язком нагляду буде об'їзд періодично усіх шкільних установ та перевірка успіхів у вивченні російської мови. Далі планується в найближчому майбутньому відкрити курси для підготовки вчителів російської мови. Для усієї Галичини буде запроваджено посаду одного інспектора і кількох районних інспекторів шкіл. Що ж стосується львівського університету, то у цьому питанні є такі пропозиції, що львівський польський університет буде цілком перенесений до Варшави, а варшавський із викладачами російської мови перейде до Львова»²⁷⁷.

Незважаючи на неофіційний характер цитованої статті, очевидно була відсутність у російської окупаційної адміністрації чіткої програми майбутнього освітнього розвитку Галичини.

²⁷⁶ Бахтуріна А.Ю. *Окраины Российской империи: государственное управление и национальная политика в годы Первой мировой войны (1914–1917 гг.)*. – М.: РОССПЭН, 2004. – С. 149–150.

²⁷⁷ Петрович І. Вказ. праця. – С. 52.

З метою практичного втілення власних заходів, Д. Чихачов наприкінці грудня 1914 р. брав участь у нараді попечителя Київського навчального округу О. Деревницького. Останній навіть створив дві спеціальні комісії: 1) для розробки програми підготовки вчителів російської мови; 2) для підготовки загального проекту освітньої реформи в Галичині. На вказаній нараді було затверджено спеціальний проект, на зразок описаного у записці «Про навчальну справу у Східній Галичині та Буковині», із пунктом про необхідність відкриття вчительського університету у Львові²⁷⁸.

Однак, чи не єдине, що вдалося втілити із запланованого стало створення протягом січня–червня 1915 р. спеціальних курсів для підготовки вчителів російської мови у Львові, Самборі, Станіславі, Тернополі, Золочеві, Бродах, Терехові та ряді інших міст, куди вони переносилися у залежності від ситуації на фронті та темпів відступу російської армії.

Активно долучився до практичної реалізації програми соціально-політичного розвитку окупованого регіону, у контексті власного особистісного бачення, й інший депутат-націоналіст IV Державної думи – граф В. Бобринський, прихильник ідей російського панславізму. Так само як і Д. Чихачов, він добровільно вступив до діючої армії та був призначений у штаб 8-ої армії генерала О. Брусилова, тобто брав безпосередню участь у Галицькій битві. У подальшому В. Бобринський неодноразово виявляв себе як енергійна і темпераментна людина, діяльність якої була спрямована на підтримку авторитету російської влади та рішуче проведення русифікаторської політики в управлінській, культурній і релігійній сферах життя окупованого регіону. Свої погляди на останнє питання він виклав у записці «Про мову в Галичині і Буковині», де вказував на «штучні успіхи “української мови”»²⁷⁹.

Таке бачення націоналістами особливостей управління Галичиною у складі Російської імперії в цілому відображало того-

²⁷⁸ Там само. – С. 53.

²⁷⁹ Бахтуріна А.Ю. Окраины Российской империи... – С. 150.

часне нехтування інтересів українського народу у IV Державній думі. Так, подання 9 жовтня 1914 р. записки на ім'я Г. Бобринського від імені польських депутатів, у якій висловлювався сумнів про правильність управлінських дій його адміністрації, було пов'язане з початком практики закриття усіх навчальних закладів у новоствореному генерал-губернаторстві. А зважаючи на те, що в більшості із них навчання здійснювалося саме польською мовою, подібний протест згаданих парламентарів варто вважати спробою захистити власні національно-культурницькі та політичні інтереси.

Позицію фракції земців-октябристів по відношенню до «галицького питання» означив депутат від Симбірської губернії О. Протопопов²⁸⁰. Категорично відкидаючи ідею надання окупованому регіону автономного статусу, він зазначив, що «Галичина уже увійшла в російську державу і багато того, що там було вже втрачено»²⁸¹. Однозначно підтримуючи дії російської адміністрації у регіоні, його фракція, як і націоналісти, виявила політичну недалекоглядність, оскільки демонструвала відсутність розуміння неможливості завоювання прихильності місцевого населення шляхом проведення насильницької русифікації.

Певна активізація обговорення «галицького питання» в IV Державній думі спостерігалася після закриття російською адміністрацією в Львові українських періодичних видань та введення у дію заборони видання книг українською мовою, розгортання переслідування духовенства греко-католицької церкви, поширення практики призначення представників православного кліру на її парафії.

Проти таких шовіністичних заходів виступили члени кадетської фракції. Так, її керівник П. Мілюков на одному із засідань Центрального комітету Конституційно-демократичної партії 5 жовтня 1914 р. зазначив:

²⁸⁰ Наприкінці 1916 – на початку 1917 рр. займав посаду міністра внутрішніх справ Російської імперії.

²⁸¹ Цит. за: *Михутин І.* Указ. соч. – С. 200.

«Приєднаний цілий край із трьома мільйонами мешканців, які мали широкі політичні права, і в цьому краї робляться неймовірні речі: вилучаються українські книги, закриваються всілякі товариства – культурні та освітні, ліквідується все те, чого домоглися українці від поляків під час тривалої боротьби за свої національні права, і таким чином створюється ґрунт для нової боротьби, але вже не проти поляків, а проти русифікаторського націоналістичного курсу нашої бюрократії... може постати питання для чого росіяни взяли Львів, якщо замість свободи вони несуть туди гніт...»²⁸².

Разом із тим, різкий тон промови П. Мілюкова на засіданні ЦК КДП не завжди відповідав його виступам на пленарних засіданнях IV Державної думи. У даному випадку така, в певній мірі «українофільська», позиція щодо «галицького» питання пояснюється попередніми передвиборними зобов'язаннями по відношенню до ТУП в обмін на підтримку кадетських кандидатів під час думської виборчої кампанії 1912 р. При цьому особливо активно на захист прав українців у Галичині виступав лише П. Мілюков, пов'язаний особистими домовленостями із М. Грушевським, з яким (а також іншими діячами) зустрічався ще на початку 1914 р. У «Спогадах» лідер кадетів таким чином характеризував політику росіян в Галичині:

«Наші праві націоналісти в стилі графа Бобринського, зайнявши адміністративні пости в “П’ємонті українства”, почали переслідувати український національний рух і насильно наvertати уніатів в православ’я... Все це породжувало вороже ставлення населення до переможців»²⁸³.

За словами П. Мілюкова, в такій ситуації за день до відкриття сесійних засідань, 27–29 січня 1915 р., була організована зустріч депутатів із членами Ради міністрів. Під час наради парламентар зосередив увагу на політиці окупаційної адміністрації в Галичині

²⁸² Там же. – С. 194.

²⁸³ Там же. – С. 397.

та негативно оцінив урядову підтримку націоналістичних організацій. На його думку, це призвело до посилення відцентрових тенденцій у російському суспільстві та посилило проавстрійські настрої в регіоні. Разом із тим, депутат поставив лише одну конкретну вимогу – подання урядом на розгляд IV Державної думи законопроекту про польську автономію, про українство не йшлося²⁸⁴.

Більш консервативну позицію займав інший провідний кадетський діяч, депутат від Москви В. Маклаков (брат якого, до речі, був міністром внутрішніх справ). Зокрема, в інтерв'ю одній із польських газет, повторюючи сказані на засіданні парламенту 27 січня 1915 р. слова міністра закордонних справ С. Сазонова²⁸⁵, він заявив, що «українська інтелігенція вигодувана на німецькі гроші». Це викликало хвилю невдоволення української громадськості, однак парламентар був послідовним у своїй позиції і в подальшому виступив проти внесення на розгляд законопроекту про галицьку автономію. Надання регіону такого статусу, на його думку, створить умови для наростання сепаратизму в інших українських землях.

Незважаючи на позицію В. Маклакова, «галицьке питання» неодноразово порушувалося на засіданнях Центрального комітету КДП, зокрема у січні 1915 р. Показовими у цьому відношенні є слова депутата від С.-Петербурга Ф. Родічева. Зокрема, критикуючи боротьбу російського уряду із українським націоналізмом, він виступив проти поглинання регіону та цілковитої уніфікації устрою завойованих земель на зразок загальноімперського. Неприпустимою у поглядах Ф. Родічева виглядала можлива підміна галицької автономії земським самоврядуванням:

«Чи не буде таке єднання єднанням одного ланцюга, простим приєднанням, а не звільненням? – наголошував депутат. – Потрібно вимагати таких прав, як у Галичині для усієї Росії... Якщо партія здасть позиції по відно-

²⁸⁴ Миллюков П.Н. Указ. соч. – С. 199, 397.

²⁸⁵ Государственная дума, четвёртый созыв, 1915 г., сессия третья / Стенографические отчёты. Заседания 1–3... – Стб. 14.

шенню до Галичини, то вона втратить правову точку зору і по відношенню російської України... До біса війну, якщо вона веде лише до поневолення нових територій. Пов'язані із війною національні рухи повинні бути насправді визвольними. І потрібно пам'ятати, що для внутрішнього розвитку життя усієї Росії вирішення українського питання навіть важливіше, ніж польського... *Було б ганьбою, якби і українці змушені були апелювати до Європи [курсив наш. – М.В.].»²⁸⁶.*

«Галицьке питання» набуло додаткової актуальності після початку «великого відступу 1915 року», у результаті якого війська Російської імперії були змушені залишити окуповані райони під тиском австро-німецьких солдатів. Так, на черговій кадетській конференції, що відбулася 6–8 червня у Петрограді, цю проблему порушили депутат від Тамбовської губ. І. Демидов, делегат з Вільно Г. Ромм та власне лідер КДП П. Мілюков. Всі троє розкритикували російську окупаційну політику в Галичині, а саме: «насадження православ'я» (І. Демидов), «насильницьке встановлення поліцейського режиму, вигнання всього живого» (Г. Ромм), «денаціоналізацію цілого народу шляхом насильницької асиміляції» (П. Мілюков)²⁸⁷. Така критика, як вже було відзначено, багато в чому пояснюється домовленостями із представниками українського національно-визвольного руху, а також позицією членів київського комітету КДП – найвпливовішого серед усіх регіональних осередків партії. Для прикладу, М. Василенко виступив проти твердження офіційної пропаганди про регіон як споконвічно російський. Натомість не підтримали постановку українського питання в умовах війни М. Могилянський та Є. Шольп. Втім, прийнята на цій конференції кінцева резолюція з українського питання була досить критичною. У ній вказувалося наступне:

²⁸⁶ Цит. за: *Михутин І.В.* Указ. соч. – С. 201.

²⁸⁷ Кадеты в дни Галицийского разгрома 1915 г. С предисловием Н. Лапина // Красный архив. – 1933. – Т. 4 (59). – С. 115, 124, 127.

«... була здійснена спроба систематичної денаціоналізації русинського населення Галичини... поведінка [російських чиновників] призвела до цілковитого падіння в очах населення довіри та поваги до російського управління, а русифікаторські заходи націоналістів поселили у ньому ненависть та злість. Були закриті всі установи, які мали хоча б якийсь зв'язок із національним самовизначенням населення: українські навчальні заклади та просвітницькі організації, український друк, бібліотеки, музеї, клуби, нарешті – вся мережа кооперативних економічних установ... Конференція засуджує подібну політику... і вважає застосування, як по відношенню до Галичини, так і по відношенню загалом українського населення, заходів примусової русифікації та боротьбу із прагненням цього населення до національно-культурного самовизначення, несправедливими, неприпустимими і шкідливими для державних інтересів країни»²⁸⁸.

Однак реальних наслідків таке позадумське кадетське обговорення не мало. Так, на відкритті 19 липня 1915 р. четвертої сесії П. Мілюков, характеризуючи російську політику в Галичині як ліквідацію національно-культурних особливостей місцевого українського населення, водночас акцентував увагу на «необхідності з найбільшою дбайливістю зберігати внутрішню єдність», маючи на увазі небезпеку посилення «відцентрових устремлінь» (очевидно, що з української сторони)²⁸⁹. Загалом, лише частина керівництва КДП погоджувалася відстоювати принцип національно-культурного самовизначення українства (в тому числі й автономії Галичини), однак аж ніяк не національно-територіального. За словами радянської дослідниці Н. Думової «у складній політичній ситуації військового часу на практиці кадети часто

²⁸⁸ Съезды и конференции конституционно-демократической партии: В 3 т. – М.: РОССПЭН, 2000. – Т. 3, кн. 1: 1915–1917 гг. – С. 195–196.

²⁸⁹ Четвёртая Государственная Дума. Фракция Народной свободы... – С. 12.

опинялися на позиціях, які за глибинною суттю мало відрізнялися від позиції правих»²⁹⁰.

В умовах подальшого відступу російських військ влітку 1915 р. спостерігалось посилення тиску українських діячів на своїх політичних союзників. Так, у листі С. Петлюри до П. Мілюкова від 26 липня 1915 р. читаємо наступне:

«Ми думали, що [після] листа-резолуції, прийнятої з українського питання на останній конференції кадетської партії і зобов'язуючої Вас до проведення її в життя, Ви знайдете можливим і для себе обов'язковим приділити увагу становищу українського слова у Вашій відповіді на декларацію уряду і підвищити свій голос на захист зневажених прав. На жаль, наше очікування обдурило нас, з якихось міркувань Ви ухилилися від обов'язків, які лежали на Вас і ні словом не обмовилися про те, що хвилює і мучить нас. Якби не були ці міркування, українці ніколи не зможуть зрозуміти їх...»²⁹¹.

Загалом, цей лист варто оцінювати як відкрите звинувачення кадетів у бездіяльності, мовчазному санкціонуванні описаного стану речей та навіть подвійній політичній грі.

Непослідовність депутатів фракції КДП викликала розчарування і у М. Грушевського, який 26 серпня також надіслав листа П. Мілюкову. Апелюючи до об'єктивної оцінки становища на Південно-Західному фронті, він вказав на логічну необхідність, як елементарний державний розрахунок, переглянути ставлення до українського питання²⁹². Втім, подальша думська тактика кадетів, у тому числі й щодо «галицького» (та загалом україн-

²⁹⁰ Думова Н.Г. Кадетская партия в период Первой мировой войны и Февральской революции. – М.: Наука, 1988. – С. 26.

²⁹¹ Цит. за: Брейяр С. Партия кадетов и украинский вопрос (1905–1917) // Исследования по истории Украины и Белоруссии. – М., 1995. – Вып. 1. – С. 102–103.

²⁹² Милуков П.Н. Общественное мнение, парламенты и правительства союзников // Ежегодник газеты «Речь» на 1915 г. – Петроград, 1915. – С. 277.

ського) питання залежала вже не лише від їх політичної стратегії чи врахування інтересів різних внутрішньопартійних груп, а й від домовленостей із союзниками по Прогресивному блоку. Серед членів останнього були вже згадувані В. Бобринський (голова фракції прогресивних націоналістів) та О. Протопопов (член фракції земців-октябристів). Зважаючи на це, новостворене опозиційне об'єднання можна охарактеризувати як політичний конгломерат, принаймні виходячи із ставлення його окремих представників до загалом українського питання та галицького зокрема.

У той же час серед програмних положень Прогресивного блоку було вказано на необхідність відновлення українського друкованого слова, перегляд справ репресованих жителів Галичини та загалом заборону переслідувань українців²⁹³. Тобто мова йшла про досить обмежені вимоги, які не включали навіть питання про навчання в школах українською мовою. Однак навіть в таких умовах, кадети, які склали основу цієї парламентської більшості, надіялись сформуванню так званій «уряд громадської довіри», «уряд народної оборони» і т. д., та вкотре намагались уникнути остаточного розриву із монархією. Це обумовлювало нехтування українським питанням заради максимально тривалого збереження Прогресивного блоку. До того ж із відступом російської армії з Галичини зникла необхідність обговорення статусу і становища відповідного регіону та його населення.

Більше уваги «галицькому питанню» приділили представники фракцій лівого крила. Так, виступаючи на засіданні IV Державної думи 27 січня 1915 р. голова меншовиків М. Чхеїдзе (Тифліська губ.) наголосив:

«вирішення національної проблеми у Галичині здійснюється шляхом звичайних прийомів насильницької русифікації населення, шляхом знищення усіх свобод, якими галичани до цих пір користувалися безперешкодно... Під приводом збереження військової таємниці введена

²⁹³ Милоков П. Н. Воспоминания... – С. 412.

попередня цензура і придушено усіляке вільне незалежне слово, знищена вся українська і німецька преса...»²⁹⁴.

Емоційні промови лівих прогнозовано не принесли очікуваних результатів, однак привернули увагу провідних діячів українського національно-визвольного руху, які поступово розчаровуючись в кадетах почали шукати інших політичних союзників у російському парламенті.

Рішучу та послідовну позицію у «галицькому питанні» зайняли на засіданні 19 липня 1915 р. той же М. Чхеїдзе та один з лідерів трудовиків О. Керенський (Саратовська губ.). Характеризуючи окупаційну політику російської адміністрації, перший влучно назвав її «войовничим націоналізмом, який набув погромного характеру». Натомість О. Керенський справедливо зауважив, що «російському уряду знадобляться величезні зусилля, щоб відновити зіпсовані відносини із галицьким населенням, яке було піддане неабияким випробуванням і приниженню»²⁹⁵. В іншому випадку, виступаючи на відкритті 5 сесії IV Державної думи (1 листопада 1916 р.) М. Чхеїдзе категорично відкинув визвольний чи історично важливий характер війни, навівши як приклад так зване «звільнення» Галичини²⁹⁶.

Вкрай негативне ставлення до українського питання продемонстрував голова фракції правих С. Левашов на засіданні 10 лютого 1916 р. До злочинних вимог, разом із відміною обмежень у правах єврейського населення, поступки щодо фінляндського питання та припинення переслідувань за релігійні погляди, він зарахував і скасування заборон для українського друку, припинення боротьби з мазепинством:

²⁹⁴ Государственная дума, четвёртый созыв, 1915 г., сессия третья / Стенографические отчёты. Заседания 1–3... – Стб. 42–43.

²⁹⁵ Государственная дума, четвёртый созыв, 1915–1916 гг., сессия четвертая / Стенографические отчёты. Ч. 2: Заседания 17–37 (с 9 февраля по 15 марта 1916 г.). – Петроград: Государственная типография, 1916. – Стб. 7–10.

²⁹⁶ Михутина И.В. Указ. соч. – С. 238.

«... ні в якому разі недопустимим... злочинним є порушення домагань... [щодо] відновлення малоросійського друку та звільнення арештованих у Галичині українців, тобто вимога до уряду припинення боротьби із мазепинством, політичним рухом, вкрай небезпечним для цілісності російської держави, цілком створеним та субсидованим нашими споконвічними ворогами німцями»²⁹⁷.

Загальновідомі події на фронті влітку 1916 р., що увійшли в історію як «Брусиловський прорив», породили нові надії частини українства стосовно проведення російською адміністрацією більш поміркованої політики порівняно із 1915 р. Так, 25 грудня 1916 р. українські громадські діячі П. Стебницький і О. Лотоцький у відповідь на публікацію програмної статті П. Мілюкова, де взагалі не йшлося про «галицьке питання», надіслали йому листа із нагадуванням про актуальність цієї проблеми²⁹⁸. Однак в таких умовах кадети, незважаючи на передвиборчі домовленості, знову досить обережно поставилися до галицької проблеми, продовжуючи займати неоднозначну позицію, яку можна охарактеризувати як політичне маневрування.

Черговий відступ російських військ із Східної Галичини та початок Лютневої революції остаточно зняли «галицьке питання» із порядку денного IV Державної думи, робота якої була призупинена (фактично назавжди) указом імператора від 27 лютого 1917 р. Власне, одним із опосередкованих факторів відсутності не лише конкретних законодавчих ініціатив щодо вказаної проблеми у 1914–1917 рр., а й навіть її лише поодинокі обговорення, стала нетривалість роботи парламенту. Так, після засідання 26 липня 1914 р., Державна дума працювала лише в наступні періоди:

- 27–29 січня 1915 р. (III сесія);
- 19 липня – 3 вересня 1915 р. та 9 лютого – 20 червня 1916 р. (IV сесія);

²⁹⁷ Государственная дума, четвёртый созыв, 1915–1916 гг., сессия четвертая / Стенографические отчёты. Ч. 2... – Стб. 1267–1268.

²⁹⁸ *Михутина И.В.* Указ. соч. – С. 238.

- 1 листопада 1916 р. – 27 лютого 1917 р. (V сесія)²⁹⁹.

Отже, початок Першої світової війни та окупація частини Західної України російськими військами поставили на порядок денний діяльності IV Державної думи «галицьке питання», яке зазвичай обговорювалося в контексті необхідності розв'язання загалом національного питання в імперії. При цьому позиція депутатів залежала безпосередньо від їх політичної ідентифікації і характеризувалась полярністю: від повної та беззаперечної підтримки дій окупаційної адміністрації регіону проурядовими правими та правочентристськими парламентарями до заяв-протесту з боку опозиційного крила. Безрезультатність обговорення «галицького питання», в умовах проведення русифікаторської політики, була визначена відсутністю у Державній думі четвертого скликання представників українського національно-визвольного руху, непослідовністю позицій кадетів щодо вказаної проблеми та небажанням (і нездатністю) лівих фракцій вийти за рамки тактики революційної пропаганди під час виголошення емоційно-бурхливих промов. Цей стан речей вів до поступового (можливо й надто повільного, але незворотного) усвідомлення представниками національно свідомого українства необхідності самостійної боротьби за свої політичні та культурні права.

* * *

Таким чином, основними напрямками парламентської роботи депутатів від українських губерній і міст у I–IV Державних думах Російської імперії стали, залежно від внутрішньополітичного становища, участь в обговоренні аграрних законопроектів, боротьба за дотримання та розширення громадянських прав і свобод особи, вирішення назрілих культурно-освітніх та національних проблем, стабілізація економічного життя в умовах Першої світової війни та ін. Особливості суспільно-політичної ситуації та настрої широких верств зумовили першочергове акцентування уваги на земельному питанні під час роботи парламенту перших двох скликань та частково третього. Поряд із

²⁹⁹ Кирьянов И.К. Российские парламентарии начала XX века... – С. 228.

констатацією певних успіхів законотворчої діяльності українських депутатів необхідно зазначити, що результативність їхньої роботи не відзначена практичним втіленням демократичних реформ. Причини цього крилися у самій моделі державного управління, яка передбачала існування контрольованої верхньої палати (Державної ради) та високу залежність від уряду; прагненні окремих парламентарів зберегти гарні стосунки із виконавчою владою, а інших, навпаки, докласти максимум зусиль для її дискредитації будь-якими методами; а також у диференціації українського представництва на групи відповідно до політичних поглядів, соціального походження та національної ідентифікації. Якщо наростання конфліктності між Радою міністрів та I–II Державними думами призвело до передчасного розпуску останніх, то налагодження більш-менш конструктивної співпраці виконавчої влади із парламентом третього скликання сприяло виконанню лише урядової програми реформ. Натомість в умовах Першої світової війни та з огляду на створення Прогресивного блоку, IV Державна дума працювала із великими перервами, однак поступово нарощувала підтримку серед населення.

Розділ III

ПІД ВПЛИВОМ ЕПОХИ І ВЛАДИ

- Позадумська діяльність українських депутатів
- Обструкції та конфлікти у роботі парламентарів
- Законодавчі пріоритети депутатів наприкінці 1916 – на початку 1917 рр.
- Екс-парламентарі у нових суспільно-політичних умовах (після 1917 р.)

На місцях встигли збагнути, які практичні вигоди приносить звання члена Думи. Платня грає тут порівняно другорядну роль. Шукають впливу, який дає гроші куди більш значні, ніж будь-яка платня. Провінція повна легенд про місця в банках, про концесії, про готовність уряду надавати на прохання членів Думи місця, нагороди, навіть вирішувати судові справи. Із записки МВС про результати виборів 1912 р.

3.1. Позадумська діяльність українських депутатів

Комплексна характеристика участі депутатів від українських губерній і міст у роботі I–IV Державних дум потребує аналізу їхньої регіональної активності, що забезпечує розкриття причинно-наслідкових зв'язків між специфікою роботи конкретного парламентаря на місцевому рівні і думською тактикою його фракції, ступенем її суспільної підтримки тощо. Об'єктивна оцінка діяльності законотворців щодо вирішення соціально-економічних, культурно-освітніх проблем на регіональному рівні є необхідною також для визначення впливу електоральних уподобань. Відтак, важливим є розгляд цього конкретного історичного ракурсу в співвідношенні та взаємозв'язку з суспільними процесами початку XX ст. у Російській імперії.

Безпосередній зв'язок із регіональною позадумською діяльністю депутатів від українських губерній і міст має їх правовий статус, репрезентований в індивідуальних діях, які пов'язані з участю в організації масових політичних заходів (мітингів, зборів, засідань) і виходили за межі пленарних засідань Думи чи роботи у комісіях.

Відповідно до сучасних наукових підходів, прийнято виокремлювати такі складові поняття «правовий статус депутата» як: політико-правова природа депутатського мандату, підстави виникнення і припинення його дії; права й обов'язки депутата, форми роботи; гарантії здійснення депутатських повноважень та особливості відповідальності. Зважаючи на поставлене завдання нами було детально розглянуто ті складові правового статусу

парламентарів, які стосувалися переважно їх регіональної діяльності.

Статус депутата Державної думи Російської імперії був визначений Положенням «Запровадження Державної думи» від 20 лютого 1906 р. та частково підготовленим Думою «Наказом», який регулював особливості внутрішньої організації функціонування представницького органу.

Перед початком роботи парламентар складав урочисту присягу у визначеній формі, відмова означала автоматичну відставку (подібних випадків не зафіксовано). У вищевказаному Положенні закріплювався принцип вільного мандату, за яким депутат був незалежним і невідповідальним перед своїми виборцями, їхніми наказами. Однак на практиці деякі парламентарі (особливо селяни та робітники), приймаючи накази виборців, намагалися їх неодмінно виконати, неодноразово публічно заявляючи про це з трибуни¹. Так, під час обговорення аграрного питання, на засіданні I Думи 30 травня 1906 р., депутат-селянин від Київської губернії А. Грабовецький вказав на факти постійного надходження петицій, прохань та наказів від населення з багатотисячними підписами, в яких була єдина вимога – «землі і волі». Іншим характерним прикладом слугує виступ депутата-селянина від Полтавської губернії А. Теслі:

«коли селяни обирали мене ще в якості свого уповноваженого виборщика у волость, першим завітом і напутнім словом, що зірвалося з їх вуст були “права, земля і воля...”. Коли потім у повіт мене проводжала волость, слова ці, переливаючись у болючий стогін, лунали ще більш повчально. Повіт, обираючи мене єдиним представником селянства до губернії, у тривалих і наполегливих вимогах різко та рельєфно відбив “хліб... і свобода”... І коли потім, це тисячне товариство голих, бідних та голодних селян проводжало мене сюди про-

¹ Демин В.А. Статус членов Государственной думы // ГДРИЭ... – С. 584.

тягом семи верств, воно різко, гучно та наполегливо твердило слова “права, земля і воля”»².

Наведена цитата не лише розкриває комплекс особливо наболілих проблем для населення, а й наочно демонструє моральний вплив виборців на обраних ними депутатів.

Правовий статус члена Державної думи, встановлений Положенням 20 лютого 1906 р., включав також парламентський індемнітет, який відповідно до норм конституційного права означав, що депутати «користуються повною свободою суджень та думок у справах, які знаходяться у компетенції Думи» (ст. 14)³. Крім того, парламентарям «протягом роботи її сесії із державної скарбниці виплачується добова плата... відшкодовуються із скарбниці раз на рік витрати на дорогу від місця їхнього проживання до Петербургу і назад» (ст. 23). Варто відмітити, що незважаючи на те, що депутатська платня (у 1906–1908 рр. – 10 руб. за кожен день сесії, з 6 липня 1908 р. – 4 200 руб. на рік) суттєво перевищувала середню зарплату по країні, її розмір не влаштовував представників заможних верств населення і за інформацією тогочасних періодичних видань, дехто із партійних діячів саме з фінансових міркувань не бажав йти на вибори. Однак при цьому такий рівень оплати праці цілком влаштовував парламентарів-селян, які інколи навіть скорочували термін відпустки, що не оплачувалася. Так, депутат II Думи від Київської губернії К. Мальяренко у березні 1907 р. використав лише 6 днів із двотижневої відпустки саме у зв’язку з тим, що вона не оплачувалася⁴. Цікаво, що по відношенню до Державної думи третього скликання Є. Чикаленко вказував, що «селяни держалися правих, щоб не розпустили Думу і щоб вони не втратили грошей (дісти), яких вони не заробили б до віку...»⁵. Поступово депутати почали

² Государственная дума, созыв первый, 1906, сессия первая / Стенографические отчёты. Т. 1. – С. 838.

³ Государственная дума в России: Сборник документов и материалов... – С. 116–117.

⁴ ЦДІАК України, ф. 274, оп. 1, спр. 1350, арк. 462-зв.

⁵ Чикаленко Є. Щоденник... – С. 342.

усвідомлювати, що статус члена парламенту приносить, крім офіційної зарплати, ще й суттєвий політичний вплив. Так, у записці міністерства внутрішніх справ з приводу результатів виборів 1912 р. йшлося:

«На місцях встигли збагнути, які практичні вигоди приносить звання члена Думи. Платня грає тут порівняно другорядну роль. Шукають впливу, який дає гроші куди більш значні, ніж будь-яка платня. Провінція повна легенд про місця в банках, про концесії, про готовність уряду надавати на прохання членів Думи місця, нагороди, навіть вирішувати судові справи. Наводять приклади і, незважаючи на всі запевнення, що це – байки, доводять, що, звичайно, петербурзькі чиновники будуть приховувати дії свого начальства, але що “факти всім відомі”. Як приклад вказують на харківського члена Думи [П.]Матюніна, який, торгуючи своїм впливом, нібито заробляє більше 30 тисяч на рік. Вказують на пана [М.]Аджемова, який за гроші веде справи. Запевнюють, що [М.]Шубинський впливає на призначення по судовому відомству. Наводять як приклад [П.]Крупенського, який “все може зробити” і т. д. Ці вісті розпалили апетити. Ніхто не вважає себе гіршим за інших»⁶.

Очевидно, що описані факти дійсно мали місце, однак подібна практика стала можливою з огляду на наявність негативних рис у всьому чиновницькому середовищі Російської імперії, які породжували зловживання службовим становищем.

Специфіку позадумської діяльності парламентарів визначав також депутатський імунітет, який відповідно до законодавства імперії мав обмежений характер. Так, їх не могли притягнути до адміністративного покарання та ув'язнити за борги. Позбавлення волі було можливе лише за рішенням суду, а у період роботи сесії необхідний був й попередній дозвіл Думи. В останньому випадку, порядок притягнення до відповідальності аналогічний встанов-

⁶ Кирьянов И. Депутатский корпус и лоббистские практики в России начала XX века // Власть. – 2009. – № 1. – С. 107.

леному по відношенню до вищих чиновників державного управління і передбачав подання відповідних скарг на ім'я імператора, який мав прийняти рішення про передачу до I-го Департаменту Державної ради. У свою чергу, ця інстанція розпочинала слідство або припиняла справу, передавала її до суду, самостійно накладала стягнення на депутата без судового припису. Така процедура, на думку дослідника державного права, відомого юриста кінця XIX – початку XX ст., професора В. Грібовського, визначала залежність народних представників від імператора і частково від адміністративної установи (I-го Департаменту Державної ради) та була оригінальною особливістю російського представницького устрою⁷.

Діяльність депутатів серед виборців передбачала безпосереднє відвідування українських губерній. Зважаючи на встановлений штраф за пропуск без поважних причин пленарних засідань (25 руб., але не більше 350 руб. на місяць), парламентарі користувалися правом на відпустку, яка у різні періоди дозволялася головою Думи, її Розпорядчою комісією або Радою (у складі голови, заступників, секретаря та його першого заступника). Втім, застосування практики штрафування не мало особливого поширення, оскільки присутність депутатів фіксувалася лише особистим підписом у відповідній книзі на початку засідання. Відомо, що деякі парламентарі розписавшись у ній відразу їхали з Таврійського палацу. Лише з деяким часом почали оголошувати імена прогульників. Для прикладу, за період з 1 листопада по 16 грудня 1916 р. як мінімум одне засідання пропустило 286 депутатів. Серед найбільших прогульників – Г. Андрійчук (11 прогулів), О. Гижицький (8), І. Капніст (8), А. Лотоцький (11), С. Неежмаков (10), єпископ Никон (15), П. Новицький (11) та ін.

Архівні дані засвідчують, що поїздки депутатів у регіони зазвичай збігалися із найбільшими релігійними святами, коли парламент не працював (так звані «вільні дні»), та у міжсесійний

⁷ *Грибовский В.М.* Государственное устройство и управление Российской империи (из лекций по русскому государственному и административному праву). – Одесса: Тип. «Техник», 1912. – С. 88–89.

період. Так, під час роботи кожної з п'яти сесій III Державної думи було зроблено по дві перерви: на новорічні та різдвяні свята (1) і на Великдень (2):

- I сесія (1.11.1907–28.06.1908 рр.): 1) 15 грудня 1907 р. – 8 січня 1908 р.; 2) 4–22 квітня 1908 р.;
- II сесія (15.10.1908–2.06.1909 рр.): 1) 20 грудня 1908 р. – 20 січня 1909 р.; 2) 20 березня – 7 квітня 1909 р.;
- III сесія (10.10.1909–17.06.1910 рр.): 1) 20 грудня 1909 р. – 20 січня 1910 р.; 2) 9–26 квітня 1910 р.;
- IV сесія (15.10.1910–13.05.1911 рр.): 1) 17 грудня 1910 р. – 17 січня 1911 р.; 2) 1–15 квітня 1911 р.;
- V сесія (15.10.1911–09.06.1912 рр.): 1) 10 грудня 1911 р. – 10 січня 1912 р.; 2) 17 березня – 9 квітня 1912 р.⁸

Цілком очевидно, що характеризуючи регіональну діяльність українських парламентарів, ми не могли виходити за хронологічні межі періоду роботи парламенту, тобто періоду чинності їхніх депутатських повноважень. Однак цей підхід дотримувався нами з застереженням щодо I–II Державних дум. Зокрема, незважаючи на їх передчасний розпуск указами від 8 липня 1906 р. та 3 червня 1907 р. відповідно, депутати певний період пов'язували себе з парламентом. Про це свідчать таємні жандармські звіти, у яких доводилося до відома вищих керівних органів та посадовців про те, що радикально налаштована частина парламентарів, після позбавлення мандатів, розгорнула активну агітаційну діяльність у регіонах, яка мала безпосередній зв'язок з колишнім думським статусом.

Складність дослідження цього аспекту позадумської активності депутатів полягає у досить високому ступені ідеологічної заангажованості джерел. Таємні жандармські звіти та філерські донесення фіксували переважно опозиційну діяльність трудовиків, кадетів та соціал-демократів на регіональному рівні, а відтак існувала можливість подання поліційними органами необ'єктивної інформації, отриманої, перш за все, агентурним шля-

⁸ Обзор деятельности Государственной Думы третьего созыва. 1907–1912 гг. Часть первая... – С. 6–7.

хом. До того ж питання доцільності встановлення негласного нагляду за окремими колишніми народними обранцями залежало насамперед від їх партійно-фракційної приналежності у парламенті.

З іншого боку, характер та спрямованість публікацій в періодичній пресі про діяльність депутатів серед населення (на місцевому рівні) часто залежали від політичної позиції (проурядової чи опозиційної) друкованого органу. Так, у 1906 р. у націоналістичній пресі заздалегідь з'являлися публікації, автори яких формували у громадськості уявлення про невідворотність дострокового розпуску. Більше того, саме діяльність депутатів у регіонах, суть якої, за означенням цих видань, полягала у «таємній та відкритій революційній пропаганді», кваліфікувалась як одна із «нових революційних витівок» Державної думи першого скликання⁹.

Провладна газета «Киевлянин» так описувала «революційну пропаганду» думців на своїх шпальтах:

«У Житомирі два члени Думи, надіслані з метою відмінити вибори по Волинській губернії і провести до Думи декількох євреїв від цієї губернії, перед натовпом житомирських єврейчиків закликали підтримати повстання, коли Дума зробить заклик... У Подільській губернії Гнатенко спровокував побиття селян зграєю терористів з числа їх односельчан, які протягом декількох годин знущались над ними, наносячи їм тяжкі тілесні травми, повторюючи побиття по декілька разів...; в результаті одного з них було забито до смерті, а інші мають надію на одужання...»¹⁰.

В іншому випадку, за повідомленням названої газети, організація мітингу депутатами від Київської губернії кадетом С. Френкелем та соціал-демократом З. Вировим стала каталізатором нападу селян Уманського та Черкаського повітів на драгун,

⁹ Обзор печати // Окраины России. – 9 июля 1906 г. – № 19. – С. 330.

¹⁰ Там же.

викликаних з метою розігнати несанкціонований владою масовий публічний захід.

Зважаючи на провокаційний характер подібних публікацій та розуміючи заангажованість оцінок націоналістичної газети про роботу депутатів від українських губерній і міст необхідно об'єктивно оцінювати таку інформацію.

Додаткові відомості про візит депутатів до Житомира 24–27 червня 1906 р. збереглися в канцелярії Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора. Мета цієї поїздки – не скасування результатів виборів, як про це писала газета «Києвлянин», а лише перевірка їх законності, що було поширеною практикою по відношенню до усіх губерній та областей Російської імперії. Так, до міста прибули три депутати І Державної думи: від Харківської губернії – М. Антонов та Г. Линтварьов, від Саратовської – Я. Дітц; разом з ними «по дорученню обраних [депутатів] від Волинської губернії для захисту їх інтересів» приїхав також Д. Андро (Волинська губ.). З метою збору додаткової інформації, парламентарі опитували респондентів у приміщенні міської управи. Не маючи законних підстав для заборони таких дій, місцева адміністрація усіляко перешкоджала їхнім намірам виступити перед жителями міста. Так, волинський губернатор Ф. Штакельберг відхилив прохання депутатів про організацію мітингу, більше того, за його наказом, за ними було встановлено негласне спостереження¹¹.

Про важливість для влади контролю за діями парламентарів, які здійснювали роботу серед виборців, свідчить той факт, що напередодні приїзду вказаних осіб до Житомира, місцевий губернатор дізнавшись із преси про візит, з метою координації своїх дій з вищим керівництвом, надіслав відповідного листа Київському, Подільському і Волинському генерал-губернатору В. Сухомлинову, а той у свою чергу – міністру внутрішніх справ П. Столипін¹². Як свідчать документи, швидкість реагування вищого чиновництва Російської імперії та подальші дії залежали

¹¹ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 856, спр. 327, арк. 3–3-зв.

¹² Там само. – Арк. 1–3.

від партійно-фракційної приналежності депутатів, а також від загальної внутрішньополітичної ситуації в країні.

Цікаво, що одним із додаткових джерел інформування місцевої імперської адміністрації про час, мету та місце неофіційних візитів депутатів до українських губерній була агентурна робота серед самих парламентарів. Це стосується депутата від Херсонської губернії В. Ільїна, який будучи членом соціал-демократичної фракції до свого обрання в I Думу співпрацював з Охоронним відділенням в якості інформатора¹³.

Архівні матеріали засвідчують, що діяльність парламентарів інколи виходила за рамки дозволених законом повноважень та функціональних обов'язків. Фактично депутати від опозиційних фракцій кадетів, трудовиків та соціал-демократів, зустрічаючись із виборцями на місцях, проводили моніторинг настроїв населення та здійснювали антиурядову агітацію.

Жандармські звіти подають ще один аспект позадумської діяльності депутатів від українських губерній і міст – відповідальне ставлення до реалізації наказів виборців. Так, вже після розпуску I Державної думи, після повернення до рідних губерній дехто з них вважав за необхідне проінформувати населення про результати своєї законотворчої роботи. Про це свідчить донесення заступника начальника Полтавського губернського жандармського управління по Роменському, Гадяцькому, Миргородському і Зіньківському повітах від 21 вересня 1906 р., в якому повідомлялося, що на початку липня 1906 р., тобто вже після розпуску парламенту, в м. Гадяч приїжджали депутати від Полтавської губернії трудовик М. Онацький та кадет П. Чижевський:

«Онацький закликав селян не купували землі, оскільки вона буде їм подарована... Чижевський повідомляв, що Державна дума нібито оприлюднить відозву до народу [Виборзьку відозву. – *М.В.*], за якою у разі бездіяльності уряду, він здобуде реальні можливості відстоювати свої права, вимагати покращення свого ста-

¹³ Кошель П.А. История сыска в России. – Минск: «Литература», 1996. – Кн. 1. – С. 202.

новища... Підтверджується, що Чижевський говорив селянам, що справи у Державній думі йдуть добре і вона виступає за перехід усіх державних, удільних, церковних і приватновласницьких земель у володіння селянства»¹⁴.

Як свідчать джерела, регіональна діяльність опозиційних депутатів активізувалася вже після розпуску I Державної думи. 10 липня 1906 р. близько 220 парламентарів, у тому числі й депутати від українських губерній, в знак протесту проти маніфесту від 8 липня 1906 р., що достроково припиняв повноваження парламенту, затвердили звернення «Народу від народних представників» (так звана Виборзька відозва або Виборзький маніфест). Цим документом вони закликали населення до актів громадянської непокорі (не платити податки, не відбувати військову повинність та ін.), доки не будуть призначені нові вибори. З метою ознайомлення широкої громадськості з цим актом, частина українських парламентарів (переважно колишні члени опозиційних фракцій кадетів й трудовиків, а також соціал-демократи), які брали участь у Виборзькій нараді, роз'їхалися по рідних губерніях. У подальшому проти тих, хто підписав цей документ (180 осіб) було розпочато кримінальне переслідування, віддано під суд та заборонено займатися політичною діяльністю, тобто обиратися депутатами Думи.

Незважаючи на відсутність висновків слідства про незаконність дій учасників Виборзької наради, вже через декілька днів після схвалення відозви, Департамент поліції міністерства внутрішніх справ розіслав в усі губернські жандармські управління шифровані телеграми наступного змісту:

«Зважаючи на наявні в Департаменті відомості про те, що колишні члени Думи, які входили до складу трудової і соціалістичних груп, планують зайнятися посиленою антиурядовою агітацією, Департамент за наказом пана міністра просить встановити нагляд за зазначеними особами і при встановленні фактів їхньої

¹⁴ ЦДІАК України, ф. 320, оп. 1, спр. 440 (ч. 2), арк. 201.

злочинної діяльності притягати до відповідальності, дотримуючись при цьому відповідної процедури при збиранні необхідних доказів»¹⁵.

Посилена увага з боку правоохоронних органів до діяльності колишніх депутатів опозиційних фракцій, на наш погляд, пов'язана із намаганням влади попередити можливу антиурядову пропаганду та агітацію опозиційно налаштованих депутатів. Зважаючи на це, розсилка і виконання цитованих інструкцій в деякій мірі постає як продуманий запобіжний урядовий захід.

Негласне спостереження охоронних відділень за опозиційними депутатами мало системний характер, діяльність парламентарів від українських губерній і міст на місцях не залишалась без пильної уваги з боку жандармських управлінь. Це зумовлювалося самим станом речей: досить часто особи, обрані депутатами до II Державної думи, відразу починали вести активну антиурядову пропаганду та агітацію. Так, у черговому жандармському звіті повідомлялось, що новообраний депутат-трудовик від Київської губернії З. Чоповенко 11 лютого 1907 р. (за 9 днів до початку роботи парламенту) поширював серед селян свого виборчого округу нелегальну літературу (брошури «Декілька слів про присягу», «Як мужик у всіх у боргу залишився»), закликаючи їх складати накази Державній думі з пропозиціями розв'язання аграрного питання, а 14 лютого

«... обійшов біля Булаїв (рідне село) поселення: Спиченці, Васильківці, Педаси і Жидівці, у яких збирав по декілька селян, роздавав їм брошури і прокламації, виймаючи їх з торбинки, що висіла у нього за спиною, причому переконував селян складати на зборах накази про свої земельні потреби і ці накази надсилати в Думу»¹⁶.

Наявність компрометуючих матеріалів попереднього слідства про антиурядову пропаганду та агітацію З. Чоповенка, дала змогу

¹⁵ ЦДІАК України, ф. 386, оп. 1, спр. 1003, арк. 21.

¹⁶ ЦДІАК України, ф. 274, оп. 1, спр. 1350, арк. 131–131-зв.

поліції після розпуску II Державної думи та, відповідно, втрати депутатської недоторканності, притягнути його до кримінальної відповідальності та засудити до річного терміну ув'язнення, яке він відбував у Бердянській в'язниці, де і помер від тифу 6 березня 1909 р.

Такі дії з боку парламентарів опозиційних фракцій, що представляли українські губернії і міста не були поодинокими. Так, депутат-селянин від Київської губернії С. Нечитайло 14 лютого 1907 р., їдучи до Петербургу, під час зупинки потяга на залізничній станції Шпола, прямо на сходах вагону звернувся до присутніх із промовою, у якій наголосив, що «він їде в Думу рятувати народ від урядового гніту, і тому вимагає для Думи підтримки на місцях, яке допоможе членам Думи відстоювати народні інтереси, оскільки уся Росія залита тираном народною кров'ю»¹⁷. Станційні жандарми та поліцейський наглядач, зважаючи на недоторканність депутата, у цей час могли лише спостерігати за такими діями, не маючи правових підстав для його затримання. Така ситуація повторювалася майже на кожній станції Київської губернії, через яку проїжджав парламентар.

Безпосередньо під час роботи II Думи С. Нечитайло відвідав рідну губернію лише під час великодніх свят. Збереглися відомості про його публічний виступ 29 квітня 1907 р. на залізничній станції Киселівка, під час якого він закликав селян не працювати у господарствах поміщиків, доки ті не будуть платити їм не менш, ніж 1 руб./день.

Особливості позадумської роботи депутатів залежали також від їх політичної ідентифікації: представники опозиційних фракцій та груп демонстрували вищу активність серед населення. Показовим у цьому плані є депутат від Київської губернії, дворянин І. Кирієнко, що належав до соціал-демократичної фракції. 20 квітня 1907 р. (на великодні свята) він прибув поїздом до Умані з багажем, що викликав підозру жандармського унтер-офіцера залізничної станції. Після огляду ним було виявлено 1000 екземплярів брошури «злочинного змісту» під назвою «Дії

¹⁷ Там само. – Арк. 178.

соціал-демократичної фракції 2-ої Державної думи». Однак, склавши відповідний протокол, унтер-офіцер не маючи права конфіскувати брошури, відпустив депутата. Останній відразу почав розповсюджувати літературу серед пасажирів вокзалу¹⁸. Лише після передачі протоколу прокурору Уманського окружного суду та отримання дозволу на обшук готельного номеру І. Кириєнка, судовий слідчий вилучив до 800 згаданих брошур, однак депутата не було притягнуто до відповідальності¹⁹. Хоча у відповідності до ст. 129 Кримінального уложення Російської імперії від 1903 р. такі дії І. Кириєнка (проголошення промови, складання, зберігання або редагування творів антиурядового змісту) каралися адміністративним засланням.

Незважаючи на конфіскацію брошур та перебування під слідством, депутат продовжив опозиційну пропаганду та агітацію. Так, 23 квітня 1907 р. він прибув у с. Даглівку Уманського повіту, де зібрав мітинг і, за жандармськими свідченнями, виголосив промову, закликаючи до збройного повстання. Наступного дня подібні збори з його ініціативи відбулися у повітовому містечку Тальне. Більше того, якщо у першому випадку слухачі розійшлися відразу після прибуття поліцейського урядника, то у другому, п'ятитисячний натовп почав жбурляти каміння в загін кінної поліції, і розійшовся лише після попереджувальних пострілів у повітря.

26 квітня І. Кириєнко відвідав Катеринопіль Звенигородського повіту, де виступив перед місцевими жителями разом з іншим депутатом від Київської губернії М. Воєнним. Останній у своїй промові наголошував:

¹⁸ Подібні випадки майже не повторювалися у період роботи III Державної думи, адже міністр внутрішніх справ окремим приписом зобов'язав губернаторів, начальників поліції, жандармських управлінь та транспортної поліції пильно спостерігати за проїжджаючими депутатами і не допускати скупчення на залізничних станціях глядачів і проводжаючих, всіляко перешкоджати можливим демонстраціям.

¹⁹ ЦДІАК України, ф. 274, оп. 1, спр. 1350, арк. 171–171-зв.

«Ви нас обрали до Думи, але не лише ми, а і ви формуєте Думу. Допмагайте нам, пишiть свої накази, підписуйте і надсилайте до нас, щоб ми могли знати, що вам потрібно. Земля буде вся ваша, не переселяйтесь і не залишайте землі, оскільки ви згадуватимете свою батьківщину з могилами своїх предків і будете шкодувати про це. Міністрiв тепер нам не потрібно, ми самі міністри, земля вся в наших руках і ми все зробимо, але повинні діяти спільно і об'єднатися в єдине ціле»²⁰.

Зважаючи на недоторканність І. Кирієнка та М. Воєнного як депутатів Державної думи, жандарми не могли їх затримати чи перешкодити виступати перед населенням, тому після прибуття наряду, парламентарі лише змінювали місце своїх зборів.

Увечері наступного дня після приїзду з Катеринополя І. Кирієнко організував багатолюдні збори вже безпосередньо в м. Умань, у парку «Софіївка», зустрівшись перед тим із робітниками місцевого заводу. Про результативність агітаційної роботи депутата свідчить той факт, що 29 квітня під час від'їзду з Тального до Петербургу його проводжав двохтисячний натовп²¹.

Описані події, що стосувалися приїзду С. Нечитайла та І. Кирієнка на Київщину мали своє продовження безпосередньо в період роботи II Державної думи. Так, виступаючи 16 травня 1907 р. на пленарному засіданні депутат-октябрист від Херсонської губернії С. Варун-Секрет зазначив, що за даними петербурзької газети «Новое время» вищевказані депутати (головним чином, С. Нечитайло) своїми промовами підштовхнули селян (200–300 осіб) до організації погромів поміщицьких економій в Київській губернії. Крім того, він повідомив про отримання повідомлення від міністра юстиції про те, що І. Кирієнко під час візиту на великодні свята в Уманський повіт поширював брошури з неправдивим висвітленням діяльності уряду та парламенту. На думку С. Варуна-Секрета, метою таких дій було намагання підірвати в населення повагу до правлячого класу,

²⁰ Там само. – Арк. 171-зв.

²¹ Там само. – Арк. 176.

викликати у селян та робітників заздрість і злість до дворян, людей з достатком, а також закликати до бунтівних дій та знищення існуючого ладу. Натомість І. Кирієнко назвав провокацією звинувачення у погромі селянами економій, оскільки його виступ стосувався лише порад не працювати у поміщиків, які «по-рабськи» поводяться з місцевим населенням²².

Суспільно-політична активність депутата І. Кирієнка не була поодиноким явищем: інші парламентарі II Думи, що входили в основному до складу фракцій кадетів, трудовиків або соціал-демократів також відкрито демонстрували свою опозиційність. Формами її вияву стали антиурядова агітація та пропаганда, проведення масових зборів і мітингів, розповсюдження забороненої літератури тощо. Це підтверджують факти поширення Ф. Литвиненком нелегальних брошур у с. Козин Київського повіту; виголошення І. Красилюком, Д. Лагном та Є. Чигириком революційних промов; проведення революційної агітації серед робітництва К. Маляренком та ін.²³

У травні 1906 р. А. Грабовецький під час поїздки до села Лучин Київської губернії закликав його жителів, «щоб всі страйкували і вимагали від поміщиків високу платню і таким чином діяли до тих пір, поки поміщики не кинуть свою землю і вказував, що Государ також великий поміщик і у разі подібних страйків усю свою землю віддасть селянам»²⁴.

Слід констатувати, що саме така активність депутатів соціал-демократичної фракції, у тому числі й представників українських губерній і міст (10 осіб), стала формальним приводом до розпуску II Державної думи. Так, за вказівкою голови Ради міністрів І. Горемікіна та міністра внутрішніх справ П. Столипіна співробітниками Санкт-Петербурзького охоронного відділення заздалегідь були сфабриковані матеріали, які засвідчували зв'язок фракції з Військовою організацією Петербурзького комітету

²² Государственная дума, второй созыв, 1907, сессия вторая / Стенографические отчёты. Т. 2. – Стб. 664–667.

²³ ЦДАК України, ф. 274, оп. 1, спр. 1350, арк. 259, 336, 353, 462-зв.

²⁴ ЦДАК України, ф. 274, оп. 1, спр. 1551, арк. 83-зв.

РСДРП, завданням якої було повалення імператора шляхом збройного повстання²⁵. Таке звинувачення відповідно до ст. 100 та 102 Кримінального уложення 1903 р. передбачало покарання 10 років каторги.

На основі цього, 1 липня 1907 р., уряд висунув вимогу усунення соціал-демократичної фракції від засідань та позбавлення недоторканності її 14 членів, які нібито причетні до агітації серед військових²⁶. У відповідь депутати створили Тимчасову «комісію для розгляду подання про залучення до слідства 55 членів Державної думи», яка пропрацювала лише один день, оскільки вже 3 червня 1907 р. імператорським маніфестом оголошено про розпуск парламенту²⁷.

На наступний день після пред'явлення звинувачень соціал-демократичній фракції, тобто 2 червня 1907 р., міністерство внутрішніх справ Російської імперії розіслало губернським та обласним жандармським управлінням (а ті – повітовим помічникам) наказ про арешт її членів, за винятком тих, що мали дорадчий голос. Серед них ув'язненню підлягали й 10 депутатів від українських губерній і міст: Г. Білоусов (Катеринославська губ.), М. Вовчинський (Київська губ.), І. Гуменко (Київська губ.), І. Кириєнко (Київська губ.), І. Нагих (Катеринославська губ.), П. Приходько (Чернігівська губ.), П. Рибальченко (Харківська губ.), В. Сахно (Київська губ.), Г. Федоров (Київська губ.) та М. Фомичев (Таврійська губ.). Всього було заарештовано 37 депутатів²⁸.

Відповідно до вищевказаного наказу, 4 липня 1906 р. начальник Київського ГЖУ звітував про ув'язнення І. Гуменка, а 11 липня йому надійшов лист від слідчого в особливо важливих справах С.-Петербурзького окружного суду про переведення до

²⁵ Демин В.А. Социал-демократическая фракция // ГДРИЭ... – С. 573–574.

²⁶ Аврех А.Я. Указ. соч. – С. 24.

²⁷ Государственная дума, второй созыв, 1907, сессия вторая / Стенографические отчёты. Т. 2. – Стб. 1609–1610.

²⁸ ЦДІАК України, ф. 274, оп. 1, спр. 1551, арк. 487.

столиці для допиту іншого ув'язненого – також колишнього депутата В. Сахна²⁹.

Такі дії влади не лише спричинили перегляд виборчого законодавства, а й мали стратегічні наслідки у майбутньому: арешт названих осіб унеможливив їх обрання депутатами III Державної думи, тобто став додатковим чинником формування її лояльного політичного складу.

Після розпуску II Думи уряд продовжував вбачати небезпеку не лише у соціал-демократах, а й інших представниках опозиційних фракцій, тому обов'язком поліції було контролювання їх дій. Із повідомлення Київського повітового справника про прибуття 7 червня 1907 р. в с. Глеваха колишнього депутата-трудовика від Київської губернії П. Снігіря ми дізнаємося, що за ним відразу встановлено негласний нагляд.

Особлива увага зверталась на парламентарів, яких, у зв'язку з депутатською недоторканістю, не вдалося притягнути до адміністративної відповідальності за антиурядову агітацію та поширення нелегальної літератури. Звичайною практикою поліції щодо таких депутатів було проведення обшуку відразу після їх повернення до рідного міста/села (як це було, наприклад, у випадку з І. Красилюком)³⁰. Таким чином, коли парламентар втрачав свій депутатський імунітет, йому доводилось відповідати за попередні дії.

Розглядаючи особливості регіональної діяльності депутатів від українських губерній і міст III–IV Державних дум, необхідно вказати, що архівні матеріали містять досить змістовну інформацію про роботу членів соціал-демократичної фракції в регіонах. Це пов'язано з їх опозиційністю і, відтак, посиленою увагою до них з боку місцевих жандармських чинів. Зокрема, начальник Київського охоронного відділення, підполковник М. Кулябко був заздалегідь проінформований про прибуття до міста у період новорічних та різдвяних свят 1909 р. парламентаря від Харківської губернії В. Шурканова з метою інформування про роботу

²⁹ ЦДІАК України, ф. 274, оп. 1, спр. 1350, арк. 83, 477.

³⁰ Там само. – Арк. 373.

думської соціал-демократичної фракції та збирання інформації про діяльність київського осередку партії³¹.

Активне листування між керівниками Київського (підполковник М. Кулябко) та Харківського охоронних відділень (підполковник П. Попов) свідчить про високий рівень координації дій між вказаними установами. Так, обидва чиновники інформували один одного про пересування депутата В. Шурканова, який до завершення канікул (20 січня), крім рідної губернії, встиг відвідати ще й Катеринослав. Необхідно додати, що вже з 1913 р. вказаний парламентар співпрацював з охоронним відділенням у якості провокатора³².

Подібно до цього здійснювався негласний нагляд за депутатами фракції Конституційно-демократичної партії у міжсесійні періоди роботи III Державної думи. Так, 19 вересня 1909 р. помічник начальника Київського ГЖУ по Лубенському, Переяславському та Золотоніському повітах підполковник В. Ільтер звітував начальнику Київського охоронного відділення про пересування губернією парламентаря І. Лучицького, терміни його перебування в Києві тощо³³.

Слід відмітити, що регіональні установи міністерства внутрішніх справ Російської імперії в українських губерніях здійснювали моніторинг не лише відвідин парламентарями-опозиціонерами своїх виборців, а й депутатами проурядових правих фракцій. Так, 12 липня 1908 р. повітовий справник Рубцов звітував начальнику Чернігівського ГЖУ про прибуття до повітового містечка Мглина октябриста Т. Клименка³⁴.

В іншому випадку, 27 квітня 1910 р. помічник начальника Катеринославського ГЖУ детально інформував свого керівника про візит до Маріуполя голови III Державної думи О. Гучкова, якого супроводжував октябрист П. Каменський. За інформацією чиновника, на зустріч візитерам виїхала депутація, яка просила

³¹ ЦДІАК України, ф. 275, оп. 1, спр. 1944, арк. 2.

³² Кошель П.А. Указ. соч. – С. 151.

³³ ЦДІАК України, ф. 275, оп. 1, спр. 2513, арк. 261.

³⁴ ЦДІАК України, ф. 275, оп. 1, спр. 1944, арк. 11.

О. Гучкова відвідати місто, оглянути порт і підтримати клопотання біржового Комітету про зміну шляху проєктованої залізниці Саратов-Міллерово у частині можливого прокладання через Маріуполь, а не Таганрог як планувалося. Після огляду порту, на честь голови III Думи, було влаштовано урочистий обід, кількість присутніх на якому складала майже 100 осіб³⁵.

Опрацьовані нами джерела засвідчують, що позадумська діяльність депутатів-опозиціонерів та проурядових парламентарів дещо відрізнялася за своїм характером. Перші, незважаючи на поліційні обмеження, намагалися насамперед проінформувати своїх виборців про результати законодавчої роботи. Натомість представники проурядових фракцій, поряд з ознайомленням із внутрішніми проблемами певного населеного пункту, брали участь у пишних урочистостях та банкетах, витрати на організацію яких відшкодовувалися за рахунок місцевих бюджетів. Однак варто враховувати і те, що депутати правих фракцій формували більшість у III Державній думі й, відповідно, користуючись підтримкою уряду, мали суттєві адміністративні важелі для вирішення різноманітних питань регіонального характеру (що забезпечувало додаткові дивіденди на виборах).

Регіональна діяльність парламентарів від українських губерній і міст IV Державної думи відзначена особливою активністю депутата-більшовика від Катеринославської губернії, члена соціал-демократичної фракції (пізніше – соціал-демократичної робітничої фракції) Г. Петровського. Не зупиняючись детально на відповідній характеристиці, зазначимо, що за період із грудня 1913 р. по серпень 1914 р. Катеринославським ГЖУ було зафіксовано його п'ять візитів, під час яких він організовував збори місцевих робітників, проводив таємні зустрічі тощо. Подібний характер мали поїздки й іншого соціал-демократа М. Муранова до Харківської губернії на великодні свята у квітні 1914 р.³⁶

³⁵ ЦДІАК України, ф. 313, оп. 2, спр. 2398, арк. 55–55-зв.

³⁶ ЦДІАК України, ф. 313, оп. 2, спр. 2950, арк. 32-зв, 112, 205, 217, 227–236, 288, 364, 385.

Окрім службових жандармських звітів, додатковим джерелом інформації про регіональну діяльність депутатів від українських губерній є матеріали періодичної преси, які дозволяють визначити конкретні напрями роботи та реакцію місцевої влади на неї.

Прикладом може слугувати інформація з щоденних київських газет «Киевская мысль» та «Последние новости» про два візити до Києва депутата-кадета IV Думи С. Іванова. Так, у якості парламентаря він уперше відвідав рідне місто вже через два місяці після обрання – на новорічні та різдвяні канікули 1913 р. Головним заходом, організованим за участі С. Іванова, повинні стати публічні збори в «Народній аудиторії» (будинок Київського товариства сприяння початковій освіті), на яких він мав проінформувати про початок роботи IV Думи, кількісний та партійний склад депутатського корпусу. Однак зібрання було заборонено київським поліцмейстером, тому депутат 17 січня повернувся до Петербургу на відкриття засідань парламенту. У подальшому, в період роботи I сесії, С. Іванов відвідав Київ на великодні свята у квітні 1913 р. Збереглася інформація про його виступи на бенкеті-мітингу, організованому на честь візиту у цей період члена ЦК Конституційно-демократичної партії Ф. Родічева, депутата I–IV Державних дум.

Особливості регіональної активності парламентарів незмінно залежали від політичних поглядів. Відповідний зв'язок добре простежується на прикладі опозиційних депутатів, однак така ситуація у повній мірі стосується і парламентарів проурядових фракцій. Так, члени фракції націоналістів В. Демченко, А. Савенко та М. Чихачов у середині січня 1914 р. прибули до Києва з метою організації засідання Клубу націоналістів (13 січня), де вони виступали з доповідями антисоціалістичного та промонархічного спрямування³⁷.

Характер позадумської роботи значної частин парламентарів суттєво змінився у 1914–1917 рр. і стосувався участі в різноманітних заходах, пов'язаних із Першою світовою війною. Не були винятком у цьому відношенні й українські депутати. Так, відпо-

³⁷ ЦДАК України, ф. 274, оп. 4, спр. 12, арк. 12–17, 34, 41.

відна активність представників кадетської фракції у початковий період війни (літо 1914 р. – 1915 р.) проявилася в наступному (вказуємо прізвище парламентаря та його посаду або обов'язки):

– О. Александров – уповноважений санітарно-перев'язочно-транспортного загону (рухомий госпіталь на 200 ліжок; три транспортно-перев'язочні летучі загони, що працювали на передових позиціях), організованого на кошти населення Катеринославської губ.; завідувач 1-го та 2-го летучих загонів;

– С. Іванов – член санітарно-господарської комісії професорів та службовців Київського політехнічного інституту з обслуговування перев'язочно-харчового пункту, що знаходився у приміщенні навчального закладу (вересень 1914 р.); член Київського загальноміського комітету по задоволенню потреб, пов'язаних із війною (з жовтня 1914 р.) та Комітету Південно-Західного фронту Всеросійського Союзу міст (з вересня 1915 р.);

– В. Лашкевич – член Харківського губернського комітету з надання допомоги родинам мобілізованих та постраждалих від війни та зі збору пожертв (з серпня 1914 р.); попечитель Харківського міського харчово-перев'язочно-евакуаційного пункту на 500–700 осіб (з серпня 1914 р.); здійснив поїздки по Галичині в якості помічника уповноваженого лазарету Державної думи та уповноваженого Першого передового харчово-перев'язочного загону вказаного лазарету (листопад–грудень 1914 р.); член Харківського комітету Всеросійського союзу міст (з 1915 р.);

– М. Панкєєв – особливий уповноважений (Дніпровськими повітовими земськими зборами Таврійської губ.) із надання земськими коштами допомоги родинам мобілізованих на військову службу та завідуючий справами Дніпровського повітового попечительства з опікування родин нижніх чинів (з серпня 1914 р.); заступник особливого уповноваженого Всеросійського союзу міст по Західному фронту (з 1 жовтня 1915 р. до кінця року)³⁸ тощо.

³⁸ Четвёртая Государственная Дума. Фракция Народной свободы... – С. 71, 74, 76, 78.

Для об'єктивної картини варто виділити й декількох членів інших фракцій, які також активно займалися громадсько-благодійницькою діяльністю у роки Першої світової війни:

– І. Авчинніков (Подільська губ.) – брав участь у роботі Російського товариства Червоного хреста, його уповноважений при арміях Південно-Західного фронту;

– В. Басаков (Чернігівська обл.) – перебував на фронті восени 1914 р., де роздавав подарунки солдатам та оглядав лазарети;

– М. Дмитрієв (Херсонська губ.) – пішов добровольцем на фронт, воював у складі Ізюмського полку, служив при генералові Д. Радко-Дмитрієві;

– О. Лавров (Подільська губ.) – уповноважений, ревизор Південно-Західного обласного земського комітету допомоги хворим та пораненим воїнам;

– В. Попов (Подільська губ.) – священик військово-санітарного поїзду імператриці Олександри Федорівни та ін.

Лютневі події 1917 р., що стали переломною подією для Російської імперії, змінили статус вищих державних органів влади, в тому числі IV Державної думи (дет. див. п. 3.4).

Цікавим для розуміння відповідних змін по відношенню до депутатів парламенту четвертого скликання є випадок, що трапився із депутатом від Чернігівської губ. октябристом Є. Судієнком восени 1917 р., тобто ще у період формального існування представницького органу. Так, за донесенням прокурора Стародубського окружного суду від 18 вересня 1917 р., 2 вересня 1917 р. у с. Очкіно Новгород-Сіверського повіту Чернігівської губернії, службовець і наглядач за працюючими в мастку депутата військовополоненими, солдат Васильченко затримав на потраві посівів Є. Судієнка двох телят місцевого селянина³⁹. Незважаючи на те, що худоба була повернута власнику за наказом економа мастку, ображений селянин доніс на солдата Васильченка як дезертира, якого і було арештовано за прострочений на 1 місяць та 21 день військовий білет.

³⁹ ЦДІАК України, ф. 317, оп. 1, спр. 6046, арк. 1–2.

Дізнавшись про цю подію, поміщик-депутат Є. Судієнко негайно повернувся до маєтку із свого сусіднього хутору Олександрівського «знаючи звичку очкінських селян бити службовців економії». Однак його поява у судовому відділенні, де тримали Васильченка, викликала тільки роздратування як місцевих селян, так і поліцейських. Спроби поміщика скористатися зі свого депутатського становища та звільнити ув'язненого Васильченка завершилися побиттям його самого поліцейськими Дідовським, Коржем, Шаповалом і Щетенським при бездіяльності помічника комісара Чеканова. Більше того, недоторканного по законодавству Є. Судієнка (разом з теж побитим солдатом Васильченком) було відправлено під конвоєм до Хільчанського волосного управління, яке знаходилося на відстані 12 верств (близько 13 км). І лише втручання керівництва повітового жандармського управління припинило свавілля щодо парламентаря. Його було звільнено з-під варти та розпочато слідство вже над названими особами, причетними до затримання депутата.

Прагнучи не загострювати ситуацію та зберегти громадську підтримку місцевого населення в умовах революційного часу, Новгород-Сіверський повітовий комісар Кононенко просив помічника прокурора Забродського пом'якшити покарання для притягнутих до відповідальності поліцейських чинів, наголошуючи, що «позбавлення свободи є мірою надто суровою і такою, що дискредитує Тимчасовий уряд в очах громадськості». Подібне звернення надійшло 23 вересня 1917 р. до прокурора Стародубського окружного суду і від в. о. губерньського комісара Тимчасового уряду Д. Дорошенка. На підтримку затриманих виступили також місцевий селянський з'їзд, Новгород-Сіверський комітет партії соціалістів-революціонерів та Новгород-Сіверська рада робітничих, солдатських і селянських депутатів, які вимагали розгляду цієї справи в Новгород-Сіверському окружному суді, а не у Стародубі, як було визначено прокуратурою⁴⁰.

На жаль, архівні джерела з інформацією про подальший перебіг справи нами не було виявлено, однак наявні відомості дають

⁴⁰ Там само. – Арк. 7, 10, 21.

змогу зробити певні висновки. Так, побиття депутата формально існуючої IV Державної думи Є. Судієнка свідчило про відсутність авторитету до його особи не лише серед соціально активного місцевого селянства, а й представників влади в умовах реформування державного управління та зумовленого цим правового хаосу. Невирішеність аграрного питання також не посилювало симпатії місцевих селян до парламентаря, який залишався для них поміщиком та великим землевласником. З іншого боку, описані події демонструють наростаюче протиріччя між «старими» державними інституціями та витвореними революцією органами місцевого самоврядування: між повітовими органами прокуратури, з одного боку, та Новгород-Сіверською Радою робітничих, солдатських і селянських депутатів і губернським комісаром з іншого.

Подібна ситуація складалась не лише у Чернігівській губернії, оскільки починаючи з кінця літа – початку осені 1917 р. в українських губерніях встановлюється фактичне тривладдя: органи влади Тимчасового уряду на місцях, Ради робітничих, солдатських і селянських депутатів, та Українська Центральна Рада⁴¹.

Таким чином, незважаючи на те, що, як опозиційним, так і проурядовим парламентарям від українських губерній і міст I–IV Державних дум була не лише властива політична демагогія, а й відмінність форм і методів агітації на місцях, ними безперечно усвідомлювалась дієвість легальної роботи серед виборців, яка давала додаткові політичні дивіденди на чергових виборах та сприяла політичному структуруванню суспільства, виробленню партіями чітких політичних програм. Інформуючи електорат про результати законотворчої роботи, опозиційні депутати від українських губерній розгорнули активну діяльність на регіональному рівні. Налагодження діалогу з виборцями сприяло формуванню реального бачення місцевих проблем, а також політичному структуруванню суспільства.

⁴¹ Гай-Нижник П.П., Солдатенко В.Ф. Організація управління в УНР доби Центральної Ради // Історія державної служби в Україні: у 5 т. / відп. ред. Т.В. Мотренко, В.А. Смолій. – К.: Ніка-Центр, 2009. – Т. 1. – С. 433–434.

3.2. Обструкції та конфлікти у роботі парламентарів

Робота депутатів Державної думи Російської імперії, крім власне законодавчої діяльності, включала практично всі відомі на той час способи демонстрації та відстоювання власної позиції, які подекуди були несумісними із поняттям парламентської етики. Зазвичай подібні приклади стосувалися відносин між політичними опонентами або відображали ставлення до представників виконавчої гілки влади. У цьому контексті мова йде як про конфлікти статусно-рольового характеру, так і ситуації, які призводили до парламентських криз та навіть погіршення загальної внутрішньополітичної ситуації. Зауважимо, що подібних було лише декілька, і, головним чином, в останні роки існування Державної думи.

Розкриваючи заявлене питання варто насамперед вказати, що для парламенту Російської імперії була характерна майже постійна гостра конфронтація між опозицією та владою. Як відомо, саме відсутність єдиної позиції між Радою міністрів та Державною думою щодо шляхів вирішення аграрного питання стала головною причиною розпуску її перших двох скликань, зміни виборчої системи у 1907 р. Наслідками тих чи інших, менш або більш масштабних конфліктів між гілками влади були: підписання депутатами Виборської відозви, запровадження та активне використання міністрами надзвичайно-указного права⁴², спроби окремих народних представників затягнути розгляд бюджетного законодавства, тривалі перерви у роботі парламенту четвертого скликання, переслідування урядом окремих опозиціонерів (соціал-демократів) та ін.

Багато в чому повчальним навіть для сучасного парламентаризму є неабияка рідкість голосування депутатів із особистих матеріальних мотивів. Чи не єдиним відомим прикладом відвертого економічного лобізму було запровадження оподатку-

⁴² Про надзвичайно-указне право див.: *Магазинер Я.М.* Чрезвычайно-указное право в России: (Ст. 87 Осн. Зак.); Приложения: I. Практика чрезвычайно-указного права в России; II. Нормы иностранного права, аналогичные ст. 87-й. – СПб.: Тип. М.М. Стасюлевича, 1911. – 173 с.

вання ввозу на Далекий Схід цементу з ініціативи представника Калузької губернії Л. Шешмінцева – власника численних цементних заводів у регіоні⁴³.

Свідчення сучасників та стенографічні звіти дозволяють стверджувати про більш поважне ставлення депутатів один до одного у Державній думі першого скликання та поширення випадків образ і сварок у наступних трьох.

До методів угамування пристрастей у залі належали: позбавлення слова, видалення із залу, відсторонення від засідань. В окремих випадках головуючий міг покинути своє місце і призупинити або взагалі закрити засідання. Так, II Державна дума видалила чотирьох депутатів вісім разів, а вже парламент наступного скликання – 33 депутатів 38 разів. При цьому головуючий 1648 разів закликав до порядку та 29 разів позбавляв оратора слова. Зазвичай подібні рішення мали суто політичні мотиви та стосувалися радикально налаштованих лівих або правих парламентарів. У III Державній думі були апробовані витончені методи навмисної організації скандалів та провокування конфліктів. Досить точний опис відповідних механізмів подав депутат I Державної думи від Калузької губ. В. Обнинський. Для розуміння суб'єктивного фактору в його словах потрібно враховувати належність парламентаря до Конституційно-демократичної партії:

«... депутати вешталися із місця на місце, заглушували розмовами ораторів, дружно реготали у відповідь на витончення головуючого в дотепності і запанібрата перегукувались із політичними друзями; що стосується ворогів, то до них неслись звичайні майданні лайки, які дивним чином не заважали кулуарним бесідам та засіданням так зв. “senioren convent’a” (бюро старшин). Поступово крайні праві виділили особливий міцний кадр “патріотів своєї батьківщини”, який і спеціалізувався на організації думських скандалів... безперервні скандали,

⁴³ Демин В.А. Государственная Дума России: механизм функционирования... – С. 31.

як потік із дірявої, прогнилої каналізаційної труби, робили свою справу, забруднюючи позиції парламенту в суспільній уяві. І якщо різкі вислови, направлені у першій Думі на адресу окремих представників влади (Кат! Геть! У відставку! і тому подібне) своєю недоречністю підривали загалом авторитет влади як такої, то груба, звична лайка, яка висіла смердючою хмарою над третьою Думою, руйнувала повагу народу до самого себе, адже, як-не-як, лаялися його ж обранці»⁴⁴.

Перше речення цитати нашттовхує на думку щодо існування у вищому представницькому органі влади Російської імперії звичного для сучасного парламентаризму популізму («політиканства»), публічної позиції, орієнтованої на журналістів та електорат. Серед депутатів, які таким чином «звертали на себе громадську думку» В. Обнинський виділяв лідерів фракції правих О. Бобринського (Київська губ.), М. Маркова (Курська губ.) та В. Пуришкевича (Бессарабська губ.).

Зауважимо, що деякі політичні сили намагалися стримували своїх членів від порушення дисципліни, інші – навпаки заохочували або не звертали уваги, практикуючи навмисне колективне заглушення оратора гучними розмовами. Останній метод застосовувався і по відношенню до представників Ради міністрів та її голови. Втім, досить вміло та успішно, принаймні до так званої «конституційної кризи» 1911 р.⁴⁵, вдавалося боротися із депу-

⁴⁴ *Обнинский В.* Новый строй. – М.: Образование, 1909. – Ч. 2: Реакция. – С. 208–209.

⁴⁵ Конституційна криза 1911 р. пов'язана із подіями, які мали місце у зв'язку із законопроектom про запровадження земських установ у шести губерніях Білорусі та Правобережної України. Так, у відповідь на небажання обох палат парламенту затвердити окремі положення відповідної реформи (зокрема, про національні курії, спрямованого на обмеження впливу польських землевласників) П. Столипін домігся їх тимчасового розпуску та провів документ на основі надзвичайно-указного права. У Державній думі подібне рішення підтримала лише фракція націоналістів, депутати більшістю голосів визнали такі дії уряду незаконними, а голова О. Гучков подав у відставку на знак протесту. Як результат, П. Столипін

татськими провокаціями та політичним шантажем П. Столипіну, про консолідуючі можливості якого ми вже неодноразово згадували. На початку 1911 р. була знову втрачена комунікація між урядом та парламентом, відновилися майже відсутні з часів розпуску II Державної думи випадки антиурядових голосувань та, разом з тим, погіршилися відносини всередині провладної більшості. Вже після вбивства П. Столипіна, розколу та відмови фракції націоналістів у підтримці нового прем'єр-міністра В. Кокцовца, депутат від Харківської губернії А. Вязигін у листі до дружини Т. Вязигіної від 29 квітня 1912 р. писав:

«Переконаний, що розкладання “народного представництва” піде у нас із запаморочливою швидкістю, і немає людей, які зупинили б падіння Росії, що давно розкладається...»⁴⁶.

Крім загальних внутрішньополітичних причин, таке песимістичне бачення депутата було обумовлене й тогочасним розколом чорносотенного «Союзу російського народу», яке послабило думське монархічне крило:

«Багато розмов у Держ. думі викликали “Харківські сварки”: наші не особливо охоче говорять про них, мабуть, засмучуючись вчиненою мені неприємністю, або навіть “образою”... Але націоналісти і октябристи дуже задоволені, що я порвав із суперниками і закреслив свій єдиний мінус. Балашов і Шульгін мене питали, коли ж я буду в їх розпростертих обіймах, які вже давно мене очікують. До них я не перейду, і це всі наші розуміють...» – дізнаємося про реакцію депутатів на конфлікти у харківському Союзі російського народу з іншого листа А. Вязигіна⁴⁷.

втратив підтримку парламенту, а вищевказаний закон залишився діючим без затвердження вищого представницького органу.

⁴⁶ Правые партии. 1905–1917 гг. Документы и материалы. В 2 тт. / Т. 2... – С. 150.

⁴⁷ Там же.

Прагнучи відновити стійку парламентську більшість він висунув ідею об'єднання правих, націоналістів та октябристів (без лівої частини). Однак вона не знайшла підтримки, проблеми залишилися невирішеними та частково перенеслися до IV Державної думи. У ній протистояння між опозиційними депутатами та урядом набуло особливої конфліктності наприкінці зими – весною 1914 р. У цей період зонами напруги стали робітничі (випадки отруєння на хімічних заводах) та українське питання (аналізована заборона відзначення ювілею Т. Шевченка, вимоги щодо використання української мови), переслідування М. Чхеїдзе за висловлювання з думської трибуни (про це буде далі), тощо. Для досягнення успіхів по цих напрямках, опозиція вирішила зірвати прийняття бюджетного закону. Коли 22 квітня 1914 р. у парламенті неочікувано з'явився І. Горемікін ліві депутати влаштували обструкцію і не дали прем'єру виступити. Спроба головуючого видалити на 15 засідань порушників дисципліни переросла у виголошення кожним із них, відповідно до регламенту, захисних промов, які були насичені демонстративними і різкими звинуваченнями на адресу уряду. Лише після запрошення представу для видалення соціалістів та трудовиків, останні покинули залу і порядок вдалося відновити. Ця демонстрація лівих, хоч мала резонанс у пресі та серед громадськості, однак не принесла практичних результатів, адже її наслідком було лише те, що наступні 15 засідань Державна дума мала можливість більш спокійно обговорювати бюджетний закон⁴⁸.

Створення депутатської більшості у вигляді Прогресивного блоку ознаменоване додатковим наростанням непорозуміння вже з керівництвом парламенту. Так, IV сесія (липень 1915 – червень 1916 р.) засвідчила наступне:

«між нинішньою думською більшістю та президією далеко не завжди спостерігається солідарність. Серед опозиції, що примкнула до блоку, викликала, як відомо, велике незадоволення поведінка президії під час обговорення запиту про циркуляр департаменту поліції від-

⁴⁸ Смирнов А. Ф. Указ. соч. – С. 476–478.

носно євреїв. Були й інші випадки, коли поведінка президентки викликала незадоволення»⁴⁹.

У даному випадку мова йшла про земців-октябристів – М. Родзянка, С. Варун-Секрета, І. Дмитрюкова та А. Протопопова. Прогресивному блоку вдалося позбутися лише останнього, однак його діяльність на новій посаді міністра внутрішніх справ викликала ще більше обурення.

Чи не найбільший резонанс за всю історію роботи парламенту, якого, за словами М. Родзянка, «не було в анналах Державної думи», мав скандал, пов'язаний із виступом депутата М. Маркова на засіданні 22 листопада 1916 р. Його промова стала відповіддю В. Пуришкевичу, який 19 листопада розкритикував урядову декларацію прем'єр-міністра О. Трепова. За висловлення із трибуни зауваження В. Стемпковському, який викрикував з місця, М. Марков був позбавлений слова, однак не залишився у боргу перед головою парламенту М. Родзянком неодноразово назвавши його «негідником і бовдуrom»⁵⁰. За ці слова депутата видалили на 15 засідань⁵¹. Однак іншим, більш суттєвим, наслідком цього інциденту для правого крила Думи став розкол фракції та утворення групи «незалежних правих», що лише посилювало опозиційний Прогресивний блок. З цього приводу у листі депутата Г. Щечкова до О. Аксьонової від 9 грудня 1916 р. читаємо наступне:

«... Розпад фракції правих через марковську витівку відбувається на виключно організаційному ґрунті; але

⁴⁹ В Гос. Думе // Речь. – 1916. – № 277. – Суббота, 8-го октября. – С. 3.

⁵⁰ Государственная дума, четвертый созыв, 1916–1917 гг., сессия пятая / Стенографические отчеты. Ч. 1... – Стб. 370–371.

⁵¹ Ця справа ледь не дійшла до дуелі. Спочатку М. Маркова хотів викликати до бар'єру син М. Родзянка Георгій, офіцер Преображенського полку, який у цей час перебував на хорах для публіки. Однак після заборони це робити, голова парламенту особисто надіслав виклик кривднику та вибрав секунданта. Втім, дуель не відбулася, парламент висловив довір'я М. Родзянку, а частина депутатів оголосила М. Маркову бойкот. Пізніше М. Родзянко навіть отримав вітальну телеграму (у «перемозі над мерзенною витівкою») від Катеринославської міської думи.

справа правих теж поки неважлива. Не можна жити завданнями все того ж 1905 року. Тепер інші часи, інші птахи і пісні. Перед Родзянко і Думою Марков правий, але перед правими – навряд чи. Треба нам перебудуватися. Однак раніше грому все одно не перехреститися»⁵².

Констатуючи поступове наростання випадків вигукування депутатів із місць образливих фраз на адресу колег та міністрів, а також позбавлення парламентарів слова за некоректні висловлювання, варто вказати на зв'язок цього явища із погіршенням внутрішньополітичної ситуації, наростанням конфліктності між окремими фракціями (та загалом Державною думою) і Радою міністрів. Показовим для розуміння цих масштабів є засідання 19 листопада 1916 р. Так, у стенографічному звіті за цей день зафіксовано неодноразові заклики М. Родзянка до порядку, звернені як до всього парламенту, так і до окремих присутніх та виступаючих; позбавлення слова, із наступним виключенням на вісім засідань М. Чхеїдзе, О. Керенського, М. Скобелева та В. Хаустова. Крім того, під час виступу прем'єр-міністра О. Трепова з лав лівих депутатів лунали вигуки «геть його, геть у відставку», «геть, геть» та було чути «сильний шум і стук по пюпітрах». У відповідь праві викрикували «геть, геть», коли виступав О. Керенський. Намагаючись відновити дисципліну, головуючий запропонував парламенту вилучити на вісім засідань ще й А. Чхенкелі, В. Дзюбинського та Ф. Кейніса. Після цього, за вигуки з місця під час промови О. Трепова, покарання у вилучення на десять засідань отримав О. Суханов. Для виведення останнього із зали довелося навіть запрошувати пристав і оголошувати перерву на 24 хв. Як результат, ситуація стабілізувалася, хоча вигуки окремих правих та лівих депутатів продовжувалися⁵³.

⁵² Правые партии. 1905–1917 гг. Документы и материалы. В 2 тт. / Т. 2... – С. 602.

⁵³ Государственная дума, четвёртый созыв, 1916–1917 гг., сессия пятая / Стенографические отчёты. Ч. 1. – Стб. 240–251.

Якщо максимальним покаранням за невігадливі образливі слова депутатів на адресу один одного або міністрів було вилучення на 15 засідань, то конкретні звинувачення в злочинах декілька разів завершувалися порушенням справи. Для розуміння відповідних масштабів вважаємо за необхідне навести розлогу цитату із публікації кадетської газети «Речь»:

«До цих пір було тільки чотири випадки порушення справ проти депутатів за звинуваченням у промовах або підписання заяв, що надходять до Державної думи. Але жодна із цих справ не дійшла до суду. Вперше був притягнутий до відповідальності за звинуваченням у наклепі за промову, виголошену з думської трибуни, В.М. Пуришкевич (помічником кавказького намісника гофмейстером Петерсоном). Найвищого дозволу на порушення проти В.М. Пуришкевича справи, однак, не було, і справа ця була припинена. Другою було порушено справу, – теж у порядку приватного звинувачення – за скаргами Я.Г. Гололобова і В.П. Образцова проти колишнього депутата третьої Державної думи Г.С. Кузнєцова за звинуваченням його в наклепі, що виразився у вказівці на причетність Я.Г. Гололобова і В.П. Образцова до організації вбивства депутата другої Державної думи О.Л. Караваєва. У тісному зв'язку з цією справою знаходиться і справа про притягнення до відповідальності 34 депутатів, які підписали запит з приводу вбивства О.Л. Караваєва. За обома цими справами, сполученими в одне провадження, не тільки були затребувані пояснення від притягнених до слідства, але було проведено і саме слідство, яке зібрало великий слідчий матеріал. Формально слідство це не закінчено досі, і обидві справи так і не дійшли до суду. Справа по звинуваченню М.С. Чхеїдзе за ст. 129 теж отримала рух, і від М.С. Чхеїдзе були затребувані пояснення, але до суду і вона не була доведена»⁵⁴.

⁵⁴ Парламентские заметки. Ответственность депутатов // Речь. – 1916. – № 303. – Четверг, 3-го ноября. – С. 2.

В останньому випадку мова йшла про звинувачення у заклику до повалення існуючої форми правління – парламентар заявив з трибуни, що для Росії найбільш підходящою формою державного устрою є республіка. На думку сучасного дослідника В. Дьоміна подібні справи проти представників парламенту не доходили до суду не лише у зв'язку із неясністю закону, а й «негативним ставленням Державної думи до принципу відповідальності депутатів за свої виступи»⁵⁵. Варто уточнити, що до Верховного кримінального суду потрапило лише звинувачення в наклепі членів парламенту третього скликання Г. Кузнецова, І. Покровського та Є. Гегечкорі. Ця справа розглядалася протягом 1913–1915 рр. і була безрезультатно припинена у зв'язку з початком війни.

Перша світова війна, як відомо, обумовила поширення у суспільстві кампаній з пошуку агентів зовнішніх ворогів, «шпигноманії» та ворожнечі до всього німецького, австро-угорського і т. д. Ці явища мали свої прояви і у Державній думі. Так, після виступу П. Мілюкова 1 листопада 1916 р., на наступному засіданні С. Варун-Секрет виголосив заяву у якій відмовився від посади заступника голови парламенту (відповідні вибори відбулися саме днем напередодні). Головною причиною було те, що лідер кадетів вжив цитату на німецькій мові, якою С. Варун-Секрет не володів і лише після засідання мав змогу ознайомитися із стенограмою та з'ясувати значення сказаних слів:

«Разом із тим, я не заявив члену Державної думи П.М. Мілюкову про неприпустимість вживання іноземної мови і хоча ця частина стенограми і усунена за моїм розпорядженням, проте я не можу не визнати себе винним у зробленому упущенні і вибачаюся перед Державною думою. Так само, я вважаю своїм обов'язком скласти повноваження товариша голови Державної думи»⁵⁶.

⁵⁵ Демин В.А. Государственная Дума России: механизм функционирования... – С. 34.

⁵⁶ В Гос. Думе. Парламентский дневник // Речь. – 1916. – № 304. – Пятница, 4-го ноября. – С. 4.

Загалом, цей та інші наведені приклади демонструють високий рівень напруженості у Державній думі четвертого скликання, пов'язаний із наростанням опозиційності парламенту, труднощами військового часу. Досить цікавий інцидент мав місце під час промови голови фракції прогресивних націоналістів В. Шульгіна на засіданні 3 листопада 1916 р., у якій він висловився за відставку прем'єра Б. Штюрмера та міністра внутрішніх справ О. Протопопова:

«Промова В.В. Шульгіна справила більше враження, оскільки вона була сказана людиною найпоміркованіших політичних поглядів. Її глибоку правду відчули навіть ті, хто сидить на правих лавах. Якийсь правий селянин, охоплений загальним підйомом настрою, під час промови київського депутата, забувши про свою приналежність до крайніх правих, після одного найбільш сильного місця, почав шумно аплодувати, разом з опозицією і центром. Це побачив [заступник голови бюро фракції правих] М.Є. Марков. Він швидко підбіг до правого депутата-селянина, грубо схопив його за руку, – за звичкою старого кріпосника, – пропонуючи йому перестати аплодувати. Правий депутат на секунду розгубився, але зараз же почав аплодувати ще сильніше, ще демонстративніше»⁵⁷.

Цей випадок особливо зацікавив опозиційну пресу, адже не просто демонстрував наявність конфліктів серед правих депутатів, а засвідчував зменшення підтримки у влади навіть серед традиційно проурядових політичних сил.

Практично всі описані нами випадки фракційних обструкцій та міжособистісних конфліктів і суперечок більше демонстрували низький рівень парламентської етики, ніж сподівання депутатів відстояти свою позицію такими методами. Одним із тих винятків, коли погляди члена Державної думи щодо певного питання зумовили внутрішньопартійну кризу, став так званий «гололо-

⁵⁷ Там же.

бовський інцидент»⁵⁸. Його суть полягала у публічній демонстрації (в якості доповідача комісії) на засіданні 25 лютого 1909 р. октябристом Я. Гололобовим, незважаючи на позицію власної фракції, негативного ставлення до запиту соціал-демократів про переслідування профспілок:

«Мене більше всього засмучує і, власне кажучи, спонукає казати у даний час те, що фракція союзу 17 жовтня, заявляючи про те, що вона приєднується до запиту, чинить неправильно (*Сміх зліва*). Я з повним усвідомленням стверджую, що, на мою думку, а також на думку членів комісії із запитів, у даний час фракція неправильно розуміє цей запит»⁵⁹.

Ці слова були використані партійними опонентами Я. Гололобова – представниками лівого крила фракції. Спочатку негативна реакція на таку промову була висловлена на бюро, потім на засіданні Центрального комітету. Після того як Я. Гололобов відмовився пройти балотування фракції, його виключили із її складу. Цей інцидент збігся з дискусіями щодо релігійного питання. Врешті-решт весною 1909 р. близько 20 парламентарів покинуло фракцію октябристів, що хоч і несуттєво послабило її, однак вкотре продемонструвало слабкість партійної дисципліни. Опозиційна преса пояснювала цей інцидент як результат впливу виконавчої влади на Я. Гололобова.

Окремо варто вказати на періодичні випадки суміщення депутатів посад. Так деякий час було, наприклад, із Г. Рейном, який обрався до IV Державної думи від Волинської губернії під час перебування на посаді голови Медичної ради при міністерстві внутрішніх справ. Коли ж президія парламенту запропонувала обрати одну посаду, він вказав на свою відмову від окладу як голови Медичної ради. Втім, незважаючи на це, йому було

⁵⁸ Дет. про нього див.: *Вязигин А.С.* «Гололобовский инцидент» (страничка из истории политических партий в России). – Харьков: Типография журнала «Мирный труд», 1909. – 94 с.

⁵⁹ Государственная дума, третий созыв, 1909 г., сессия вторая / Стенографические отчёты. Ч. 2... – Стб. 2466–2467.

заявлено, що подібне сумісництво заборонено. У результаті Г. Рейн відмовився від мандату. Така ж ситуація стосувалася і депутата від Київської губ. С. Богданова, призначеного на посаду голови Вченого комітету при міністерстві землеробства. Однак, у цьому випадку, станом на початок роботи п'ятої сесії IV Державної думи (листопад 1916 р.) жодного рішення не було прийнято, що викликало невдоволення в парламентських кулуарах серед кадетських депутатів⁶⁰.

Поданий нами матеріал далеко не вичерпує перелік конфліктів у парламенті Російської імперії, однак дозволяє стверджувати, що різноманітні обструкції та суперечки з року в рік ставали все більш поширеними у роботі депутатів, у тому числі й серед представників українських губерній. Ці форми вирішення спірних питань хоч і мали невисоку практичну ефективність, однак набували суспільного резонансу, спричиняли структурні зміни у політичному портреті Державної думи.

3.3. Законодавчі пріоритети депутатів наприкінці 1916 – на початку 1917 рр.

Очевидне та відчутне для всіх категорій населення погіршення економічної ситуації в Російській імперії у роки Першої світової війни (особливо з 1916 р.) зумовило поступову зміну пріоритетів у законодавчій роботі IV Державної думи. Ще під час першої частини четвертої сесії парламенту (липень–вересень 1915 р.), коли виник Прогресивний блок, стало очевидним різке падіння престижу уряду, пов'язане, серед іншого, із масштабними поразками на фронті. У таких умовах депутати все різкіше критичували діяльність міністрів. Конфлікт вищого представницького органу із монархією суттєво підвищував популярність нижньої палати серед населення, зокрема його незаможних категорій⁶¹.

⁶⁰ Совместительство // Речь. – 1916. – № 311. – Пятница, 11-го ноября. – С. 4.

⁶¹ Демин В.А. Четвертая Государственная дума // ГДРИЭ... – С. 680.

Зростав рівень довіри до парламенту й серед рядових солдатів. Особливо помітним їх прихильне ставлення було у міжсесійні періоди та під час перерв у роботі, які стали звичними навіть протягом однієї сесії, і не з вини депутатів, тривали по декілька місяців⁶². Для прикладу, виступаючи на вечірньому засіданні конференції КДП 7 червня 1915 р., представник промислових кіл І. Демидов, який на власні кошти організував санітарний загін та брав активну участь у роботі Всеросійського земського союзу допомоги хворим і пораненим воїнам, зазначав, що армія виступала за негайне скликання засідання парламенту, здатного «породити нові настрої». «Без скликання Думи не повертайтеся в армію», – із таким словами солдати проводжали депутата⁶³.

Подібно до цього, позитивним було і ставлення до парламенту з боку мирного населення. Наприклад, у кадетській газеті «Речь» за 1 жовтня 1916 р. у замітці «Лист із глушини» йшлося:

«Управитель земської ферми отримує поважну столичну газету. Бажаніше всього він читає звіти Державної думи, коли виступають ліві. Любить п. управитель пафос різних викриттів, ох, як любить!»⁶⁴.

За декілька днів до початку роботи заключної V сесії Державної думи четвертого скликання (01.11.1916–27.02.1917) газета «Новий час» писала з приводу надій, які покладалися на парламент:

«Що у цей час буде робити Держдума? Чи зуміє вона підвестися до ролі сполучного ферменту, який міцно скріпив би *membra disjecta* [розрізнені частини. – авт.] нашого життя? У перші дні війни вона зуміла дійсно об'єднати верхи і низи нашого державного організму,

⁶² Як було сказано, Державна дума четвертого скликання у період Першої світової війни працювала лише у наступні періоди: 26.7.1914, 27–29.01.1915, 19.07–03.09.1915, 09.02–20.06.1916, 01.11.1916–27.02.1917 рр.

⁶³ Съезды и конференции конституционно-демократической партии... – С. 128, 130.

⁶⁴ Письмо из глуши // Речь. – 1916. – № 270. – Суббота, 1-го октября. – С. 3.

змусити країну битися одним серцем. Але чи не звелася надалі її турбота до зміцнення не стільки державних зв'язків, скільки до мрій про улаштування місцевого життя у бажаному напрямку для більш-менш віддаленого майбутнього, а не до вирішення поточних, які не терплять ніякого зволікання, завдань?»⁶⁵.

Очевидно, що зростання симпатій до парламенту було нерозривно пов'язане із «великим відступом 1915 р.» на фронті та, як наслідок, розчаруванням від дій військового керівництва і загалом уряду, нездатного, на думку більшості населення, успішно управляти країною. Яскраво виражена опозиційність Державної думи, робота якої постійно переривалася указами Миколи II, вже з середини 1915 р. стала домінуючою серед більшості депутатів. У таких умовах законодавчий орган без особливих зусиль нарощував свою електоральну підтримку, поступово конвертуючи її у реальні повноваження, принаймні на індивідуальному рівні. Саме цим пояснюється запровадження практики призначення окремих впливових депутатів на ключові посади виконавчої влади (наприклад, М. Алексеєнко, В. Волконський, О. Протопопов, О. Хвостов). Втім, ці поступки вже не задовольняли Державну думу, адже парламентарі розуміли, що без рішучих дій, активної критики уряду та конкретних спроб змінити ситуацію в країні, вони швидко втратять кредит довіри населення.

Зважаючи на радикалізацію суспільних настроїв та суттєве погіршення соціально-економічного становища, поступово неабияку гостроту та актуальність набували питання продовольчого характеру. Напередодні початку роботи V сесії серед депутатських фракцій та груп відбулися наради і обговорення майбутньої програми дій у вказаному напрямку. На цей момент для всіх стало очевидним, що в умовах більш, ніж 2-річного ведення війни першочергову увагу варто приділяти саме питанням економічного характеру.

У цьому контексті газета «Речь» 5 жовтня 1916 р. подала короткий огляд бачення різними депутатами майбутніх завдань

⁶⁵ Печать // Речь. – 1916. – № 301. – Вторник, 1-го ноября. – С. 2.

парламенту під час роботи чергової сесії. Так, націонал-прогресист А. Савенко (Київська губ.), вказуючи на важливість дотримання програми Прогресивного блоку, на перше місце ставив питання скасування заборони вивозу продовольства із території однієї губернії до іншої, оскільки це «перетворило Росію у 70 держав зі своїми митними кордонами». Його колега по фракції В. Шульгін (Волинська губ.) пропонував вирішити цю проблему шляхом досягнення думського компромісу щодо розширення повноважень Особливої наради з оборони: приєднавши до неї інші три у статусі комісії⁶⁶. Саме це, за його словами, дозволить усунути різноголосся на засіданнях нарад, яке, перш за все, негативно відбивається на продовольчому питанні.

Проблему ціноутворення ставив на перше місце кадет О. Александров (Катеринославська губ.). Як аргумент, він наводив приклади різкого росту вартості товарів після встановлення окремими губернаторами так званих «твердих цін». Депутат наголошував, що «трагедія Росії не в тому, що у неї мало продовольчих продуктів, а в тому, що у нас немає правильної організації розподілу наявних продуктів»⁶⁷. Відтак, вирішити проблему він пропонував шляхом створення окремого органу влади із розгалуженими представництвами на місцях, у яких повинні працювати люди, що користуються довір'ям та повагою у населення. Основними завданнями новостворених установ мало б стати інформування громадськості, регулювання транспорту, встановлення об'єктивних твердих цін на товари першої необхідності та запровадження продовольчих карток.

Безпосередньо на засіданні бюро Прогресивного блоку, яке відбулося 17 жовтня 1916 р. було прийнято рішення про необхід-

⁶⁶ Парламентар мав на увазі існуючі з серпня 1915 р. Особливі наради для обговорення та об'єднання заходів: 1) по забезпеченню паливом шляхів сполучення, державних та громадських установ і підприємств, які працюють для цілей державної оборони; 2) з продовольчого питання; 3) по перевезенню палива, продовольчих і військових вантажів.

⁶⁷ Парламентский дневник. Очередные задачи // Речь. – 1916. – № 271. – Среда, 5-го октября. – С. 3–4.

ність збереження принципу твердих цін, однак їх встановлення для усіх видів «хлібних» угод повинно супроводжуватися широкою роз'яснювальною роботою серед населення⁶⁸. Своєрідне розуміння урядовими колами критичності продовольчого становища у країні знайшло прояв у планах передати регулювання цього питання до компетенції міністерства внутрішніх справ. Така пропозиція цілком прогнозовано знайшла спротив не лише серед опозиційних депутатів Державної думи четвертого скликання, а й серед представників фракцій правих та націоналістів, про що свідчить відповідне рішення бюджетної комісії парламенту від 18 жовтня 1916 р.⁶⁹

Аналіз стенографічних звітів кінця 1916 – початку 1917 рр. засвідчує, що у цей період розробка законодавчих актів відійшла на другий план, поступившись місцем загальнополітичним дебатам та обговоренню продовольчих проблем. При цьому відносини між парламентом та урядом багато в чому нагадували революційний період 1906 р., адже звичною справою стали обструкції, вимоги відставки Ради міністрів, звинувачення її представників у державній зраді, особисті образи на їх адресу.

Наочною демонстрацією критичності ситуації, неможливості встановлення порозуміння між виконавчою владою та думським Прогресивним блоком, який представляв парламентську більшість, стала відома промова П. Мілюкова «Дурість чи зрада?», виголошена на засіданні 1 листопада 1916 р. Ключовою тезою виступу була думка про нездатність уряду керувати країною, при цьому кожне звинувачення лідера кадетів завершувалося запитанням: «Що це – дурість чи зрада?». Найбільша порція критики дісталася голові Ради міністрів, міністру закордонних справ Б. Штюрмеру та міністру внутрішніх справ О. Протопопову. Зважаючи на неабиякий резонанс цієї промови, заборону її друкувати та висунення П. Мілюкову офіційних звинувачень у на-

⁶⁸ В Гос. Думе. Продовольственный вопрос в Прогрессивном блоке // Речь. – 1916. – № 287. – Вторник, 18-го октября. – С. 4.

⁶⁹ Продовольственный вопрос. В бюджетной комиссии Гос. Думы // Речь. – 1916. – № 288. – Среда, 19-го октября. – С. 4.

клепі, вважаємо за необхідне навести найбільш яскраві цитати виступу:

«Ми втратили віру в те, що ця влада може нас привести до перемоги (*голоси*: правильно), тому що по відношенню до цієї влади ні спроби виправлення, ні спроби поліпшення, до яких ми тут вдавалися, не виявилися вдалими... Раніше ми говорили, що у нашої влади немає ні знань, ні талантів, необхідних для даної хвилини, але, панове, тепер ця влада опустилася нижче того рівня, на якому вона перебувала у нормальний час нашого життя (*Голоси зліва*: вірно, справедливо). І прірва між нею та нами розширилася та стала непрохідною... купка темних особистостей керує в особистих і нищих інтересах найважливішими державними справами ... з цим урядом ми так же не можемо законодавствувати, як не можемо з ним вести Росію до перемоги... Коли із усе більшою наполегливістю Дума нагадує, що потрібно організувати тил для успішної боротьби, а влада продовжує стверджувати, що організувати країну значить організувати революцію, і свідомо віддає перевагу хаосу і дезорганізації, – що це: дурість чи зрада?...»⁷⁰.

Після цього виступу вираз «дурість чи зрада» став неабияк популярним у парламенті, його регулярно вживали інші депутати для оцінки ефективності діяльності уряду Російської імперії. У кінцевому рахунку, Б. Штюрмера, проти якого виступили навіть окремі представники фракцій правих та націоналістів, було відправлено у відставку вже 10 листопада 1916 р. Втім, О. Протопопов залишився міністром внутрішніх справ до 28 лютого 1917 р.⁷¹ Наслідком промови П. Мілюкова став і внутрішньо-

⁷⁰ Последняя речь П.Н. Милюкова в заседании Государственной Думы 1 ноября 1916 года / Всеобщая политическая библиотека «Трибуна». Избранные парламентские речи. Вып. VII. – Петроград, 1916. – С. 7–8, 10, 24.

⁷¹ Життя обох після відставки не було тривалим: Б. Штюрмер помер у в'язниці «Хрести» у 1917 р., а О. Протопопова розстріляно за рішенням ВНК у 1918 р.

думський скандал, пов'язаний із цитуванням оратором німецьких газет мовою оригіналу (дет. про це див. п. 3.2).

У цей же день від імені своїх фракцій програмні заяви оголосили С. Левашов (м. Одеса) та П. Балашов (Подільська губ.), ключовою тезою яких були боротьба із німецьким засиллям, відповідальність уряду за становище у державі та необхідність вирішення продовольчих проблем. Не особливо добирав слова на адресу уряду і націоналіст-прогресист В. Шульгін (Волинська губ.), виступаючи 3 листопада 1916 р.:

«... якщо ми зараз виступаємо абсолютно прямо і відкрито з різким засудженням цієї влади, якщо ми підіймаємо проти неї прапор боротьби, то це тільки тому, що ми дійсно дійшли до межі, тому що відбулися такі речі, яких далі витримувати неможливо... Сталося те, що країна, яка протягом більше двох років безбоязно і відважно бореться із найстрашнішим ворогом, який коли-небудь був перед Росією, ця країна смертельно злякалася свого власного уряду»⁷².

Повну підтримку такій позиції висловив член фракції земців-октябристів І. Капніст (Полтавська губ.), закликавши колег не замовчувати негативні факти у житті країни (про розруху в тилу, хаос на місцях, продовольчу проблему), а гучно вказувати на них – «лише повна правда може заспокоїти країну». Цікаво, що оратор не особливо заперечував проти такого рецепту покращення ситуації як диктатура, однак вказав на відсутність у суспільстві усвідомлення необхідності цього кроку та потрібної людини.

На початку роботи п'ятої сесії від прийняття конкретних рішень увагу Державної думи відвернули такі формальні питання як обрання нового керівництва парламенту та комісій (затягнулося аж до грудня 1916 р.), а також вже згадувана зміна прем'єр-міністра. В останньому випадку процедура передбачала виголошення урядової декларації та її подальше обговорення депутатами. Саме цьому питанню були присвячені засідання 19 та

⁷² Государственная дума, четвёртый созыв, 1916–1917 гг., сессия пятая / Стенографические отчёты. Ч. 1. – Стб. 68.

22 листопада. Виступаючи на останньому із названих, Н. Савич (Харківська губ.) закликав парламент об'єднати свої зусилля із урядовими для покращення ситуації в державі та відмовитися від тактики бойкоту. Це обговорення завершилося прийняттям резолюції про необхідність подальших кадрових змін у Раді міністрів на шляху до формування кабінету, який би спирався на депутатську більшість та втілював її програму⁷³.

Останні тижні перед різдвяними канікулами (по суті з кінця листопада 1916 р.) парламент обговорював питання, пов'язані із прийняттям ряду запитів на адресу виконавчої влади. Серед них запити щодо продовольчої справи, зловживання 87 статтею Основних законів, недосконалості оборонної політики. Описуючи становище у Російській імперії після вбивства Г. Распутіна сучасний російський історик А. Смірнов вказує:

«Події виходили з під контролю влади. Парламентські легітимні форми і способи вирішення загальнонаціональної кризи, що вразила країну, були вичерпані, влада виявилася недієздатною, кожна зі сторін у конфлікті прагнула зруйнувати його на свою користь насильницьким методом, придушивши своїх противників. Вже не сила закону, а закон сили, правове беззаконня визначало, направляло хід подій, а точніше створювало хаос, анархію»⁷⁴.

Така оцінка, на нашу думку, пояснює лише один аспект ситуації, адже не враховує свідоме небажання виконавчої влади знайти порозуміння із парламентом, у якому домінував опозиційний Прогресивний блок, її намагання не лише обмежити роботу Державної думи тривалими перервами у засіданнях, а й знайти слушний момент для остаточного розпуску і подальшої зміни виборчого законодавства. Цей план багато в чому наслідував програму П. Столипіна, однак не брав до уваги відсутність політичного діяча подібного масштабу та більш критичний характер історичного моменту наприкінці 1916 р. Не вистачало й

⁷³ Там же. – Стб. 403, 411.

⁷⁴ Смирнов А. Ф. Указ. соч. – С. 570.

рішучості імператора: з одного боку, він ще Б. Штюрмеру видав підписаний, але без дати, указ про розпуск парламенту (у подальшому переданий О. Трепову, ще пізніше – М. Голіцину), а з іншого, остерігався можливих непередбачуваних результатів нових виборів:

«Наприкінці 1916 року, – пригадував П. Мілюков, – говорили і про розпуск, і про вибори в нову, п'яту Думу. Але на вибори влада йти не наважилася – і ще менш проявила готовність взагалі скасувати Думу або переробити її з допомогою нового державного перевороту»⁷⁵.

Окремо варто згадати про обговорення доповіді комісії із продовольчого питання, головним чином необхідності запровадження «твердих цін», яке піднімалося на майже кожному засіданні листопада–грудня 1916 р. На одному із них, 24 листопада, виступив Б. Лелявський (Волинська губ.). Ситуацію при якій «світова житниця залишилася без хліба, сільськогосподарська країна без сільського господарства» він назвав «чудом XX століття». При цьому говорячи про «тверді ціни як міру примусового відчуження хліба» та інші подібні заборони, позафракційний депутат вжив навіть епітет «інквізиційний список». Без уваги Б. Лелявського не залишилося і таке питання як відновлення господарського життя на територіях, котрі постраждали від війни. У даному випадку оратор, перш за все, мав на увазі свій електоральний округ – Волинь:

«Коли цієї весни багато сотень квадратних верст були звільнені від ворога у нас на Волині, то опікуни російського землеробства, в особі чиновників цього департаменту, не тільки пальцем не вдарили, але, не дивлячись на ряд звернень з боку земських зборів, навіть не потурбувалися прибути на місце і подивитися, які заходи там можна, які заходи там слід провести...»⁷⁶.

⁷⁵ *Мілюков П.Н.* Воспоминания. – Т. 2. – С. 243.

⁷⁶ Государственная дума, четвёртый созыв, 1916–1917 гг., сессия пятая / Стенографические отчёты. Ч. 1. – Стб. 480.

Далі Б. Лелявський описав реакцію імперського бюрократичного апарата у відповідь на звернення членів Державної думи від імені місцевих земств щодо надання позик для населення: землеробне відомство відповіло, що це належить до компетенції міністерства внутрішніх справ, а останнє було «дуже не проти взяти на себе цю нову “культурну місію”, однак це питання варто розробити у довгому ряді інстанцій».

Більш широкий контекст, із наведенням регіональних прикладів, мала промова октябриста Б. Каразіна (Харківська губ.) на засіданні 29 листопада 1916 р. Оперуючи статистичними даними щодо чисельності великої рогатої худоби та свиней, об'ємів збору продовольства кооперативами, співвідношення посівних площ і потреб населення, він зробив висновок про наявність у Російській імперії необхідних запасів харчів для постачання армії та населення. Відтак, основною причиною погіршення ситуації депутат називав дезорганізацію сільського господарства у зв'язку із неефективною політикою уряду, підсиленою різноманітними «експериментами» та заходами заборонного характеру. Звертаючись до регіону, який він представляв у парламенті, Б. Каразін відзначав:

«Візьміть труднощі і заборони вивезення, які викликали неймовірний безлад на місцях і руйнували цілі райони борошномельного виробництва. Як приклад можу вам навести два центри – Харків і Саратов. У цих центрах, завдяки забороні вивезення у нас в Харкові, головним чином, південного хліба, склалося таке становище, що млини не могли працювати не тільки у половинному розмірі, а навіть зовсім повинні були припинити роботу. Це відбувалося в той час, коли у населення зовсім не було борошна»⁷⁷.

Оцінюючи об'єктивність слів депутата про наявність у Російській імперії достатніх запасів зерна зауважимо, що аналогічних поглядів дотримувалися представники хліботорговельного капі-

⁷⁷ Там же. – Стб. 583.

талу, чиновники Департаменту окладних зборів міністерства фінансів і представники Особливої наради з питань продовольства. За їхніми підрахунками наявні надлишки складали 800 млн пудів, 419,3 млн пудів та 444 млн пудів відповідно. Однак варто погодитися із істориками О. Реєнтом та О. Сердюком: станом на кінець листопада 1916 р. запевнення влади щодо достатніх хлібних ресурсів відображали не реальний стан справ, а сподівання чиновників на адміністративні методи регулювання продовольчого ринку⁷⁸. Однак саме нездатність урядових установ та їх керівників оперативно і ефективно вирішувати викликані війною проблеми, у сукупності із породженням нових, зумовлювало швидке наростання невдоволення у Державній думі, в тому числі й серед представників правоцентристських та правих фракцій.

Свідоме нерозуміння ситуації або політична доцільність визначила більш помірковану позицію націоналіста С. Богданова (Київська губ.) висловлену ним 2 грудня 1916 р. За його словами, поява перших негативних ознак у розвитку сільського господарства (скорочення посівних площ) аж ніяк не говорить про катастрофічний стан. Разом з тим, парламентар погодився із попередніми ораторами щодо причин ускладнень в аграрній сфері – відсутність єдності влади, єдиного плану організації продовольства, невдале призначення окремих уповноважених та неправильність їх дій, запровадження ряду штучних заходів, які призвели лише до погіршення становища (у тому числі й заборона вивозу хліба із однієї місцевості в іншу, встановлення твердих цін та ін.)⁷⁹.

Для об'єктивного розуміння позиції українських депутатів від різних фракцій доцільно згадати й соціал-демократа А. Бур'янова (Таврійська губ.), який виступав того ж дня. Політична ідентифікація визначила особливу критичність та антиурядову спрямованість його промови. Говорячи про свій регіон, він охаракте-

⁷⁸ *Реєнт О., Сердюк О.* Перша світова війна і Україна. – К.: Генеза, 2004. – С. 202.

⁷⁹ Государственная дума, четвёртый созыв, 1916–1917 гг., сессия пятая / Стенографические отчёты. Ч. 1. – Стб. 637–638.

ризував як «протекцію, кумівство та зловживання» дії таврійського губернатора М. Княжевича, спрямовані на видачу дозволів на вивіз зерна «різним спекулянтам». В умовах війни та нездатності влади виконувати свої обов'язки, вирішенням назрілих проблем у країні, за словами А. Бур'янова, може стати лише «відповідальне громадське міністерство»⁸⁰. Цікаво, що у відповідь, у представників правого крила, які викрикували з місця, знаходилися лише контраргументи, пов'язані із забороненим у парламенті читанням промови: «погано читає», «ви що у школі грамотності?», «ще і погано читає», «вдома потрібно було прочитати» та ін.

Всю відповідальність за сільськогосподарську кризу поклав на уряд і представник фракції центру, член Прогресивного блоку М. Дмитрієв (Херсонська губ.). Послаблення цієї галузі економіки він пов'язував із «нерозважливим, недбалим» ставленням влади, а серед конкретних причин називав тверді ціни, дефіцит робочих рук і техніки, невмілу реквізицію та мобілізацію до армії спеціалістів-аграріїв. Подібно до Б. Лелявського, М. Дмитрієв згадав і про бюрократизацію процесів прийняття рішень, зокрема щодо підвищення ефективності використання праці військово-полонених:

«Телеграфуєш міністру землеробства – отримуєш відповідь, що це справа військового міністра, телеграфуєш військовому міністру – отримуєш відповідь, що це справа голови Ради міністрів, телеграфуєш туди – відповідають, що це справа військових властей»⁸¹.

Порівняно із згаданими парламентарями, дещо відрізнялася позиція українських депутатів-селян. Зокрема, будучи гарно обізнаними із ситуацією на місцях, вони наголошували не лише на кризових явищах у сільському господарстві, а й на загрозі соціальних бунтів, поширенні спекуляції та мародерства. Саме ця сюжетна лінія, із наведенням конкретних прикладів, які мали

⁸⁰ Там же. – Стб. 645–648.

⁸¹ Там же. – Стб. 698.

місце у Катеринославській губернії, стала головною у промові П. Макогона на засіданнях 2 та 5 грудня 1916 р. Аналогічне спрямування мав його виступ на одному із останніх засідань IV Державної думи – 24 лютого 1917 р.

Формальне завершення дебатів із продовольчого питання відбулося 5 грудня 1916 р., коли парламент більшістю голосів підтримав запропоновану представниками Прогресивного блоку формулу переходу до інших справ⁸². Серед іншого, у цій резолюції йшлося про необхідність:

- розробки єдиного для Російської імперії продовольчого плану заготівлі, переробки, перевезення та розподілу продовольчих продуктів;
- реалізації ідеї планового перевезення та принципу твердих цін, які не підлягають коливанням і перегляду до наступного врожаю;
- обговорення та прийняття розверстки постачання хліба винятково Особливою нарадою з продовольчого питання, а не місцевими органами влади (із залученням діячів земств та кооперативів); її основним принципом має бути врахування об'ємів наявних запасів;
- відсторонення від керівництва операціями заготівлі та розподілу продовольчих продуктів представників місцевої адміністрації (губернатори, градоначальники та ін.);
- рішучого і планомірного державного та громадського регулювання цін і виробництва найважливіших промислових товарів масового вжитку (заліза, керосину, солі, цукру, тканини та ін.);
- підготовки на сільськогосподарський сезон 1917 р. плану продовольчої кампанії та визначення розміру цін;
- підготовки повного і точного обліку робочої сили, встановлення справедливого розподілу трудових ресурсів;

⁸² Результати голосування були наступними: «за» – 114, «проти» – 17, «утримався» – 87. Представники правого крила пізніше пояснювали таку невисоку активність небажанням окремих членів Прогресивного блоку підтримати резолюцію та, разом з тим, виступити проти неї або хоча б утриматися. Тому дехто із них завчасно покинув залу засідань.

- реорганізації урядових та міжвідомчих органів, які відають продовольчими питаннями, із широким залученням представників земства та інших громадських організацій⁸³.

Резолюція вже не мала істотного впливу на продовольчу ситуацію, оскільки на момент її прийняття правлячі кола імперії здійснили перехід до більш жорсткого регулювання цього питання. Так, 29 листопада з'явилася постанова міністра землеробства О. Ріттіха про намір держави заготовити 772 млн пудів зернових «для потреб споживачів, які працюють на оборону», а вже 2 грудня ним було визначено порядок і терміни «організації розверстки хліба»⁸⁴. Ці рішення варто пояснювати не лише прагненням влади покращити продовольче становище, а й заручитися підтримкою правого крила Прогресивного блоку, послабивши опозиційне об'єднання⁸⁵. У цілому, посилення адміністративних методів («розверстка Ріттіха»), хоч і викликало незадоволення у місцевої влади, торгового капіталу та громадськості, однак мало короткострокові позитивні результати.

Головним питанням наступних декількох засідань Державної думи четвертого скликання грудня 1916 р. стало обговорення доповіді комісії з місцевого самоуправління щодо законопроекту про створення волосних земств⁸⁶. На думку доповідача В. Стемповського це було необхідно не лише для остаточного подолання залежності селян від поміщиків, покращення їх матеріального становища та наближення земств до волості для більш ефективного вирішення проблем місцевого характеру, а й для ліквідації кризи, породженої війною. Втім, зважаючи на важливість та

⁸³ Государственная дума, четвёртый созыв, 1916–1917 гг., сессия пятая / Стенографические отчёты. Ч. 1. – Стб. 801–803, 809.

⁸⁴ *Реснт О., Сердюк О.* Вказ. праця. – С. 259.

⁸⁵ *Шапошнікова Н.О.* Продовольче становище в Україні в роки Першої світової війни (липень 1914 – лютий 1917 рр.). – К.: Інститут історії України НАН України, 2002. – С. 106.

⁸⁶ Як відомо, на той момент у Російській імперії існували лише губернські та повітові земства, а схвалений ще III Державною думою у 1911 р. законопроект про створення волосних земств було відхилено Державною радою.

складність цього законопроекту, більшість депутатів, схвалюючи його, визнавали неможливість прийняття у найближчі місяці, а запровадити в дію – раніше літа 1918 р. (Д. Чихачов); вказували на відсутність на місцях належних кадрових ресурсів, здатних справедливо захищати інтереси селян (Й. Доценко)⁸⁷.

Розпочавши у 1917 р. роботу лише з 14 лютого, Державна дума знову сконцентрувався на продовольчих питаннях, проблемі «твердих цін» і т. д. Безпрецедентна критичність внутрішньополітичної ситуації визначила наростання конфліктності між представниками правих та лівих партій. Незважаючи на те, що все гучніше лунали вимоги про «кабінет довір'я», а Прогресивний блок отримав щодо цього підтримку лівих сил (трудовиків та соціал-демократів), на перший план у політичному житті держави виходила не парламентська більшість як така, а її окремі представники (П. Мілюков, М. Чхеїдзе, О. Керенський, В. Шульгін, А. Шингарьов). Більшу частину свого часу на засіданнях 14–25 лютого 1917 р. депутати працювали у двох напрямках:

1) обговорення роз'яснень голови Ради міністрів, міністрів землеробства, воєнного і морського, шляхів сполучення щодо продовольчого, транспортного та паливного питань;

2) виголошення та обговорення заяв про запити до уряду та його окремих представників щодо неправомірності дій по відношенню до робітників; осіб, висланих адміністративним порядком та ін.

Особливу активність на цих засіданнях проявляли М. Чхеїдзе, В. Пуришкевич, П. Мілюков, О. Керенський, С. Левашов та ін. Останній із названих, констатує наявність у державі продовольчих проблем, більшу провину за це покладав на спекулянтів, які незаконно збагачувалися за рахунок населення. Свою порцію критики отримала й вищезгадана резолюція Прогресивного блоку та загалом Державна дума, яка «потягнула уряд на неправильний та шкідливий для країни шлях» – обговорення загальнополі-

⁸⁷ Государственная дума, четвёртый созыв, 1916–1917 гг., сессия пятая / Стенографические отчёты. Ч. 1. – Стб. 810–818, 1039, 1062.

тичних речей⁸⁸. Про відірваність С. Левашова, як голови фракції правих, від об'єктивного розуміння стану речей свідчить наступна цитата із його промови⁸⁹:

«... Становище країни у сенсі постачання населення не лише продовольством, але взагалі предметами першої необхідності, дуже сумне і вимагає негайного прийняття найенергійніших заходів для його врегулювання... На чолі найважливішої справи постачання населення продовольством і предметами першої необхідності повинна бути поставлена тверда, рішуча й енергійна одноосібна влада (*голоси праворуч*: Вірно, правильно), наділена найширшими повноваженнями для припинення будь-яких зловживань, будь-якого прояву злої волі і для впорядкування цієї найважливішої та найнагальнішої для країни справи (Оплески справа). Звичайно, такою владою може бути тільки диктатура... Таким чином, ми пропонуємо і вимагаємо, панове, по-перше, щоб Державна дума, поряд із постійними турботами про надмірне постачання наших славних військ [артилерійськими] системами і снарядами, разом з урядом негайно зайнялася розробкою способів протидії останнім надзвичайним зусиллям, які вживаються підступним ворогом, по-друге, щоб була створена посада диктатора і щоб Державна дума разом з урядом негайно приступила до встановлення його діяльності...»⁹⁰.

Для розуміння реальної ваги та популярності серед депутатів цієї точки зору, варто підкреслити, що С. Левашов представляв фракцію, яка, хоч і зменшувалася кількісно⁹¹, однак чи не єдиною

⁸⁸ Там же. – Стб. 1369, 1379.

⁸⁹ Враховуючи важливість історичного моменту, вважаємо за доцільне подати досить розлогу цитату з його виступу.

⁹⁰ Правые партии. 1905–1917 гг. Документы и материалы. В 2 тт. / Т. 2... – С. 638, 641.

⁹¹ На початку I сесії фракція правих об'єднувала 65 депутатів, до кінця листопада 1916 р. з її складу вийшло 13 осіб, а після образи М. Марковим голови парламенту М. Родзянка – ще понад 30, які утворили окрему групу незалежних правих.

із усіх політичних сил парламенту послідовно підтримувала дії Ради міністрів протягом 1915–1917 рр. Зауважимо, що ідею встановлення диктатури не підтримав П. Новицький, висловившись при цьому за «контроль» та «узгодженість у міністерствах», призначення «особи, яка б керувала тилом».

Загалом, сам уряд в умовах кризи вдавався до всілякого маневрування. Ще після призначення головою уряду Б. Штюрмера розпочалася підготовка до створення Ради п'яти міністрів на чолі з міністром шляхів сполучення О. Треповим. Необхідність у такій структурі з ледве не диктаторськими повноваженнями мотивувалася потребами оперативного вирішення гострих проблем, особливо продовольчої і транспортної. Іншим планом міністерства внутрішніх справ передбачалося передати продовольче питання в руки особи, яка діяла б під загальним керівництвом Ради міністрів. Припускалося навіть виокремити шість величезних регіонів на чолі з особливими уповноваженими, підпорядкованими призначеній особі. Вище військове командування, у свою чергу, вимагало призначення в тилу диктатора⁹².

Досить активну позицію продемонстрували депутати від українських губерній на засіданні 17 лютого 1917 р. У цей день виступили Н. Савич, В. Шульгін, С. Гриневич та вже згадуваний П. Новицький. Традиційно для парламенту кінця 1916 – початку 1917 р., вони зосередили увагу на продовольчій проблемі та вказували на необхідність реорганізації влади (Н. Савич), зміни прем'єр-міністра (В. Шульгін), приділення більшої уваги сільському господарству (С. Гриневич) та ін.⁹³

Натомість у промові націоналіста С. Богданова (Київська губ.), 23 лютого 1917 р., знову пролунала різка критика на адресу резолюції Прогресивного блоку щодо продовольчого питання, звинувачення опозиційної більшості у підміні вирішення нагальних проблем боротьбою із урядом та нерозумінні нею нарос-

⁹² *Реснт О.П., Сердюк О.В., Шевченко В.В.* Економічне становище в підросійській Україні // Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. – К.: ТОВ «Видавництво “Кліо”», 2013. – С. 401.

⁹³ Государственная дума, четвёртый созыв, 1916–1917 гг., сессия пятая / Стенографические отчёты. Ч. 1. – Стб. 1486, 1497, 1503.

таючої «німецької небезпеки». При цьому депутат, вказавши на помилковість збереження твердих цін та недоліки у діяльності уповноважених міністерства землеробства, навів приклад із життя Київської губернії:

«Уявіть собі такий факт. Київ розташований у районі, який виробляє великі надлишки хліба. Свій хліб цей район у нормальний час експортував, але сам Київ, який знаходиться на березі Дніпра, обслуговувався продуктами із Полтавської губ. Київські млини отримували звідти зерно, із Полтавської губ. І ось виявилось якимось чином, що уповноважений Полтавської губ., будучи членом Державної думи, вжив рішучих заходів, щоб позбавити Київ продуктів, які привозяться із Полтавської губ.; це у даний час, коли рух ускладнений і коли з Полтавської губ. дуже легко доставляти на київські млини зерно, тому що є судноплавна річка Дніпро»⁹⁴.

Статистичні дані підтверджують слова С. Богданова про наявність проблем у доставці до Києва хлібних продуктів. Падіння заовозу продовольства, характерне й для інших українських міст, було особливо суттєвим у зимні періоди, зокрема сезону 1915–1916 та 1916–1917 рр. Для прикладу, наприкінці 1916 р. управа Харкова клопотала перед урядом про надання дозволу на ввезення 300 вагонів закупленого у Таврії борошна, а в середині лютого 1917 р. цього продукту залишалось у місті лише на сім днів⁹⁵.

Крім зернових, С. Богданов навів приклад із доставкою до Києва дров. Депутат досить вміло перекладав відповідальність за продовольчі та паливно-транспортні проблеми безпосередньо на законодавчий орган або пояснював їх хибними рішеннями парламентарів.

Зауважимо, що на останніх лютневих засіданнях Державної думи на перше місце у промовах народних представників почала виходити занепокоєність наростанням соціальної напруги у Пет-

⁹⁴ Там же. – Стб. 1621.

⁹⁵ Див.: *Реснт О., Сердюк О.* Вказ. праця. – С. 360–361, 363.

рограді та інших містах Російської імперії. Однак, у той час, коли член фракції правих П. Новицький закликав не підривати авторитет уряду у «такий важливий момент», кадет В. Лашкевич, процитував телеграму із Харкова, де йшлося про припинення видачі житнього борошна та запровадження хлібних карток. Наведені нами приклади наочно демонструють відмінність позиції проурядових та опозиційних депутатів. Якщо перші шукали виправдання для виконавчої влади та були занепокоєні можливими загрозами для монархії, то другі дедалі гостріше її критикували і у повній мірі використовували революційну ситуацію для нарощування електоральних симпатій.

Однією із численних заяв про запити, поданих у лютому 1917 р. із першим підписом О. Керенського, стала «заява про звернення до міністра закордонних справ, юстиції, внутрішніх справ і до обер-прокурора Св. Синоду із запитом щодо незаконного утримання під вартою у монастирі греко-католицького митрополита Галицького і Львівського гр. Андрея Шептицького». Втім, розгляд цього документа, хоч і було включено до порядку денного, переносився декілька разів (14, 15, 17, 20, 23, 25 лютого) зважаючи на обговорення першочергових продовольчих, паливних та транспортних проблем, аж до призупинення роботи парламенту.

Насамкінець, констатуючи абсолютне домінування у законодавчих пріоритетах депутатів Державної думи четвертого скликання проблем поточного соціально-економічного характеру, варто зауважити, що окремі урядові відомства переймалися більш довгостроковими та стратегічними питаннями. Подібні масштабні проекти, традиційно зазнавали критики від опозиційних політичних сил. Так було із законопроектом про виділення кредитів на побудову залізниць у 1917–1921 рр., поданим міністром шляхів сполучення Е. Крігером-Войновським наприкінці 1916 р. на розгляд парламенту. Документом пропонувалося щорічно асигнувати по 600 млн рублів⁹⁶. Серед запланованих напрямків руху,

⁹⁶ Важный законопроект // Речь. – 1916. – № 311. – Пятница, 11-го ноября. – С. 2.

першочерговим було визнано залізницю для перевезення вугілля по маршруту «Донецький басейн – Москва» протяжністю 1000 верств і вартістю 150 млн рублів. Ця частина проекту знайшла своїх противників. Критики справедливо вказували, що запланована грандіозна будова цілком може бути замінена прокладанням декількох коротких зв'язних залізниць, адже станом на 1916 р. вже існували дві паралельні лінії, пристосовані для перевезення кам'яного вугілля.

«І навіщо створювати дорогий вивіз донецького вугілля на північ, коли Петроградський район може бути обслужений у [необхідній] кількості палива водною енергією фінляндських річок і озер, а Московський – місцевим торфом» – запитував кореспондент газети «Речь» В. Лавров.

Незважаючи на таку об'єктивну точку зору законопроект про побудову за рахунок казни залізниці «Москва – Донецький басейн» було подано на розгляд парламенту головою Ради міністрів О. Треповим 15 листопада 1916 р.⁹⁷ Однак, Державна дума вже не встигла його розглянути.

Таким чином, законодавчі пріоритети депутатів від українських губерній і міст наприкінці 1916 – на початку 1917 рр. майже винятково були зумовлені поточною кризовою ситуацією, у першу чергу, продовольчою проблемою. Намагаючись знайти її вирішення, парламентарі не завжди демонстрували високий експертний рівень розуміння суті питання та переважно лише інформували про становище у власному «виборчому окрузі». Тісне переплітання констатації негативних явищ у сільському господарстві та критика уряду співпадало із позицією більшості населення Російської імперії.

⁹⁷ Новые железнодорожные линии // Речь. – 1916. – № 316. – Среда, 16-го ноября. – С. 4.

3.4. Екс-парламентарі у нових суспільно-політичних умовах (після 1917 р.)

З кінця лютого до початку жовтня 1917 р. статус Державної думи, а відповідно і депутатів, мав неоднозначний характер. З одного боку, її діяльність була призупинена імператорським указом від 27 лютого 1917 р. і, де-юре, вона залишалася існувати, а з іншого, її представники працювали лише у форматі «Тимчасового комітету Державної думи для відновлення порядку та зносин з особами та установами» (13 осіб) та неофіційних зібрань окремих парламентарів – «приватних нарад». В останніх, за різними підрахунками, зазвичай брали участь від 30 до 60 осіб. Вказівки деяких джерел на 300 осіб, на наш погляд, можуть бути близькими до істини лише по відношенню до перших днів Лютневої революції. Всього відбулося 25 нарад, остання – 20 серпня 1917 р. І хоча ці наради виконували деякі функції Державної думи (обговорення загальнодержавних питань, заслуховування звітів, повідомлень та доповідей міністрів і комісарів Тимчасового уряду), ототожнювати їх із парламентом некоректно.

Вважається, що саме з огляду на небажання і тиск кадетів, Державна дума не відновила свою повноцінну законодавчу діяльність в останні дні лютого – на початку березня 1917 р. та пішла шляхом створення надзвичайного органу державної влади із фактично необмеженими повноваженнями – Тимчасового (Виконавчого) комітету⁹⁸. Лише після створення Тимчасового уряду він перестав відігравати ключову роль в управлінні державою, однак продовжив існувати до видання 6 жовтня 1917 р. акту про розпуск Державної думи.

У цей період ще менш визначеним і зрозумілим був юридичний статус самих депутатів. Деякий час міністри Тимчасового уряду із числа парламентарів, підписуючи офіційні документи, вказували, що вони є членами Державної думи. Фактично посадовці зберігали цей статус до 6 жовтня. При цьому продовжувала

⁹⁸ *Николаев А.Б.* Государственная дума в Февральской революции / Предисл. С.М. Ляндрес. – Рязань, 2002. – С. 29–30.

працювати думська канцелярія, яка ретельно фіксувала всі зміни у персональному складі, а новий уряд виплачував депутатам заробітну плату. Наприклад, 20 квітня 1917 р. розпочалося оформлення особистої справи обраного 24 лютого від Катеринославської губ. С. Дементьєва. У вересні 1917 р. депутат із Волинської губ. М. Бессонов отримав посвідчення члена парламенту після складання єпископського сану. Навіть у день розпуску Думи її канцелярія виписала І. Дмитрюкову посвідчення секретаря парламенту⁹⁹.

Подальші події, пов'язані із Громадянською війною у Росії, періодично породжували надії окремих, вже колишніх депутатів, на відновлення політичної діяльності розпущеного законодавчого органу. Один із лідерів Білого руху А. Денікін у своїх спогадах зазначав, що після 6 жовтня 1917 р.:

«... довго ще ідею 4-ої Держ[авної] Думи або зібрання Дум всіх скликань, як опори влади, гальванізував М.В. Родзянко, пронісши її через Кубанські походи і “Єкатеринодарський добровольчий” період антибільшовицької боротьби...”¹⁰⁰, тобто до осені 1918 р.

Із подібними ідеями, зокрема, щодо «скликання Верховної ради із членів усіх чотирьох дум» М. Родзянко звертався й до генерала М. Алексєєва, однак врешті-решт був висланий із Дону наприкінці 1918 р. за рішенням генерала П. Краснова у статусі «громадянина Демократичної радянської республіки». Того ж року в Києві, під час окупації міста німецькими військами, відбулася «Нарада членів Державної думи та Державної ради», однак вже без участі М. Родзянка. З цього приводу промисловець та колишній член верхньої палати Г. Вейнштейн писав у листі до В. Вернадського від 17 вересня 1918 р.:

⁹⁹ *Кириянов И.К.* Государственная Дума после 25 февраля 1917 г.: от политической реальности к виртуальности // Известия Алтайского государственного университета. Серия «История. Политология». – 2008. – № 4/4. – С. 84–85.

¹⁰⁰ *Деникин А.И.* Очерки русской смуты. – Париж, 1921. – Режим доступу: http://militera.lib.ru/h/denikin_ai2/1_11.html.

«Із газет дізнаюся, що у Києві (здається, з ініціативи В.В. Меллер-Закомельського) створилося бюро із к[олишніх] членів Дер[жавної] Ради та Дер[жавної] Думи і що найближчим часом передбачається загальна нарада останніх. Якщо наша група членів Держ[авної] Ради у Вашій особі приймає у ній участь, то не відмовте повідомити мене про час та місце наради; надаючи їй величезне значення, намагатимуся до того часу приїхати до Києва»¹⁰¹.

Із колишніх депутатів Державної думи, які брали активну участь у вказаному зібранні варто виділити В. Бобринського, О. Масленнікова, П. Мілюкова, Н. Савича та ін. Серед напрямів роботи Нарadi – підготовка «Звернення до російської громадськості», видання наказу керівництву Добровольчої армії та створення у жовтні 1918 р. «Ради державного об'єднання Росії». По суті, екс-думці та екс-радці намагалися отримати реальні важелі впливу на білогвардійський рух та у випадку його перемоги у війні з більшовиками знову повернутися до влади. У листопаді 1918 р. члени вказаної Ради склали основу російської делегації на Ясській нараді з країнами Антанти, а на початку 1919 р. підтримали адмірала О. Колчака. Цей орган припинив свої фактичне існування лише після евакуації військ союзників із Одеси у квітні 1919 р. У подальшому його учасники входили до складу різноманітних антибільшовицьких організацій та брали участь у численних заходах подібного спрямування. Серед найостанніших спроб об'єднати та надати політичної ваги окремим представникам неіснуючого парламенту варто назвати скликання у Константинополі на початку січня 1921 р., з ініціативи П. Врангеля, зібрання членів Державної думи та Державної ради. Подібний

¹⁰¹ Вибрані наукові праці академіка В.І. Вернадського. – Т. 2: Володимир Іванович Вернадський. Листування з українськими вченими. – Кн. 1: Листування: А–Г / Ред. кол. тому: О.С. Онищенко (голова), Л.А. Дубровіна (заст. гол.) та ін.; авт.-уклад.: О.С. Онищенко, Л.А. Дубровіна, С.М. Кіржаєв та ін. / НАН України. Комісія з наукової спадщини академіка В.І. Вернадського; Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського; Інститут історії України; Архів РАН. – К., 2011. – С. 614.

форум був необхідний для легітимізації створення своєрідного російського уряду в екзилі – Російської ради. Серед його членів – й колишні представники українських губерній у парламенті Російської імперії, зокрема М. Антонов, В. Лашкевич, Г. Скоропадський, В. Шульгін. Деякі з депутатів увійшли до Російського парламентського комітету за кордоном (Париж), Російського парламентського комітету (Берлін) та інших організацій.

* * *

Бурхливі та трагічні події 1917–1922 рр., які завершилися остаточним утвердженням влади більшовиків на абсолютній більшості території колишньої Російської імперії, внесли суттєві корективи у життя екс-депутатів Державної думи¹⁰². Їхня доля після жовтня 1917 р. багато в чому залежала від політичних поглядів, демонстрованих у парламентський період. Відтак, специфіка епохи «воєнного комунізму», політика «червоного терору» та загалом ставлення більшовиків до опонентів визначили відносну нетривалість життя або вимушену еміграцію багатьох колишніх думців.

Усіх екс-парламентарів (у тому числі й українських), залежно від особливостей життєвого шляху, можна поділити на три умовні групи:

1) радянські діячі: головним чином, колишні представники лівих партій, більшовицьких та соціал-демократичних фракцій;

¹⁰² Проблема аналізу життєвого шляху окремих депутатів від губерній Наддніпрянської України після завершення повноважень постає лише у монографії О.О. Коника (див.: *Коник О.О.* Депутати Державної думи Російської імперії від губерній Наддніпрянської України (1906–1917): монографія; наук. ред. С.І. Світленко. – Дніпропетровськ: Герда, 2013. – С. 368–386) та колективній статті В.С. Герасименка, Л.А. Копійченко, Є.Р. Тіміряєва (див.: *Репресії проти депутатів Росії від Волинської губернії // Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Житомирська область. У семи томах / Головна редколегія: голова П.Т. Тронько, заступники голови О.П. Ресніт, С.А. Кокін та ін.); редколегія тому: голова В.С. Балурко, заступники голови Ю.Г. Градовський, Л.А. Копійченко та ін., науково-редакційна групи при редколегії тому).* – Кн. 5. – Житомир, 2011. – С. 60–66.

2) противники більшовиків, активні учасники білогвардійського руху, емігранти: члени праворадикальних, правих та правоцентристських фракцій, переважно із університетською освітою, зв'язками у суспільстві та достатніми для життя за кордоном фінансовими можливостями;

3) ті, хто не виявляв особливої громадсько-політичної активності ні до обрання, ні під час роботи парламенту, ні після складання мандату (переважно, селяни¹⁰³) або про яких відсутня конкретна інформація, в тому числі й з огляду на загибель під час військово-революційних подій або переховування від можливих репресій (дворяни-поміщики, промисловці, фінансисти, тощо).

Перша група депутатів найменш чисельна з огляду на невелику кількість депутатів-більшовиків та соціал-демократів у парламенті Російської імперії. До неї нами зараховано переслідуваних царською владою, відомих партійних діячів Радянського Союзу М. Муранова та Г. Петровського. Після жовтневого перевороту обидва нетривалий час працювали на керівних посадах у відомстві внутрішніх справ РСФРР та були обрані до складу ВЦВК, ЦК ВКП(б) і Верховного суду СРСР. У період сталінізму вони, хоч і були поступово усунені від управління країною, однак unikнули репресій, які спіткали більшість старих більшовиків.

Із новою владою співпрацювали колишні кадети Є. Щепкін, який у 1919 р. вступив до лав РКП(б) і нетривалий час був комісаром народної освіти в Одесі, та М. Ковалевський. Останній, незважаючи на участь у роботі антибільшовицького Всеросійського національного центру, при радянській владі працював завідуючим радгоспом в Абхазії, плановиком та економістом різних установ Дагестану (1921–1934 рр.). Щоправда, нам невідома його доля з середини 1930-х рр. Запис у щоденнику В. Вернадського від 26 вересня 1934 р. про зустріч із колишнім депутатом у Ленінграді, наочно демонструє тогочасне становище М. Ковалевського:

¹⁰³ Для прикладу, депутат І Державної думи від Херсонської губернії Є. Скрипник до комісії не входив, із трибуни не виступав.

«Вранці М.М. Ковалевський з листом і брошурою Дм[итрія] Івановича Ковалевського; не бачив після революції. Старі земські зв'язки. Ніяк не можу згадати, які ще були особисті зв'язки? ... Старий 75 років, бадьорий, зараз в трагічному становищі. Служив економістом у Петровську (Махач-Кала). Раптово установа його розкасована... Відмовили йому в пенсії і тепер він опинився в становищі ізгоя! Шукає місця, боїться, що не приймуть – хоча за паспортом йому 65 років. Голодна смерть загрожує. Перед революцією – він дуже заможна людина – базувався на вільному, незалежному від служби житті – садівництво в Сухумі і земська робота. Харківський землець. Хоче в Мурманськ, Хібіни. Один син його, чув, був роки два-три тому розстріляний в числі колишніх офіцерів, тут, у Ленінграді: таких випадків було багато. Прийшли, заарештували і пристрелений швидше (ніж) розстріляний»¹⁰⁴.

Окреме місце у цій когорті посідають діячі науки та культури – відомий агроном С. Богданов; М. Біляшівський, який займався пам'яткоохоронною справою, очолював Київський міський музей; ветеринар та зоотехнік С. Іванов; економіст і статистик Л. Яснопольський¹⁰⁵. Перші три приклади є не досить репрезентативними, оскільки депутати не дожили до доби «великого терору», померли у 1920, 1926 та 1930 рр. відповідно. Натомість академіка АН УРСР (з 1925 р.) Л. Яснопольського було заарештовано у 1937 р. та, за спогадами В. Вернадського, відправлено на будівництво каналу «Москва–Волга». Повернувшись до Києва вже після завершення війни він працював у академічному Інституті економіки. Зміна політичних поглядів після 1917 р. допомогла іншому вченому, юристу-цивілісту М. Гредескулу займатися наукою до 1930 р. Саме з цього часу він припинив друкуватися – за непідтвердженими даними по відношенню до нього були за-

¹⁰⁴ *Вернадский В.И.* Дневники: 1926–1934. – М.: Наука, 2001. – С. 350.

¹⁰⁵ У 1921 р. С. Іванов побував на лаві підсудних по справі «Національного центру», однак не був підданий покаранню з огляду на похилий вік (65 років).

стосовані репресії. Помер М. Гредескул, ймовірно, під час блокади Ленінграду.

Представників другої групи можна поділити на дві підгрупи: тих, кому вдалося врятуватися від більшовицького терору та його жертв. Серед останніх:

- вбитий у 1918 р. більшовиками у своєму маєтку М. Коваленко (IV, Полтавська губ.¹⁰⁶)¹⁰⁷;
- В. Вовк-Карачевський (II, Чернігівська губ.) – арештований у 1918 р., помер під час слідства у 1920 р.;
- С. Левашов (IV, м. Одеса) – розстріляний за рішенням Одеської НК у 1919 р.;
- М. Блажков (IV, Херсонська губ.), який у 1919 р. помер в ув'язненні від катувань чекістів;
- вбитий у 1919 р. в ув'язненні А. Вязигін (III, Харківська губ.);
- заарештований у 1921 р. В. Вінберг (IV, Таврійська губ.), помер в ув'язненні у 1922 р.;
- заарештований у 1922 р. за спротив вилученню церковних цінностей протоієрей М. Комарецький (III, Полтавська губ.); виправданий судом;
- засуджений до розстрілу у 1922 р. за відмову здати церковне золото єпископ Іркутський і Верхолєнський Антоній (IV, м. Одеса); пізніше вирок було замінено на 10 років ув'язнення, вийшов на волю через два роки;
- заарештований у 1926 р. Г. Линтварьов (I, Харківська губ.), звільнений у тому ж році;
- «розкуркулений» у 1931 р., заарештований у 1932 р. за «проведення систематичної антирадянської агітації проти заходів радянської влади» та засуджений до висилки на 3 роки Ю. Герасименко (III, Волинська губ.); помер за невідомих обставин у 1933 р.;

¹⁰⁶ Тут і далі по тексту цього підрозділу в дужках біля прізвища колишнього депутата вказується номер скликання Державної думи та регіон, який він представляв у парламенті.

¹⁰⁷ *Несвицкий А.А.* Полтава в дни революции и в период смуты 1917–1922 гг.: Дневник. – Полтава, 1995. – С. 35.

- арештований у 1933 р. С. Величко (IV, Полтавська губ.); звільнений у тому ж році;
- розстріляний у 1937 р. «як учасник контрреволюційної групи церковників, глибокий націоналіст-монархіст» священник Д. Баранович (III, Волинська губ.);
- розстріляний у 1937 р. за шпигунство на користь Польщі С. Бурмич (IV, Волинська губ.) (у характеристиці від сільської ради вказувалося: «був обраний поміщиками та куркулями членом IV Державної думи Росії, користувався великим довір'ям серед буржуазії та куркульства...»);
- розстріляний у 1937 р. за державну зраду священник І. Карпінський (IV, Волинська губ.)¹⁰⁸;
- неодноразово арештований та розстріляний у 1938 р. за звинуваченням у створенні «фашистсько-повстанської організації церковників» Я. Імшенецький (I, Полтавська губ.) та ін.

Через всі горнила радянської репресивної машини пройшов протоієрей М. Митроцький (IV, Київська губ.). Так, до 1927 р. він працював на різних посадах у Петроградському Богословському інституті, Вищих богословських курсах та навіть підготував роботу на здобуття ступеня магістра богослов'я. Однак наступне десятиліття його життя пройшло у в'язницях і таборах. Спочатку М. Митроцького було заслано на 10 років на Соловки, де під час відбукання покарання заарештували вдруге вже у 1929 р. по так званій «справі Академії наук» (проходив по «церковній групі»). За новим вироком його засуджено до розстрілу із заміною покарання на 10 років ув'язнення на Соловках. Після дострокового звільнення випробування не завершилися, черговий арешт відбувся у 1937 р. – колишнього депутата розстріляли за рішенням трійки УНКВС Калінінградської обл.¹⁰⁹

¹⁰⁸ Герасименко В.С., Конійченко Л.А., Тіміряєв Є.Р. Репресії проти депутатів Росії від Волинської губернії... – С. 62–66.

¹⁰⁹ Иванов А. Митроцкий Михаил Владимирович // Черная сотня. Историческая энциклопедия 1900–1917. Сост. А.Д. Степанов, А.А. Иванов. Отв. ред. О.А. Платонов. – М.: Институт русской цивилизации, 2008. – С. 331.

Відомо також і про переслідування інших депутатів-священиків – П. Населенка, В. Подольського, Ф. Філоненка та ін. Перший із трьох вказаних став одним із небагатьох екс-парламентарів, кому вдалося у СРСР пережити репресії та війну. У 1930 р. священика П. Населенка (IV, Чернігівська губ.) було заарештовано у справі «всесоюзної контрреволюційної організації “істинно-православні”, очолюваної церковно-політичним центром» та засуджено у 1931 р. до 5 років таборів. Після умовно-дострокового звільнення (1934 р.) він майже рік (до заборони проживати у 100-кілометровій зоні) проживав у Ленінграді. Відомо, що у 1949 р. йому було відмовлено у знятті судимості.

Немає відомостей про переслідування депутатів-священнослужителів М. Пирського (II, Полтавська губ.) – єпископа Кобеляцького (1923–1927 рр.) та Ромненського (1927–1931 рр.), архієпископа Новоград-Волинського (1931–1932 рр.) та Полтавського (1932–1935 рр.) й О. Станіславського (III–IV, Харківська губ.) – члена Вищої церковної ради (1917–1921 рр.), настоятеля ряду московських церков та храмів (1917–1953 рр.), члена Помісного собору РПЦ 1945 р.

Про частину екс-парламентарів, зокрема П. Маламу, Н. Пилипенка, М. Познанського, П. Макогона відомо лише, що вони у різні роки були заарештовані більшовиками (у 1918, 1919, 1926 та 1930 рр. відповідно). Інформація про їх подальшу долю відсутня.

До категорії постраждалих варто зарахувати і Я. Гололобова (III, Катеринославська губ.), розстріляного в 1918 р. у Катеринославі загонами Н. Махна; І. Кирієнка (II, Київська губ.), вбитого у 1918 р. в Омську офіцерами-монархістами та сибірськими козаками після придушення більшовицького повстання; Є. Судієнка (IV, Чернігівська губ.), вбитого на Дону в 1919 р. за невідомих обставин.

Значно більше пощастило тим, хто після нетривалого арешту в 1918–1920 рр. емігрував після звільнення, не чекаючи нових переслідувань (наприклад, В. Булюбаш, М. Маркович).

Декілька колишніх депутатів Державної думи, а саме: П. Чижевський, В. Шемет, І. Шраг, Ф. Штейнгель, у часи національно-демократичної революції стали відомими українськими гро-

мадсько-політичними діями, членами Центральної Ради. Після утвердження радянської влади вони змушені були або емігрувати, або відійти від публічної діяльності. Так, П. Чижевський на початку 1920-х рр. займався майновими та кредитними питанням УНР в Берліні, Відні, Празі, проживав у Польщі, Австрії, Швейцарії; у 1924–1925 рр., разом із С. Петлюрою та В. Прокоповичем, брав участь у започаткуванні видання паризького літературно-політичного тижневика «Тризуб». У 1921 р. з'явилася його книга під назвою «Основи української державності», де було представлено конституційний проект, в якому відстоювалася ідея створення незалежної парламентсько-президентської «Української Федеративної Республіки»¹¹⁰.

Двічі тікав від більшовиків П. Штейнгель – у 1919 р. з окупованого ними Києва та у 1939 р. із окупованого радянськими військами м. Городок (суч. Рівненська обл.). Онук місцевого поета І. Куліша, який допоміг організувати останню втечу, Ірина Куліш-Лукашевич, так описувала тогочасні події:

«Осіннім хмурым вечором 1939 р. до нашого будинку... під'їхала підвода, з неї зійшли люди в селянському одязі – жупанах, чоботах, хустках. Напевно і запам'ятався цей епізод мені тому, що видався маскарадом: в такому незвичному вигляді з'явились Штейнгелі... Наступного ранку їх уже в домі не було. Як пізніше розповідав мені дід, о 4-ій годині ранку за ними прийшов «провідник»... і вони зникли. У Городку і Рівному почали поширюватись чутки (вони і досі ходять в Городку), що Штейнгелів вивезли, розстріляли, посадили в Дубенську в'язницю. Двоє учасників цих подій –

¹¹⁰ Див.: *Милько В.І.* Чижевський Павло Іванович // *Енциклопедія історії України*: Т. 10. Т–Я / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К.: Вид-во «Наукова думка», 2013. – С. 549–550; *Чижевський П.* Основи української державності. – Відень, Київ: Наша воля, 1921. – 64 с.

дід і їздовий, що привіз баронську родину – мовчали до кінця свого життя»¹¹¹.

Натомість І. Шраг, який залишився на території України, провів 1918–1919 рр. під домашнім арештом, а В. Шемет певний час (до звинувачень у «націоналістичних нахилах») займався академічною роботою у ВУАН, а з 1923 р. – працював чиновником у різних установах.

На основі відомих, але далеко не повних, даних можна зробити висновок про те, що майже всі, хто не зміг або не захотів емігрувати після жовтня 1917 р. переслідувалися більшовицькою владою. Для абсолютної більшості екс-депутатів, котрі емігрували за кордон (до Франції, Польщі, Болгарії, Чехословаччини, Югославії, Німеччини тощо) це стало єдиним порятунком від репресій. Особливо важливим такий крок був для відомих одіозних діячів – П. Балашова, О. Бобринського, А. Савенка та ін. Підтвердженням цієї думки є історія В. Шульгіна, якого в 1944 р. було заарештовано в Югославії радянською контррозвідкою «СМЕРШ», вивезено до Москви та засуджено до 25 років ув'язнення. Навіть після звільнення у 1956 р. влада не залишила його у спокої та використовувала у пропагандистських цілях.

Разом із тим, далеко не всі, хто потрапив під більшовицьку репресивну машину зазнавали переслідувань винятково з огляду на минулу політичну кар'єру. Загальновідома специфіка радянського періоду визначала наявність смертельних ризиків для священнослужителів та селянства, яке володіло навіть декількома десятинами землі. Коли ж справа стосувалася колишніх депутатів, органи ЧК–ГПУ–НКВД не задумувалися над формулюванням звинувачення. Більшість із несправедливо засуджених та репресованих була реабілітована наприкінці 1980-х рр. або вже у часи незалежності України.

Неможливо сформувати точне уявлення про долю після 1917 р. осіб, зарахованих нами до третьої (найбільш чисельної)

¹¹¹ Цит. за: Кузьміна І. Політична діяльність Федора Штейнгеля (1906–1918 рр.) // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. пр. – 2012. – Вип. 21. – С. 257–258.

групи. Особливо це стосується депутатів-селян Державних дум перших двох скликань. Наявні відомості про їхніх колег, дрібних землевласників, не дають підґрунтя для оптимістичних припущень щодо спокійного життя у радянський період, особливо під час колективізації.

Загалом, беручи до уваги тих депутатів, про діяльність яких збереглися хоча б якісь відомості, можна зазначити, що лише одиницям вдалося залишитися на Батьківщині та спокійно продовжити працювати, уникнувши арештів, ув'язнень, заслань та розстрілів. Наведена статистика дозволяє стверджувати, що рівень репресивності у радянські часи не йде в жодне порівняння із переслідуваннями, якого зазнавали парламентарі після підписання «Виборзької відозви», у період столипінської реакції чи по справі більшовиків 1914 р. Водночас депутати-емігранти демонстрували виразну політичну активність у різних країнах Європи лише до середини 1920-х рр., тобто до початку активного міжнародно-правового визнання Радянського Союзу.

ПІСЛЯМОВА

Таким чином, діяльність українських депутатів у Державній думі Російської імперії (1906–1917 рр.) знаходилася у площині підготовки та обговорення законопроектів, подачі заяв та запитів, участі в роботі парламентських комісій. Ця робота стосувалася, головним чином, суспільно важливих проблем – аграрного питання, захисту громадянських прав і свобод особи та культурно-освітніх законопроектів, заборони відзначення 100-літнього ювілею від дня народження Т. Шевченка, окупаційної політики російської адміністрації в Галичині, продовольчої проблеми у роки Першої світової війни та ін.

Специфіку законодавчої діяльності багато в чому визначали суб'єктивні фактори, зокрема трансформація виборчого законодавства, особливості його запровадження та урядова політика під час передвиборчих кампаній, яка досить часто супроводжувалася використанням адміністративного ресурсу. У загальній сукупності це були головні чинники зміни етносоціального та партійно-фракційного складу депутатського корпусу від українських губерній у Державній думі Російської імперії (1906–1917 рр.).

Відкриття в умовах соціального напруження можливостей легального використання трибуни парламенту для представників усіх політичних сил, у тому числі й ліворадикальних, забезпечило обрання опозиційного складу депутатського корпусу парламенту першого та другого скликань. Успішною спробою уряду змінити такий стан речей стало прийняття нового «Положення про вибори» у 1907 р. В умовах поразки революції 1905–1907 рр., відсутності демократичних традицій та усталених механізмів впливу електорату на виборчий процес, ефективного використання місцевою владою адміністративного ресурсу, це започаткувало новий етап в історії російського парламентаризму, обрання більш лояльної, однак невідповідної настроям незаможних верств населення, Державної думи третього скликання.

Аналіз кількісних показників депутатського складу засвідчив поступове зменшення частки українців та представників інших

етнічних меншин Російської імперії поряд із кількісним збільшенням росіян, зменшення чисельності селян і зростання – представників від дворянства та духовенства, а також парламентарів правих та правоцентристських поглядів. Це дозволяє говорити про наростаючу пропорційну невідповідність вказаних характеристик до етносоціального складу та реальних політичних уподобань населення Волинської, Катеринославської, Київської, Подільської, Полтавської, Таврійської, Харківської, Херсонської та Чернігівської губерній. Відтак, зазначали зміни й законотворчі пріоритети – від національних до загальноімперських проблем.

Діяльність українських депутатів щодо розробки та обговорення аграрних законопроектів відзначена усвідомленням представниками усіх без винятку фракцій та думських груп нагальної необхідності реформування системи поземельних відносин. В умовах революційної активності селянства, опозиційна кадетсько-трудова більшість у парламенті перших двох скликань демонструвала досить радикальну позицію, диференціювавшись відповідно до політичних поглядів, соціального походження та етнічної ідентифікації. Так, якщо більшість депутатів виступали за проведення примусового відчуження приватновласницьких земель (не виявляючи одностайності щодо можливості викупу та форми власності), то лише члени українських парламентських груп (УПГ та УТГ) вимагали вирішення аграрного питання з урахуванням вимог місцевого селянства.

Передчасний розпуск I–II Державних дум та зміна виборчого законодавства забезпечили кардинальну зміну характеру роботи парламентарів у цьому напрямі. У подальшому, представники проурядових фракцій демонстрували підтримку столипінської аграрної програми, яка вирізнялася поміркованістю та дотриманням принципу непорушності права приватної власності на землю. Наслідками такої позиції, яка відображала загальнодумську тенденцію, стало, з одного боку, значне підвищення результативності роботи та рівня координації дій між парламентом і Радою міністрів, а з іншого, унеможливило максимально ефективне розв’язання земельного питання в інтересах селянства, зберігало такі проблеми як екстенсивний розвиток сільського

господарства, низький рівень капіталізації й продуктивності праці.

Боротьба парламентарів за створення правового механізму гарантій громадянських прав і свобод особи знаходилася у площині контролю їх дотримання виконавчими органами, розробки відповідних законопроектів та обговорення урядових ініціатив. Характерними рисами відповідної діяльності українських депутатів стала рішучість позиції щодо засудження дій місцевої адміністрації у випадку порушення прав особи. Ця тенденція особливо проявилася під час роботи I–II Державних дум, що було пов'язано із загостренням революційної ситуації в імперії, діяльністю військово-польових судів. Працюючи у вказаному напрямі, парламентарі звертали особливу увагу на створення ефективного законодавчого механізму забезпечення особистих (недоторканість особи та житла, таємниця кореспонденції, свобода віросповідання), політичних (загальне виборче право, свобода слова, союзів, зборів, мітингів і страйків) та соціально-економічних (свобода підприємництва, безпека та охорона праці, її справедлива оплата, пенсійне забезпечення, медична допомога, восьмигодинний робочий день) прав і свобод.

У діяльності досліджуваної категорії депутатів не набули пріоритетного значення, порівняно із аграрною реформою, питання національно-культурного та освітнього розвитку українських земель. У цьому напрямку основним було обговорення необхідності розширення прав місцевих органів самоврядування, запровадження викладання українською мовою у початкових навчальних закладах, здійснення нею судочинства, відкриття кафедр українознавства в університетах, скасування обмежень щодо друкованого слова та ін. Втім, ця законотворча діяльність не відзначена високою продуктивністю, що в період I–II Державних дум (найбільш сприятливий для досягнення національно-культурних цілей) пояснюється їх передчасним розпуском, недостатнім досвідом політичного співробітництва та селянським походженням більшості українських депутатів.

Зміна політичної ситуації у період столипінської політичної реакції унеможливила формування українських думських груп і відповідно реалізацію законопроектів, розроблених у попередні

роки. Зважаючи на це, в умовах кількісної переваги правих та правочентристських фракцій, більшість парламентарів зосередилася на обговоренні урядових ініціатив (наприклад, запровадження загальної початкової освіти), активно реагуючи лише на суспільно резонансні події національного життя – заборону відзначення у 1914 р. 100-літнього ювілею від дня народження Т. Шевченка, дискримінаційну окупаційну політику в Галичині.

Крім законодавчої роботи у стінах парламенту депутати приділяли окрему увагу і роботі серед електорату. Специфіка регіональної суспільно-політичної діяльності парламентарів залежала від політичної ідентифікації, соціальної приналежності та ступеню лояльності до влади. Головними рисами роботи серед місцевого населення опозиційних депутатів (кадети, трудовики, соціал-демократи, есери) селянського/робітничого походження були її нелегальний та агітаційно-звітний характер. Відтак, поліцейський нагляд за їх візитами до українських губерній поступово став важливим напрямом роботи жандармських управлінь, що значно знижувало і без того обмежені можливості для діяльності. Натомість регіональна активність парламентарів проурядових фракцій мала більш практичне спрямування в напрямку вирішення різноманітних питань місцевого характеру. Її успішність пояснюється підтримкою ініціатив з боку виконавчої влади. При цьому практично усі депутати прагнули використати можливості легальної законодавчої роботи в інтересах своїх виборців.

Загалом, аналіз участі парламентарів від українських губерній і міст у роботі Державної думи Російської імперії (1906–1917 рр.) засвідчив, що динаміка активності та напрями діяльності залежали від соціальної, політичної та національної ідентифікації. Незважаючи на численні недоліки законодавчої практики, набутий парламентський досвід сприяв налагодженню системи взаємодії з електоратом, усвідомленню вітчизняною політичною елітою реалій суспільно-політичного та економічного життя населення, а також вплинув на майбутній характер і особливості процесу формування представницьких моделей органів влади, механізмів та правового забезпечення їх діяльності під час Української національно-демократичної революції 1917–1921 рр.

АДАТКИ.
ЕТНОСОЦІАЛЬНИЙ І ПОЛІТИЧНИЙ СКЛАД ДЕПУТАТСЬКОГО КОРПУСУ

Додаток А.

І Державна дума Російської імперії (1906)

№ п/п	П.І.Б.	Губернія	Національність ¹	Соціальний стан, походження	Політична ідентифікація	Сфера діяльності ²
1	2	3	4	5	6	7
1	Андро Дмитро Федорович	Волинська	Росіянин	Дворянин	Безпартійний, пізніше – Група мирного оновлення ³	Рівненський предводитель дворянства, великий земле-власник (понад 1400 дес.)
2	Базиліук-Вознюк Петро Лук'янович	Волинська	Українець ⁴	Селянин	Безпартійний, Група правих	Член комісії по «збільшенню селянського землекористування», дрібний землевлас-ник (6 дес.)

¹ Національність деяких депутатів є дискусійною з огляду на розбіжності даних різних джерел, відтак подана тут інформація ґрунтується на їх порівняльному аналізі та визначенні достовірності.

² У цьому полі також вказано основні посади, які займав депутат до обрання в Державну думу та розмір земельної власності (за наявності даних).

³ Досить часто депутат, не входячи формально до складу жодної політичної партії, долучався до певної пар-ламентської фракції або групи.

⁴ В анкетах зазвичай замість «українець» вказували «малорос», тому в даному випадку мова йде про ото-точення цих понять.

1	2	3	4	5	6	7
3	Бобровник Петро Миколайович	Волинська	Українець	Селянин	Безпартійний, за поглядами – лівий	Волосний суддя, дрібний землевласник (3 дес.)
4	Гринюк Авксентій Григорович	Волинська	Українець	Селянин	Безпартійний	Військовослужбовець понадстрокової служби, дрібний землевласник
5	Грохольський Володимир Мечиславович	Волинська	Поляк	Дворянин, граф	Безпартійний, «Союз автономістів» (Група західних окраїн)	Видавець польської газети «Dzielnika Kijowskiego», вели- кий землевласник (до 2 тис. дес.)
6	Журавський Михайло Євгенович	Волинська	Росіянин	Дворянин	Безпартійний, пізніше – Група мирного оновлення	Повітовий предводитель дворянства, великий землевласник (1271 дес.)
7	Концевич Овдій Васильович	Волинська	Українець	Духovenство	Октябрист	Священик, землевласник (42 дес.)
8	Лопатюк (Лопатнюк) Трохим Назарович	Волинська	Українець	Селянин	Безпартійний, за поглядами – правий	Волосний суддя, сільський староста, дрібний земле- власник (3 дес.)
9	Марчук Прокопій Павлович	Волинська	Українець	Селянин	Безпартійний	Народний учитель, розпоряд- ник волосного банку, дрібний землевласник
10	Погребняк Павло Ісидорович	Волинська	Українець	Селянин	Безпартійний, за поглядами – правий	Збирач податків, дрібний землевласник (6 дес.)
11	Понятовський Щенський Адамович	Волинська	Поляк	Дворянин	Безпартійний, «Союз автономістів» (Група західних окраїн)	Присяжний повірений, великий землевласник (1180 дес.)

1	2	3	4	5	6	7
12	Потоцький Йосип Альфредович	Волинська	Поляк	Дворянин, граф	Безпартійний, «Союз автономістів» (Група західних окраїн)	Почесний голова с/г т-ва, великий землевласник (44 тис. дес.)
13	Фурман Артемій Григорович	Волинська	Українець	Селянин	Безпартійний	Ветеринарний фельдшер, дрібний землевласник (4 дес.)
14	Бабенко Лев Федорович	Катеринослав- ська	Росіянин	Селянин	Трудовик	Матрос, робітник заводу землеробних знарядь, дрібний землевласник (1,5 дес.)
15	Возовик Олексій Микитович	Катеринослав- ська	Українець	Селянин	Трудовик	Міський земський гласний, народний учитель, попечитель земської школи, дрібний землевласник (5 дес.)
16	Земцов Михайло Євстахович	Катеринослав- ська	Росіянин	Дворянин	Кадет	Повітовий земський статис- тик, податковий інспектор Мариуполя, член Москов- ського юридичного т-ва та каси взаємодопомоги
17	Лисенко Іван Іллч	Катеринослав- ська	Українець	Селянин	Трудовик	Вчитель парафіяльної школи, конторник тютюнової фаб- рики, дрібний землевласник (4 дес.)
18	Михайличенко Митрофан Іванович	Катеринослав- ська	Українець	Селянин	РСДРП, пізніше – у складі соціал-демо- кратичної фракції	Батрак, конторник, шахтар, робітник – слюсар копальні
19	Новгородцев Павло Іванович	Катеринослав- ська	Росіянин	Дворянин	Кадет	Доктор права, ординарний професор Московського ун-ту, домовласник

1	2	3	4	5	6	7
20	Радаков Віктор Миколайович	Катеринослав- ська	Росіянин	Дворянин	Кадет	Земський гласний, голова повітової земської управи, почесний мировий суддя
21	Рижков Семен Мартинович	Катеринослав- ська	Росіянин	Селянин	КДП, трудовик	Народний вчитель, завіду- чий школою при заводах Г. Гартмана в Луганську
22	Шефтель Михайло Ісаакович	Катеринослав- ська	Єврей	Різничинець (юрист, підприємець)	Кадет	Присяжний повірений, член рад акціонер. т-в, член Союзу рівноправства євреїв
23	Способний Іван Васильович	Катеринослав- ська (від м. Ка- теринослава)	Росіянин	Дворянин	Октябрист, група правих	Міський суддя, заступник прокурора Катеринослава, присяжний повірений
24	Біляшівський Микола Федорович	Київська	Українець	Дворянин (син священника)	УДРП, УПГ, кадет	Директор музею старожит- ностей та мистецтв, член редакції журналу «Киевская старина»
25	Вировий Захарій Іванович	Київська	Українець	Селянин	Соціал-демократична фракція	Столяр цукрового заводу, дрібний землевласник (9,5 десятин)
26	Вязлов Андрій Григорович	Київська	Українець	Селянин	УПГ, «Союз автоно- містів», фракція кадетів	Судовий слідчий, мировий суддя, освітній діяч
27	Горватт Станіслав Олександрович	Київська	Поляк	Дворянин	Безпартійний, «Союз – автономістів» (група – Польське коло)	Великий землевласник, губернський земський гласний
28	Грабовецький Аркадій Федорович	Київська	Українець	Селянин	УПГ, кадет	Залізничний робітник, дрібний землевласник

1	2	3	4	5	6	7
29	Здановський Генріх Іванович	Київська	Поляк	Дворянин	Кадет, «Союз автономістів»	Великий землевласник, цукрозаводчик
30	Зубченко Гаврило Леонтійович	Київська	Українець	Селянин	Безпартійний, УПГ, кадет, пізніше – трудовик	Волосний старшина, землевласник
31	Литвин Лука Семенович	Київська	Росіянин	Селянин	Безпартійний, УПГ, кадет	Діловод, розпорядник сільського банку, землевласник
32	Нестеренко (Нестеренков) Трохим Терентійович	Київська	Українець	Селянин	УПГ, трудовик	Робітник черкаського млину
33	Смиченко Пилип Елисейович	Київська	Українець	Селянин	Безпартійний	Фельдфебель, дрібний землевласник (3 дес.)
34	Таран Семен Тимофійович	Київська	Українець	Селянин	Безпартійний, трудовик	Військовий писар, хлібороб
35	Філоненко Михайло Федорович	Київська	Українець	Селянин	Кадет, «Союз автономістів»	Столяр, дрібний підрядчик, землевласник
36	Френкель Соломон Рувинович	Київська	Єврей	Різночинець (лікар)	Кадет	Лікар у м. Умань
37	Червоненкіс Мейлах Рахмілевич	Київська	Єврей	Міщанин	Безпартійний, трудовик	Повітовий земський лікар, завідувач сантарного бюро
38	Шольп Евгеній Густавович	Київська	Українець (нім. походж.)	Різночинець	УПГ, кадет	Співробітник журналів, член окружного суду

1	2	3	4	5	6	7
39	Штейнгель Федір Рудольфович	Київська (від м. Київ)	Німець	Дворянин, барон	УПГ, кадет	Почесний мировий суддя, почесний наглядач міського училища, власник фабрики, землевласник
40	Бей Василь Іванович	Подільська	Українець	Селянин	Трудовик	Псаломщик, помічник вчителя церковнопарафіальної школи, дрібний землевласник (5 дес.)
41	Гнатенко Ілля Григорович	Подільська	Українець	Селянин	Безпартійний, трудовик	Волосний суддя, збирач по- датків, дрібний землевласник (8 дес.)
42	Заболотний Іван Кирилович	Подільська	Росіянин ⁵	Селянин	Трудовик	Помічник присяжного повіреного у Житомирі
43	Косаренчук Ігнат Іванович	Подільська	Українець	Селянин	Безпартійний, трудовик	Дрібний землевласник (5 дес.)
44	Крук Іван Маркович	Подільська	Українець	Селянин	Безпартійний	Дрібний землевласник
45	Кучеренко Ілля Захарович	Подільська	Українець	Селянин	Трудовик	Дрібний землевласник (4 дес.)
46	Кучерук (Кучер) Макарій (Макар)	Подільська	Українець	Селянин	Безпартійний, трудовик	Дрібний землевласник (6 дес.)
47	Оверкович Михайленко (Михаленко) Петро Миколайович	Подільська	Українець	Селянин	Безпартійний, трудовик	Дрібний землевласник (3 дес.)

⁵ Мова йде про етнічну самоідентифікацію депутата, адже його брат, відомий епідеміолог Данило вважав себе українцем.

1	2	3	4	5	6	7
48	Романюк Олександр Іванович	Подільська	Українець	Селянин	Безпартійний	Дрібний землевласник (4 дес.)
49	Рибачек (Рибачок) Андрій Хомич	Подільська	Українець	Селянин	Трудовик	Дрібний землевласник (10 дес.)
50	Шелітка (Шилітка) Дементій Іванович	Подільська	Українець	Селянин	Безпартійний, трудовик	Член волосного банку, волосний суддя, дрібний землевласник (4 дес.)
51	Стефанюк (Штефанюк) Леонтій Юхимович	Подільська	Українець	Селянин	Безпартійний, трудовик	Волосний суддя, полечитель сіпського банку, дрібний землевласник (9 дес.)
52	Яременко Петро Никифорович	Подільська	Українець ⁶	Селянин	Безпартійний, трудолик ⁷	Сіпський староста, дрібний землевласник (4 дес.)
53	Дубовик Феодосій Сидорович	Полтавська	Українець	Селянин, козак	Безпартійний	Військовий, дрібний землевласник (1 дес.)
54	Дяченко Максим Федорович	Полтавська	Українець	Селянин	Трудовик	Відставний унтер-офіцер, землевласник (0,5 дес.), орендатор землі
55	Жигіль (Жигель) Микола Васильович	Полтавська	Українець	Селянин	Трудовик	Робітник залізничних майстерень

⁶ У думських довідниках та деяких працях сучасників названий росіянином.

⁷ За іншими даними – позафракційний.

1	2	3	4	5	6	7
56	Імшенецький Яків Кіндратович	Полтавська	Росіянин	Різочинець (син священника)	Кадет	Земський статистик, начальник відділення казенної палати, член полтавського с/г т-ва, журналіст, публіцист
57	Іоллос Григорій Борисович	Полтавська	Єврей	Різочинець (син купця)	Кадет	Журналіст, публіцист, співредактор газети «Русские ведомости»
58	Кириленко Іван Павлович	Полтавська	Українець	Селянин	Безпартійний, трудовик	Учасник рос.-тур. війни 1877–1878 рр., дрібний земле-власник (5 дес.)
59	Онацький Микола Степанович	Полтавська	Українець	Селянин, козак	УПГ, трудовик	Секретар с/г т-ва, дрібний землевласник (5 дес.)
60	Присецький Іван Миколайович	Полтавська	Росіянин	Дворянин	УПГ, кадет	Повітовий і губернський земський гласний, голова с/г т-ва, землевласник (448 дес.)
61	Тесля Андрій Юхимович	Полтавська	Українець	Селянин	Трудовик	Викладач школи садівництва
62	Чижевський Павло Іванович	Полтавська	Українець ⁸	Дворянин	Член УДРП, УПГ, фракція кадетів	Повітовий і губернський земський гласний, власник цегельного заводу, редактор, землевласник (53 дес.)
63	Шемет Володимир Михайлович	Полтавська	Українець	Дворянин	Член УДРП, УПГ, «Союз автономістів»	Міський гласний, видавець і редактор газети «Хлібороб»

⁸ За іншими даними – росіянин.

1	2	3	4	5	6	7
64	Яснопольський Леонід Михайлович	Полтавська	Українець	Дворянин	Кадет	Повітовий і губерньський земський гласний, професор, співробітник газети
65	Крим (Нейман) Соломон Самойлович (Самуїлович)	Таврійська	Караїм	Міщанин (пізн. отримав дворянство)	Кадет	Податковий інспектор, місь- кий, повітовий і губерньський земський гласний, почесний мировий суддя, голова с/г т-ва, публіцист, великий землевласник (2,8 тис. дес.)
66	Нечипоренко Кирило Семенович	Таврійська	Українець	Селянин	Трудовик	Волосний писар, повітовий земський гласний, почесний мировий суддя
67	Новіков Олександр Васильович	Таврійська	Росіянин	Дворянин	Кадет	Повітовий і губерньський земський гласний, міський голова, почесний мировий суддя, директор громадського банку, великий землевласник (1168 дес.)
68	Оболенський Володимир Андрійович	Таврійська	Росіянин	Дворянин, князь	Кадет	Земський статистик, повіто- вий і губерньський земський гласний, член губерньської управи, редактор газети, землевласник
69	Приюта Семен Петрович	Таврійська	Українець	Селянин	Трудовик	Співробітник газет, дрібний землевласник
70	Сиягін Олександр Григорович	Таврійська	Росіянин	Різничинець (вчитель)	Кадет	Вчитель гімназії

1	2	3	4	5	6	7
71	Деларю Михайло Данилович	Харківська	Росіянин	Дворянин	Кадет	Повітовий земський гласний, член губерньської управи, землевласник
72	Діденко Борис Дмитрович	Харківська	Росіянин	Селянин	Безпартійний, соціал-демократична фракція	Робітник (машиніст харківського цукрового заводу)
73	Іваницький Федір Ігорович	Харківська	Росіянин	Дворянин	Кадет	Голова повітової земської управи, губерньський земський гласний, землевласник
74	Ковалевський Максим Максимович	Харківська	Росіянин	Дворянин	Група Партії демократичних реформ, УПГ	Професор, журналіст, публіцист, редактор-видавець газети «Страна»
75	Ковалевський Микола Миколайович	Харківська	Росіянин	Дворянин	Кадет	Повітовий земський гласний, голова с/г т-ва, землевласник
76	Линтварьов Георгій Михайлович	Харківська	Росіянин	Дворянин	Кадет	Губерньський і повітовий земський гласний, земський статистик, землевласник
77	Назаренко Дмитро Іларіонович	Харківська	Росіянин	Селянин	Трудовик	Лісничий, конторник, хлібороб
78	Оранський Йосип Олексійович	Харківська	Росіянин	Селянин	Трудовик	Підрядчик, голова волосного суду, дрібний землевласник
79	Стрельцов Інатій (Гнат) Андрійович	Харківська	Росіянин	Селянин	Безпартійний, фракція кадетів	Волосний старшина, голова волосного суду, дрібний землевласник (16 дес.)

1	2	3	4	5	6	7
80	Фіров Георгій Андрійович	Харківська	Росіянин	Дворянин	Безпартійний, Група мирного оновлення	Повітовий і губерньський зем- ський гласний, повітовий і губерньський предводитель дворянства, почесний миро- вий суддя, великий земле- власник (8 тис. дес.)
81	Гредескул Микола Андрійович	Харківська (від м. Харків)	Росіянин	Дворянин	Кадет	Професор Харківського ун-ту, декан юридичного факуль- тету, редактор газети «Мир»
82	Байдак Микола Дмитрович	Херсонська	Росіянин	Дворянин	Безпартійний, Група мирного оновлення	Інженер, управляючий заліз- ницею, земський гласний, почесний мировий суддя, землевласник
83	Борисов Афанасій Михайлович	Херсонська	Росіянин	Селянин	Безпартійний	Військовий фельдшер, волос- ний старшина, дрібний земле- власник (30 сажнів)
84	Варун-Секрет Сергій Тимофійович	Херсонська	Росіянин	Дворянин	Група правих	Повітовий предводитель дворянства, голова повітової земської управи, почесний мировий суддя, великий землевласник (до 2,9 тис. дес.)
85	Воронков Іван Федорович	Херсонська	Росіянин	Селянин	Невідомо	Землероб
86	Горшков Дмитро Стпанович	Херсонська	Росіянин	Міщанин	Кадет	Губерньський і повітовий зем- ський гласний, видавець газети «Голос Юга», земле- власник

1	2	3	4	5	6	7
87	Ільїн Володимир Олексійович	Херсонська	Росіянин	Селянин ⁹	Безпартійний соціаліст, трудолик	Токар суднобудівного заводу
88	Леонов Василь Гурович	Херсонська	Росіянин	Селянин	Безпартійний (склав повноваження члена Думи 10.V.1906)	Землевласник
89	Мінх Іван Христіянович	Херсонська	Німець	Поселенець- колоніст	Безпартійний, Група мирного оновлення	Старшина німецької колонії, землевласник
90	Парамонов Олександр Костянтинович	Херсонська	Росіянин	Дворянин	Кадет	Повітовий і губернский земський гласний, голова губернської земської управи
91	Скрипник Євдоким Якович	Херсонська	Росіянин	Селянин	Безпартійний	Землевласник
92	Федченко Михайло Павлович	Херсонська	Українець	Селянин	Безпартійний, пізніше – Група Партії демокра- тичних реформ	Волосний писар, землевласник
93	Щепкін Євген Миколайович	Херсонська (від м. Одеси)	Росіянин	Дворянин	Кадет	Професор Новоросійського ун-ту, член дорадчого комітету при міському голові
94	Бабич Олексій Євсейович	Чернігівська	Українець	Селянин	Трудолик	Волосний писар, земле- власник (7 дес.)
95	Гужовський Яків Олександрович	Чернігівська	Українець ¹⁰	Селянин, козак	Трудолик	Страховий агент повітового земства, сільський вчитель

⁹ За іншими даними – із сім'ї священика.

¹⁰ За іншими даними – росіянин.

1	2	3	4	5	6	7
96	Куриленко Петро Іванович	Чернігівська	Українець ¹¹	Селянин	Кадет	Губернський і повітовий земський гласний, дрібний землевласник (24 дес.)
97	Локоть Тимофій Васильович	Чернігівська	Українець	Різничинець (козак, із селян)	Трудовик	Міський, повітовий та губер- нський земський гласний, професор, селекціонер, публіцист
98	Миклашевський Микола Миколайович	Чернігівська	Росіянин	Дворянин	Кадет	Член окружного суду
99	Муханов Олексій Олексійович	Чернігівська	Росіянин	Дворянин	Кадет	Камер-юнкер, повітовий і губернський предводител ь дворянства, почесний мировий суддя
100	Остронос Логвин Зосимович	Чернігівська	Росіянин	Селянин	Трудовик	Робітник сукняної мануфактури
101	Свечин Олексій Олександрович	Чернігівська	Росіянин	Дворянин	УПГ, кадет	Полковник гвардії, голова губернської земської управи, почесний мировий суддя, великий землевласник
102	Тарасенко Іван Васильович	Чернігівська	Українець	Селянин, козак	УПГ, трудовик	Сільський староста та волос- ний писар, дописувач газет, дрібний землевласник

¹¹ За іншими даними – росіянин.

1	2	3	4	5	6	7
103	Шраг Ілля Людігович	Чернігівська	Українець (нім. походж.)	Дворянин	УДРП, УПГ, «Союз автономістів», фракція кадетів	Присяжний повірений, міський гласний, повітовий і губернський земський гласний, публіцист

II Державна дума Російської імперії (1907)

Додаток Б.

№ п/п	П.І.Б.	Губернія	Національність	Соціальний стан, походження	Політична ідентифікація	Сфера діяльності
1	2	3	4	5	6	7
1	Бас Євсей Кіндратович	Волинська	Українець	Селянин	Група правих та поміркованих, фракція октябристів	Дрібний землевласник (0,5 дес.)
2	Беляв Григорій Миколайович	Волинська	Росіянин	Дворянин	Група правих та поміркованих, фракція октябристів	Повітовий предводитель дворянства, міський голова, губерньський земський гласний, землевласник (1680 дес.)
3	Васюхник Павло Сергійович	Волинська	Українець	Селянин	Безпартійний, за поглядами – правий	Дрібний землевласник (4,5 дес.)
4	Гаркавий Михайло Феодосійович	Волинська	Українець	Селянин	Безпартійний, за поглядами – правий	Дрібний землевласник (4,5 дес.)
5	Герштанський Даміан Йосифович	Волинська	Українець	Духовенство	Кадет	Священик, землевласник (170 дес.)
6	Дробляг Іван Федорович	Волинська	Чех	Поселенець-колоніст	Безпартійний	Землевласник (50 дес.)
7	Ігнатюк Марко Олександрович	Волинська	Українець	Селянин	Безпартійний, за поглядами – правий	Дрібний землевласник (0,5 дес.)
8	Калішук Віктор Степанович	Волинська	Українець	Селянин	Безпартійний, за поглядами – правий	Волосний старшина, дрібний землевласник (0,75 дес.)

1	2	3	4	5	6	7
9	Коренчук Анатій (Антоній) Францевич	Волинська	Українець	Селянин	Безпартійний, за поглядами – правий	Дрібний землевласник (3,5 дес.)
10	Нікончук Мартіан Максимович	Волинська	Українець	Селянин	Безпартійний, за поглядами – правий	Дрібний землевласник (6 дес.)
11	Рейн Георгій Єрмолайович	Волинська	Росіянин	Дворянин	Фракція октябристів	Доктор медицини, завідувач гінекологічної клініки, голова Російського т-ва Червоного хреста, домо- і землевласник (бл. 4 тис. дес.)
12	Шульгін Василь Віталійович	Волинська	Росіянин	Дворянин	Група правих та поміркованих	Повітовий земський гласний, почесний мировий суддя, власник млинів, публіцист, співробітник газети, землевласник (300 дес.)
13	Ющук Іван Созонович	Волинська	Українець	Селянин	Безпартійний, за поглядами – правий	Дрібний землевласник (11 дес.)
14	Алакозов Тимофій Іванович	Катеринославська	Українець (грецьке походж.)	Селянин	Трудовик	Волосний старшина, землевласник (16 дес.)
15	Богословський Володимир Олександрович	Катеринославська	Росіянин	Дворянин	Кадет	Міський суддя, землевласник (2200 дес.)
16	Білоусов Григорій Євменович	Катеринославська	Росіянин	Міщанин	РСДРП(м), соціал-демократична фракція	Робітник заводу з виробництва скла

1	2	3	4	5	6	7
17	Костенко Лука Володимирович	Катеринослав- ська	Українець ¹²	Селянин	Трудовик	Робітник – покрівельник та муляр, дрібний землевласник (7 дес.)
18	Нагих Іван Миколайович	Катеринослав- ська	Росіянин	Міщанин	РСДРП(м), соціал- демократична фракція	Робітник – машиніст, слюсар на заводі Г. Гартмана у Луганську
19	Носик Трохим Опанасович	Катеринослав- ська	Росіянин	Селянин	Трудовик	Волосний писар, дрібний землевласник (2 дес.)
20	Пройда Артем Гордійович	Катеринослав- ська	Росіянин	Селянин	Трудовик	Волосний писар, землевлас- ник (120 дес.)
21	Рабинович Лазар Германович	Катеринослав- ська	Єврей	Різночинець (інженер)	Кадет	Гірський інженер, член бюро харківських інженерів
22	Селінов Леонід Іванович	Катеринослав- ська	Росіянин	Дворянин	Кадет	Повітовий агроном, вчитель торгової школи у Луганську
23	Караваєв Олександр Львович	Катеринослав- ська (м. Катеринослав)	Росіянин	Селянин	Трудовик	Доктор медицини, земський лікар, публіцист
24	Воєнний Мефодій Федорович	Київська	Українець	Селянин	УТГ, фракція трудовиків	Волосний суддя, дрібний землевласник (9,5 дес.)
25	Вовчинський Мойсей Микитович	Київська	Українець	Селянин	УСДС, соціал- демократична фракція	Дрібний землевласник

¹² У думських довідниках та деяких працях сучасників названий росіянином.

1	2	3	4	5	6	7
26	Гуменко Іван Антонович	Київська	Росіянин	Міщанин	УСДС, соціал- демократична фракція	Робітник цукрово-рафінадно- го заводу, дрібний землевлас- ник (2 дес.)
27	Кириєнко Іван Іванович	Київська	Українець	Дворянин	УСДС, РСДРП(м), соціал-демократична фракція	Інженер-технолог, земле- власник (120 дес.)
28	Красилюк (Краселюк) Іван Микитович	Київська	Українець	Селянин	УТГ, фракція трудовиків	Робітник цукрового заводу, дрібний землевласник (4 дес.)
29	Лагно Діонісій Андронікович	Київська	Українець	Селянин	УТГ, фракція трудовиків	Столяр, дрібний землевласник (1,5 дес.)
30	Литвиненко Федір Григорович	Київська	Українець	Селянин	УСДС, Група соціаліс- тів-революціонерів, фракція трудовиків	Дрібний торговець, дрібний землевласник (2 дес.)
31	Маляренко Кузьма Омельянович	Київська	Українець	Селянин	РСДРП, трудовик	Коваль, дрібний землевлас- ник (0,5 дес.)
32	Михайлюк Іван Андрійович	Київська	Росіянин	Селянин	Трудовик	Землевласник (138 дес.)
33	Нечитайло Семен Васильович	Київська	Українець ¹³	Селянин	УТГ, фракція трудовиків	Фельдшер, дрібний земле- власник (1 дес.)
34	Сахно Василь Григорович	Київська	Українець	Селянин	УСДС, соціал- демократична фракція	Робітник – муляр, дрібний землевласник (1,5 дес.)

¹³ У думських довідниках та деяких працях сучасників названий росіянином.

1	2	3	4	5	6	7
35	Снігир Прокопій (Прокіп) Федотович	Київська	Українець	Селянин	УТГ, фракція трудовиків	Волосний касир, дрібний землевласник (8,5 дес.)
36	Федоров Георгій Георгійович	Київська	Росіянин	Різничинець (із сім'ї чиновника)	УСДС, РСДРП(м), соціал-демократична фракція	Викладач ремесел в училищі
37	Чоповенко (Человенко) Захар Якович	Київська	Українець	Селянин	УТГ, фракція трудовиків	Волосний суддя, сільський касир, дрібний землевласник (3 дес.)
38	Чигирик Євмен Карлович	Київська	Українець	Селянин	Трудовик (до 25.V.1907), УТГ	Дрібний землевласник (4 дес.)
39	Платон (Рожде- ственський П.Ф.)	Київська (від м. Києва)	Росіянин	Духовенство	Безпартійний, Група правих та поміркованих	Чигиринський єпископ, ректор Київської духовної академії, видавець журналу, голова релігійно-просвітницького т-ва
40	Гриневич Антон Устинович	Подільська	Українець	Духовенство	УТГ, трудовик	Священик
41	Дідурик Андрій Іванович	Подільська	Українець	Селянин	УТГ, трудовик	Землевласник
42	Дубонос Фадей Филімонович	Подільська	Українець	Селянин	УТГ, трудовик	Дрібний землевласник (2,5 дес.)
43	Зубченко Прокопій Степанович	Подільська	Українець	Селянин	УТГ, трудовик	Дрібний землевласник (1,8 дес.)
44	Каташинський Іларіон Мефодійович	Подільська	Молдаванин	Селянин	УТГ, трудовик	Дрібний землевласник (1,2 дес.)

1	2	3	4	5	6	7
45	Літовський Вікентій Карлович	Подільська	Поляк	Дворянин	Безпартійний, Польське коло	Лікар, землевласник (бл. 600 дес.)
46	Матвєєв Семен Кузьмович	Подільська	Росіянин	Селянин	УТГ, трудовик	Землевласник
47	Мороз Прохор Семенович	Подільська	Українець ¹⁴	Селянин	Безпартійний, УТГ, трудовик	Землевласник
48	Наумчак Андрій Никифорович	Подільська	Українець ¹⁵	Селянин	Безпартійний, УТГ, трудовик	Дрібний землевласник (4,5 дес.)
49	Рогожа Петро Михайлович	Подільська	Українець	Селянин	Трудовик (до 25.V.1907), УТГ	Дрібний землевласник (5 дес.)
50	Семенов Аверкій (Оверко) Іванович	Подільська	Українець ¹⁶	Селянин	Безпартійний, трудовик	Дрібний землевласник (3,5 дес.)
51	Соловей Адам Андрійович	Подільська	Українець ¹⁷	Селянин	УТГ, трудовик	Дрібний землевласник (3 дес.)
52	Туперко Степан Тимофійович	Подільська	Українець	Селянин	Безпартійний, трудовик	Дрібний землевласник (11,5 дес.)
53	Булюбаш Володимир Іванович	Полтавська	Росіянин	Дворянин	Група правих та поміркованих	Голова повітової земської управи, землевласник (875 дес.)

¹⁴ У думських довідниках та деяких працях сучасників названий росіянином.

¹⁵ У думських довідниках та деяких працях сучасників названий росіянином.

¹⁶ У думських довідниках та деяких працях сучасників названий росіянином.

¹⁷ За деякими даними, ймовірно, білорус.

1	2	3	4	5	6	7
54	Васецький Сильвестр Данилович	Полтавська	Українець	Селянин, козак	Фракція октябристів	Землевласник (923 дес.)
55	Власенко Олексій Федорович	Полтавська	Українець	Селянин, козак	Група правих та поміркованих	Великий землевласник (2 тис. дес.)
56	Дубовик Карло Андрійович	Полтавська	Українець	Селянин, козак	Група правих та поміркованих	Волосний писар, земський канцелярист, дрібний земле- власник (1 дес.)
57	Лукашевич Степан Володимирович	Полтавська	Росіянин	Дворянин	Група правих та помір- кованих, фракція октябристів	Повітовий і губерньський зем- ський гласний, голова повіто- вої земської управи, земле- власник (бл. 680 дес.)
58	Масленіков Василь Васильович	Полтавська	Росіянин	Дворянин	Група правих та помір- кованих, фракція октябристів	Губерньський і повітовий зем- ський гласний, землевласник (700 дес.)
59	Милорадович Дмитро Миколайович	Полтавська	Українець	Дворянин	Група правих та помір- кованих, фракція октябристів	Голова повітової земської управи, великий земле- власник (1,75 тис. дес.)
60	Павлов Петро Петрович	Полтавська	Українець	Дворянин	Група правих та помір- кованих, фракція октябристів	Член окружного суду, землевласник (60 дес.)
61	Пірський Микола Васильович	Полтавська	Українець	Духовенство	Група правих та поміркованих	Протоієрей, заоновчитель гімназії, землевласник (100 дес.)
62	Сайко Юхим Антонівич	Полтавська	Українець	Селянин	УТГ, трудовик	Волосний писар, дрібний землевласник (0,5 дес.)

1	2	3	4	5	6	7
63	Шкляревич Петро Данилович	Полтавська	Росіянин	Дворянин	Група правих та поміrkованих, фракція октябристів	Почесний мировий суддя, повітовий і губерньський зем- ський гласний, голова губернь- ської земської управи, влас- ник заводу, землевласник (500 дес.)
64	Черненко Тимофій Глібович	Полтавська	Росіянин	Селянин, козак	Група правих та поміrkованих, фракція октябристів	Дрібний землевласник (29 дес.)
65	Ємельянов Микола Ілліч	Таврійська	Росіянин	Дворянин	Група соціалістів- революціонерів	Лікар, землевласник
66	Корде Василь Костянтинович	Таврійська	Росіянин	Дворянин	Кадет	Помічник присяжного повіреного
67	Медієв Решід Меді-огли (Мехді)	Таврійська	Кримський татарин	Поселенець	Мусульманська група, фракція кадетів	Член міської управи, міський голова, редактор (газет «Ватан хадими», «Голос мусульманина» та ін.)
68	Фомінов Михайло Михайлович	Таврійська	Росіянин	Селянин	РСДРП(м), соціал- демократична фракція	Робітник фабрики м. Бердянськ
69	Тютюнов Павло Никифорович	Таврійська	Росіянин	Селянин	Безпартійний, трудовик	Діловод, землевласник
70	Щербаха Сава Савич	Таврійська	Українець	Селянин	Трудовик	Чорнороб, землевласник (6 дес.)
71	Болуєвський Петро Річардович	Харківська	Росіянин (польськ. походж.)	Дворянин	Кадет	Губерньський земський гласний, член повітової земської управи

1	2	3	4	5	6	7
72	Васютін Федір Кузьмович	Харківська	Росіянин	Селянин	Трудовик	Дрібний торговець та землевласник (5 дес.)
73	Дерев'яко Мойсей Ісаакович	Харківська	Росіянин	Селянин	Трудовик	Відставний фесверкер, дрібний землевласник (5 дес.)
74	Єнішертов Микола Петрович	Харківська	Росіянин	Дворянин	Група правих та поміркованих	Голова повітової земської управи, організатор земських шкіл, землевласник (732 дес.)
75	Литвинов Іван Петрович	Харківська	Українець	Селянин	Трудовик	Голова волосного суду, сільський стельмах
76	Лопатін Олексій Степанович	Харківська	Росіянин	Селянин	Трудовик	Дрібний торговець, дрібний землевласник (5 дес.)
77	Пелипенко Ілля Семенович	Харківська	Українець	Селянин	Трудовик	Бурильник криниць, дрібний землевласник (1 дес.)
78	Попов Митрофан Кузьмович	Харківська	Росіянин	Особистий дворянин	Група соціалістів-революціонерів, трудовик	Земський лікар, повітовий земський гласний
79	Рибальченко Павло Максимович	Харківська	Росіянин	Селянин	РСДРП, соціал-демократична фракція	Робітник машинобудівних майстерень, землевласник (16 дес.)
80	Яровий Тимофій Іванович	Харківська	Українець	Селянин	Трудовик	Голова волосного суду, дрібний землевласник (1,5 дес.)
81	Познанський Микола Миколайович	Харківська (від м. Харкова)	Росіянин	Дворянин	Безпартійний, за поглядами – лівий	Секретар окружного суду, присяжний повірений
82	Балло Андрій Михайлович	Херсонська	Росіянин (грецьке походж.)	Селянин	Група правих та поміркованих, фракція октябристів	Розводив худобу, млинар, землевласник (426 дес.)

1	2	3	4	5	6	7
83	Горячко (Гарячка) Кузьма Павлович	Херсонська	Росіянин	Селянин	Безпартійний	Дрібний землевласник
84	Келеповський Сергій Іполитович	Херсонська	Росіянин	Дворянин	Група правих та поміркованих	Губернський і повітовий земський гласний, почесний мировий суддя, великий землевласник (2400 дес.)
85	Лютц (Люц) Людвіг Готлібович	Херсонська	Німець	Дворянин (нащадок поселенців)	Група правих та поміркованих, фракція октябристів	Губернський і повітовий земський гласний, почесний мировий суддя, помічник прокурора окружного суду, великий землевласник (до 8 тис. дес.)
86	Саргані Еммануїл Костянтинович	Херсонська	Росіянин	Дворянин	Група правих та поміркованих	Повітовий земський гласний, землевласник (800 дес.)
87	Стенбок- Фермор Володимир Васильович	Херсонська	Росіянин (швед.- шотл. походж.)	Дворянин, граф	Група правих та поміркованих	Повітовий предводитель дво- рянства, повітовий і губернс- кий земський гласний, почес- ний мировий суддя, голова губернської земської управи, агроном, великий землевлас- ник (бл. 2,2 тис. дес.)
88	Фатуровський Андрій Миколайович	Херсонська	Росіянин	Дворянин	Октябрист	Голова правління земельного банку, повітовий предводи- тель дворянства, повітовий і губернський земський глас- ний, землевласник (50 дес.)

1	2	3	4	5	6	7
89	Хорват Олексій Миколайович	Херсонська	Росіянин	Дворянин	Октябрист	Професор ун-ту, міський гласний, почесний мировий суддя, домо- і землевласник (120 дес.)
90	Центнер Фома Францевич	Херсонська	Німець	Поселенець	Октябрист	Управитель маєтку, землевласник (610 дес.)
91	Варун-Секрет Сергій Тимофійович	Херсонська	Росіянин	Дворянин	Октябрист	Повітовий предводитель дворянства, голова повітової земської управи, почесний мировий суддя, великий зем- левласник (до 2,9 тис. дес.)
92	Пергамент Йосип Якович	Херсонська (від м. Одеса)	Єврей	Міщанин	Кадет	Почесний громадянин, присяжний повірений
93	Веремієнко Тимофій Стеланович	Чернігівська	Українець	Селянин, козак	УТГ, трудовик	Дрібний землевласник (5 дес.)
94	Вовк- Карачевський Василь Васильович	Чернігівська	Росіянин ¹⁸	Дворянин	УТГ, фракція народних соціалістів	Губернський земський гласний, землевласник (151 дес.)
95	Дементьев Никифор Васильович	Чернігівська	Українець	Селянин	УТГ, трудовик	Земський вчитель, дрібний землевласник (2,5 дес.)

¹⁸ У даному випадку мова йде про етнічну самоідентифікацію депутата, адже рід Вовків-Карачевських прийнято вважати українським.

1	2	3	4	5	6	7
96	Ісхрицький Михайло Андрійович	Чернігівська	Росіянин	Дворянин	Безпартійний	Повітовий предводитель дворянства, великий землевласник (3 тис. дес.)
97	Лосик Антон Георгійович	Чернігівська	Росіянин	Селянин	Трудовик	Народний вчитель, вчитель міського училища
98	Приходько Пилип Йосипович	Чернігівська	Українець	Міщанин	РСДРП(м), соціал- демократична фракція	Робітник – слюсар залізничних майстерень
99	Рубісов Микола Костянтинович	Чернігівська	Українець	Дворянин	УТГ, кадет	Повітовий лікар та залізничної лікарні м. Конотоп
100	Трофименко Павло Олександрович	Чернігівська	Українець	Дворянин	Кадет	Повітовий земський гласний, голова повітової земської управи, землевласник (700 дес.)
101	Хвіст Василь Іванович	Чернігівська	Українець	Селянин, козак	УТГ, Група соціалістів- революціонерів	Волосний старшина, дрібний землевласник (10 дес.)
102	Юренєв Петро Петрович	Чернігівська	Росіянин	Дворянин	Кадет	Інженер, керуючий на залізниці

Додаток В.

ІІІ Державна дума Російської імперії (1907–1912)

№ п/п	П.І.Б.	Губернія	Національність	Соціальний стан, походження	Політична ідентифікація	Сфера діяльності
1	2	3	4	5	6	7
1	Андрейчук Матвій Степанович	Волинська	Українець	Селянин	Помірковано правий (1–2 сесії), фракція правих (3–5 сесії)	Церковний староста, присяжний засідатель, дрібний землевласник (29 дес.)
2	Баранович Дмитро Якович	Волинська	Українець	Духовенство	Фракція правих	Сільський священик, землевласник (53 дес.)
3	Березовський Петро Васильович	Волинська	Росіянин	Різничинець (викладач)	Фракція правих	Викладач духовного училища та жіночої гімназії в Житомирі
4	Беляев Григорій Миколайович	Волинська	Росіянин	Дворянин	Помірковано правий (1 сесія), національна фракція правих (2 сесія), фракція націоналістів (3–5 сесії)	Повітовий предводитель дворянства та міський голова, почесний мировий суддя, губернський земський гласний, великий землевласник (1680 дес.)
5	Волконський Володимир Вікторович	Волинська	Росіянин	Дворянин, князь	Фракція правих	Губернський предводитель дворянства, почесний мировий суддя, великий землевласник (до 4 тис. дес.)
6	Ганжулевич Євгеній Якович	Волинська	Росіянин	Духовенство	Національна фракція правих (1–2 сесії), фракція правих (3–5 сесії)	Сільський священик, землевласник (80 дес.)

1	2	3	4	5	6	7
7	Герасименко Юхим Васильович	Волинська	Росіянин	Селянин	Фракція правих (1–4 сесії), позафракційний (5 сесія)	Голова волосного суду, дрібний землевласник (9,5 дес.)
8	Данилюк Яків Григорович	Волинська	Українець	Селянин	Фракція правих (1–4 сесії), позафракційний (5 сесія)	Дрібний землевласник (4,25 дес.)
9	Кириллович Діонісій фадейович	Волинська	Росіянин	Духovenство	Фракція правих	Протоієрей, настоятель собору у Луцьку, землевласник (35 дес.)
10	Клименко Тит Ігнатович	Волинська	Росіянин	Селянин	Фракція правих (1–4 сесії), позафракційний (5 сесія)	Скотар, дрібний землевласник (14,5 дес.)
11	Клопотович Віктор Феофілович	Волинська	Росіянин	Різочинець (син священника)	Національна фракція правих (1–2 сесії), фракція націоналістів (3–5 сесії)	Лікар, член міської управи у справах землекористування, почесний мировий суддя, почесний мировий суддя, землевласник (400 дес.)
12	Никитюк Яків Степанович	Волинська	Українець	Селянин	Фракція правих (1–4 сесії), позафракційний (5 сесія)	Відставний унтер-офіцер, дрібний землевласник (3 дес.)
13	Шульгін Василь Віталійович	Волинська	Росіянин	Дворянин	Фракція правих (1–3 сесії), фракція націоналістів (4–5 сесії)	Повітовий земський гласний, почесний мировий суддя, власник млинів, публіцист, співробітник газети, землевласник (300 дес.)
14	Бергман Герман Абрамович	Катеринославська	Німець	Особистий дворянин	Октябрист	Почесний громадянин, повітовий земський гласний, директор дитячого притулку, підприємець, великий землевласник (7 тис. дес.)

1	2	3	4	5	6	7
15	Голопов Яків Георгійович	Катеринослав- ська	Росіянин	Дворянин	Октябрист (1–2 сесії), Група правих октябристів (3–5 сесії)	Земський та міський гласний, журналіст (газет «Неделя», «Русские ведомости» та ін.), домовласник, землевласник (176 дес.)
16	Дмитрієв Михайло Миколайович	Катеринослав- ська	Грек	Духовенство	Помірковано правий (1–2 сесії), октябрист (3–5 сесії)	Міський священик, повітовий земський та міський гласний, благочинний
17	Каменський Петро Валерійович	Катеринослав- ська	Росіянин	Дворянин	Октябрист	Повітовий предводитель дворянства, земський гласний, мировий суддя, публіцист, великий землевласник (понад 3 тис. дес.)
18	Кузнєцов Георгій Сергійович	Катеринослав- ська	Росіянин	Селянин	Соціал-демократична фракція (меншовик)	Робітник – слюсар майстерні
19	Образцов Василь Афіногенович	Катеринослав- ська	Росіянин	Духовенство	Фракція правих	Діловод єпархіальної училищної ради, викладач духовного училища, домовласник
20	Алексєєнко Михайло Мартинович	Катеринослав- ська	Українець	Дворянин (син купця)	Октябрист	Професор, повітовий та гу- бернський земський гласний, почесний мировий суддя, великий землевласник (бл. 2 тис. дес.)

1	2	3	4	5	6	7
21	Родзянко Михайло Володимирович	Катеринослав- ська	Українець ¹⁹	Дворянин	Октябрист	Голова губернської земської управи, почесний мировий суддя, почесний попечитель реального училища, власник заводу та млина, великий землевласник (бл. 9,3 тис. дес.)
22	Тараненко Микола Стеланович	Катеринослав- ська	Українець	Селянин	Октябрист	Землевласник (3 дес.)
23	Тищенко Іван Васильович	Катеринослав- ська	Українець	Купець	Октябрист	Почесний громадянин, повітовий і губернський земський гласний, видавець газети «Русская правда», великий землевласник (3830 дес.)
24	Атаназевич Іоанн Макарович	Київська	Росіянин	Духовенство	Помірковано правий (1–2 сесії), фракція націоналістів (3– 5 сесії)	Сільський священик, спів- робітник газети «Киевские епархиальные ведомости», землевласник (35 дес.)
25	Безак Федір Миколайович	Київська	Росіянин	Дворянин	Помірковано правий (1–2 сесії), фракція націоналістів (3– 5 сесії)	Полковник у відставці, почес- ний мировий суддя, земський гласний, великий земле- власник (бл. 3,9 тис. дес.)

¹⁹ Називав себе «малоросом» однак заперечував свою українськість, у думських довідниках та деяких працях сучасників названий росіянином.

1	2	3	4	5	6	7
26	Бобринський Олексій Олександрович	Київська	Росіянин	Дворянин, граф	Фракція правих (1–5 сесії) (вибув 31.XII.1911)	Губернський предводитель дворянства, сенатор, власник декількох заводів, великий землевласник (30,6 тис. дес.)
27	Богданов Сергій Михайлович	Київська	Росіянин	Дворянин	Помірковано правий (1–2 сесії), фракція націоналістів (3– 5 сесії)	Професор агрономії, губернський земський та міський гласний, землевласник (302 дес.)
28	Богданович Сава Никифорович	Київська	Росіянин	Духовенство	Фракція правих	Священик-місіонер, автор антисектантських брошур, землевласник (бл. 123 дес.)
29	Бубнов Володимир Микитович	Київська	Росіянин	Дворянин	Помірковано правий (1–2 сесії), фракція націоналістів (3–5 сесії)	Прапорщик запасу, почесний мировий суддя, член земської управи, землевласник (600 дес.)
30	Волков Костянтин Костянтинівич	Київська	Українець	Духовенство	Помірковано-правий (1–2 сесії), фракція націоналістів (3–5 сесії)	Сільський священик, землевласник (37 дес.)
31	Гаркавенко Михайло Романович	Київська	Українець	Міщанин	Помірковано-правий (2 сесія) (обраний 11.X.1908), фракція націоналістів (3–5 сесії)	Почесний громадянин та міський голова Черкас, міський гласний, домовлас- ник, власник лісопилного заводу
32	Коваленко Степан Ігнатович	Київська	Українець	Селянин	Фракція правих	Відставний унтер-офіцер, розпорядник селянського банку, дрібний землевласник (6 дес.)

1	2	3	4	5	6	7
33	Лучицький Іван Васильович	Київська (від м. Києва)	Українець	Дворянин	Кадет	Губернський, повітовий і міський земський гласний, почесний мировий суддя, професор, редактор газети «Київские отклики», публіцист, землевласник (28 дес.)
34	Проценко Василь Миколайович	Київська (від м. Києва)	Українець	Дворянин	Помірковано правий (1–2 сесії), фракція націоналістів (3 сесія), Група незалежних націоналістів (4–5 сесії)	Доктор медицини, лікар, почесний мировий суддя, міський голова Києва, попечитель притулку, домовласник
35	Рознатовський Костянтин Миколайович	Київська	Росіянин	Духовенство	Фракція правих (помер 22.VIII.1908)	Протоієрей, вчитель духовного училища
36	Сидоренко Степан Іванович	Київська	Українець	Селянин	Октябрист (1 сесія), прогресист (2 сесія), позафракційний (3–5 сесії)	Волосний старшина, дрібний землевласник (6 дес.)
37	Солуха Віктор Дмитрович	Київська	Росіянин	Духовенство	Октябрист (1–2 сесії), прогресист (2 сесія), позафракційний (3–5 сесії)	Сільський священик, землевласник (38 дес. церк. землі)
38	Сувчинський Корнелій Євтихійович	Київська	Росіянин	Дворянин	Помірковано правий (1–2 сесії), фракція націоналістів (3 сесія), Група незалежних націоналістів (4–5 сесії)	Чинovníк з особливих доручень МВС, повітовий і губернський земський гласний, почесний мировий суддя, солепромиисловець, власник магазину, великий землевласник (понад 4,8 тис. дес.)

1	2	3	4	5	6	7
39	Трегубов Олександр Лаврентійович	Київська	Росіянин	Духовенство	Октябрист (1–2 сесії), Група правих октяб- ристів (3–5 сесії)	Сільський вчитель, свяще- ник, землевласник (42 дес. церк. землі)
40	Андрійчук Григорій Антонівич	Подільська	Українець	Селянин	Помірковано правий (1–2 сесії), фракція націоналістів (3–5 сесії)	Болосний писар, земле- власник (16 дес.)
41	Балаклієв Іван Іванович	Подільська	Росіянин	Дворянин	Фракція правих	Земський гласний, почесний мировий суддя, землевласник (150 дес.)
42	Балашев (Балашов) Петро Миколайович	Подільська	Росіянин	Дворянин	Помірковано правий (1–2 сесії), фракція націоналістів (3–5 сесії)	Повітовий предводител дворянства, почесний миро- вий суддя, великий земле- власник (330 тис. дес.)
43	Галушак Семен Йосипович	Подільська	Українець	Селянин	Помірковано правий (1–2 сесії), прогресист (3–5 сесії)	Відставний унтер-офіцер, дрібний землевласник (2,5 дес.)
44	Гжицький Олександр Степанович	Подільська	Росіянин	Дворянин	Помірковано правий (1–2 сесії), фракція націоналістів (3–5 сесії)	Почесний мировий суддя, повітовий і губернский земський гласний, повітовий предводитель дворянства, великий землевласник (7,7 тис. дес.)
45	Маньковський Григорій Тимофійович	Подільська	Росіянин ²⁰	Духовенство	Фракція правих	Протоієрей, окружний благо- чинний, землевласник (48 дес.)

²⁰ Націоналістична преса (зокрема, газета «Окраины России») зараховувала його до «малоросів».

1	2	3	4	5	6	7
46	Ніколенко Павло Євменович	Подільська	Українець ²¹	Селянин	Помірковано правий (1–2 сесії), фракція націоналістів (3–5 сесії)	Збирач казенних податків, землевласник (5 дес.)
47	Пахальчак Василь Карлович	Подільська	Українець	Селянин	Фракція правих, Селянська міжфракційна група	Повітовий і губернський земський гласний, волосний писар, дрібний землевласник (2,75 дес.)
48	Подільський (Подольський) Василь Ілліч	Подільська	Українець ²²	Духовенство	Фракція правих	Голова Подільського епар- хіального з'їзду, сільський священик, землевласник (85 дес. церк. землі)
49	Потоцький Олександр Олександрович	Подільська	Росіянин	Дворянин	Помірковано правий (1–2 сесії), фракція націоналістів (3–5 сесії)	Повітовий і губернський земський гласний, мировий посередник, почесний миро- вий суддя, землевласник (300 дес.)
50	Сендерко Макарій Іванович	Подільська	Українець	Духовенство	Помірковано правий (1 сесія), прогресист (2–5 сесії)	Сільський священик, земле- власник (50 дес. церк. землі)
51	Червінський Григорій Євменович	Подільська	Українець	Дворянин	Помірковано правий (1–2 сесії), фракція націоналістів (3–5 сесії)	Член губернського присутст- вія у селянських справах, почесний мировий суддя

²¹ У думських довідниках та деяких працях сучасників названий росіянином.

²² У думських довідниках та деяких працях сучасників названий росіянином.

1	2	3	4	5	6	7
52	Чихачов Дмитро Миколайович	Подільська	Росіянин	Дворянин	Помірковано правий (1–2 сесії), фракція націоналістів (3–5 сесії)	Повітовий предводитель дво- рянства, голова подільського с/г т-ва, почесний мировий суддя, великий землевласник (2,7 тис. дес.)
53	Герценвіц Дмитро Іванович	Полтавська	Росіянин	Дворянин	Октябрист	Інженер, повітовий земський гласний, почесний мировий суддя, землевласник (бл. 500 дес.)
54	Гордієвський Петро Микитович	Полтавська	Росіянин	Дворянин	Національна фракція правих (1–2 сесії), фракція націоналістів (3–5 сесії)	Міський гласний, викладач гімназії та реального училища
55	Капніст Іполит Іполитович	Полтавська	Росіянин	Дворянин, граф	Октябрист	Повітовий і губернський земський гласний, почесний мировий суддя, великий землевласник (3,2 тис. дес.)
56	Комарецький Микола Анатійович	Полтавська	Росіянин	Духовенство	Октябрист (1–2 сесії), Група правих октябристів (3–5 сесії)	Священик, землевласник (бл. 78 дес.)
57	Коченевський Модест Капітонович	Полтавська	Росіянин	Дворянин	Помірковано правий (2 сесія) (обраний 03.X.1908), фракція націоналістів (3–5 сесії)	Повітовий предводитель дворянства, повітовий та гу- бернський земський гласний, почесний наглядач повітового училища, дільничний мировий суддя, великий землевласник (1,3 тис. дес.)

1	2	3	4	5	6	7
58	Лукашівч Степан Володимирович	Полтавська	Росіянин	Дворянин	Октябрист	Голова повітової земської управи, повітовий і губерньський земський гласний, землевласник (680 дес.)
59	Малама Павло Миколайович	Полтавська	Росіянин	Дворянин	Октябрист (відм. від мандату 19.V.1908)	Повітовий, губерньський і міський земський гласний, почесний мировий суддя, предводитель дворянства, землевласник (1 тис. дес.)
60	Милорадович Володимир Родіонович	Полтавська	Росіянин	Дворянин	Національна фракція правих (1–2 сесії), фракція націоналістів (3–5 сесії)	Повітовий предводитель дворянства, голова повітової земської управи, повітовий і губерньський гласний, землевласник (400 дес.)
61	Навроцький Григорій Миколайович	Полтавська	Росіянин	Дворянин	Октябрист ²³ (помер – 28.XII.1907)	Повітовий предводитель дворянства, почесний мировий суддя, голова повітової земської управи, землевласник (бл. 580 дес.)
62	Остроградський Василь Олександрович	Полтавська	Росіянин	Дворянин	Октябрист	Предводитель дворянства, чиновник канцелярії Державної ради, повітовий і губерньський земський гласний, великий землевласник (4 тис. дес.)

²³ За деякими даними входив до складу Групи правих октябристів, однак остання була створена в 1909 р., тобто після смерті депутата.

1	2	3	4	5	6	7
63	Пилипенко Никифор Омелянович	Полтавська	Українець	Різочичинець (присяжний повірений)	Октябрист	Присяжний повірений, міський гласний, землевласник (20 дес.)
64	Старицький Олександр Павлович	Полтавська	Росіянин	Дворянин	Помірковано правий (2 сесія – обраний 3.Х.1908), фракція націоналістів (3–5 сесії)	Член земської губерньської управи, повітовий предво- дитель дворянства, повітовий земський гласний, полечитель земських училищ, великий землевласник (1 тис. дес.)
65	Удовичий Гаврило Гаврилович	Полтавська	Українець	Селянин	Октябрист (1 сесія), прогресист (2 сесія), позафракційний (3– 5 сесії)	Дрібний землевласник (5 дес.)
66	Шейдеман Євгеній Михайлович	Полтавська	Росіянин	Дворянин	Октябрист (1–2 сесії), Група правих октябристів (3–5 сесії)	Повітовий і губерньський земський гласний, повітовий предводитель дворянства, почесний мировий суддя, великий землевласник (1 тис. дес.)
67	Гальвас Генріх Генріхович	Таврійська	Німець	Поселенець- колоніст	Октябрист	Член повітової земської упра- ви, землевласник (248 дес.)
68	Захаров Зиновій Данилович	Таврійська	Росіянин	Селянин	Октябрист	Полечитель земського учи- лища, великий землевласник (1,8 тис дес.)
69	Мурзаєв Мелкон Калустович	Таврійська	Вірменин	Особистий дворянин	Кадет	Присяжний повірений, член губерньської земської управи, власник фруктового саду

1	2	3	4	5	6	7
70	Муфтії-Заде Ізмаїл-Мурза	Таврійська	Кримський татарин	Дворянин	Октябрист	Повітовий і губернский зем- ський гласний, голова мусуль- манського благодійного т-ва, землевласник (831 дес.)
71	Панкєєв Микола Матвійович	Таврійська	Росіянин	Дворянин	Кадет	Повітовий і міський гласний, почесний мировий суддя, міський голова, власник заводу та млина
72	Фальц-Фейн Володимир Едуардович	Таврійська	Німець	Дворянин (почесний громадянин)	Октябрист	Повітовий і губернский зем- ський гласний, почесний мировий суддя, великий зем- левласник (бл. 10 тис. дес.)
73	Антонов Микола Іванович	Харківська	Росіянин	Дворянин	Октябрист	Чинownik міністерства юсти- ції, губернский гласний, почесний мировий суддя, землевласник (620 дес.)
74	Бантш Василь Олександрович	Харківська	Росіянин	Дворянин	Октябрист	Інженер-хімік, повітовий пред- водитель дворянства, вели- кий землевласник (5 тис. дес.)
75	Вязигін Андрій Сергійович	Харківська	Росіянин	Дворянин	Фракція правих	Професор історії, публіцист, міський гласний, домовласник
76	Голіцин Олександр Дмитрович	Харківська	Росіянин	Дворянин, князь	Октябрист	Повітовий предводитель дворянства, голова губерн- ської земської управи, влас- ник винокурних заводів, член правління низки акціонерних товариств, великий земле- власник (2,4 тис. дес.)

1	2	3	4	5	6	7
77	Захарашевич-Капустянский Юрій Костянтинович	Харківська	Росіянин	Дворянин	Помірковано правий (1–2 сесія), фракція націоналістів (3–5 сесія)	Голова губернської земської управи та комісії по земле-впорядкуванню, землевлас-ник (400 дес.)
78	Леус Никифор Кіндратович	Харківська	Українець	Селянин	Октябрист (1–4 сесії), позафракційний (5 сесія)	Волосний старшина, земле-власник (2 дес.)
79	Матюнін Павло Гавриїлович	Харківська	Росіянин	Дворянин	Октябрист	Мировий посередник, присяжний повірений
80	Неклюдов Петро Олексійович	Харківська	Росіянин	Дворянин	Октябрист	Уповноважений міністерства фінансів в земельному банку, повітовий і губернський зем-ський гласний, почесний мировий суддя, землевласник (600 дес.)
81	Савич Никанор Васильович	Харківська	Росіянин	Дворянин	Октябрист	Повітовий і губернський зем-ський гласний, землевласник (679 дес.)
82	Станіславський Олексій Маркіянович	Харківська	Росіянин	Духовенство	Фракція правих	Протоієрей собору, член гу-бернської училищної ради, землевласник (6 дес. церк. землі)
83	Шурканов Василь Єгорович	Харківська	Росіянин	Селянин	РСДРП(б), соціал-демократична фракція	Співробітник газети, робітник пароплавного заводу
84	Бродський Аркадій (Арон) Юфимович (Хаїмович)	Херсонська (від м. Одеса)	Єврей	Міщанин	Кадет (відм. від мандату)	Адвокат, присяжний повіре-ний окружної палати, міський гласний

1	2	3	4	5	6	7
85	Буцький Володимир Романович	Херсонська	Росіянин	Дворянин	Національна фракція правих (1–2 сесії), фракція націоналістів (3–4 сесії), Група неза- лежних націоналістів (5 сесія)	Земський гласний, почесний мировий суддя, землевласник (140 дес.)
86	Волохін Олександр Йосипович	Херсонська	Росіянин	Міщанин	Помірковано правий (відм. від мандату 10.X.1909)	Почесний громадянин м. Єлизаветград, великий землевласник (2 тис. дес.)
87	Дудніков Микола Миколайович	Херсонська	Росіянин	Дворянин	Октябрист	Повітовий і губернський земський гласний, почесний мировий суддя, великий землевласник (4 тис. дес.)
88	Келеповський Сергій Іполитович	Херсонська	Росіянин	Дворянин	Фракція правих (1–2, 5 сесії), фракція націоналістів (3–4 сесії)	Повітовий та губернський земський гласний, почесний мировий суддя, великий землевласник (2,4 тис. дес.)
89	Конякін Олександр Андрійович	Херсонська	Росіянин	Дворянин	Октябрист (4–5 сесії) (обраний 20.IX.1910)	Міський голова, повітовий і міський земський гласний, почесний мировий суддя, попечитель гімназії, редактор- видавець, домо- і земле- власник (50 дес.)
90	Лютц (Люц) Людвіг Готлібович	Херсонська	Німець	Поселенець (пізн. отримав дворянство)	Фракція октябристів	Губернський і повітовий зем- ський гласний, почесний ми- ровий суддя, помічник проку- рора окружного суду, великий землевласник (до 8 тис. дес.)

1	2	3	4	5	6	7
91	Машкевич Дмитро Федорович	Херсонська	Росіянин	Духовенство	Фракція правих	Священик, наглядч церковнопарафіальної школи
92	Нікольський Олександр Іванович	Херсонська (від м. Одеси)	Росіянин	Особистий дворянин	Кадет	Завідуючий ветеринарним бюро, голова т-ва ветлікарів (Одеса), співробітник газети «Речь» та ін.
93	Новицький Петро Васильович	Херсонська	Росіянин	Дворянин	Фракція правих	Повітовий предводитель дворянства, повітовий та губерньський земський гласний, почесний мировий суддя, великий землевласник (бл. 1,3 тис. дес.)
94	Пергамент Йосип (Осип) Якович	Херсонська (від м. Одеса)	Єврей	Міщанин	Кадет (номер – 16.V.1909)	Почесний громадянин, присяжний повірений, юрист, публіцист
95	Рено Михайло Олександрович	Херсонська (від м. Одеси)	Росіянин	Дворянин, барон	Група незалежних націоналістів (4–5 сесії) (обраний 5.IX.1910)	Повітовий предводитель дворянства, великий землевласник (бл. 7 тис. дес.)
96	Саргані Еммануїл Костянтинович	Херсонська	Росіянин	Дворянин	Фракція правих (1 сесія), національна фракція правих (1 сесія) (відм. від мандату 5.VII.1908)	Повітовий земський гласний, землевласник (800 дес.)
97	Стенбок-Фермор Володимир Васильович	Херсонська	Росіянин (швед.-шотл. походж.)	Дворянин, граф	Помірковано правий (2 сесія) (обраний 10.XI.1908), фракція націоналістів (3 сесія), Група незалежних націоналістів (4–5 сесії)	Повітовий предводитель дворянства, повітовий і губерньський земський гласний, почесний мировий суддя, голова губерньської земської управи, агроном, великий землевласник (бл. 2,2 тис. дес.)

1	2	3	4	5	6	7
98	Стенбок-Фермор Іван Васильович	Херсонська	Росіянин (швед.-шотл. походж.)	Дворянин, граф	Помірковано правий (1–2 сесії), фракція націоналістів (3 сесія), Група незалежних націоналістів (4–5 сесії)	Чинovníк з особливих доручень, повітовий і губерньський гласний, почесний мировий суддя, голова Всеросійського аероклуба, великий землевласник (бл. 2,5 тис. дес.)
99	Сторчак Іван Іванович	Херсонська	Росіянин	Селянин	Кадет (1 сесія), позафракційний (2–5 сесії)	Столяр, землевласник (4,5 дес.)
100	Базилевич Петро Євсейович	Чернігівська	Українець	Селянин	Октябрист	Приватний землемір, повітовий і губерньський земський гласний, землевласник (33 дес.)
101	Гамалєя Аполлон Олександрович	Чернігівська	Українець	Дворянин	Октябрист	Член повітової комісії по землевпорядкуванню, почесний мировий суддя, землевласник (400 дес.)
102	Глібов Григорій Миколайович	Чернігівська	Росіянин	Дворянин	Октябрист (1–4 сесії) (вибув 19.IV.1911)	Повітовий предводитель дворянства, повітовий і губерньський земський гласний, землевласник (650 дес.)
103	Глібов Юрій Миколайович	Чернігівська	Українець	Дворянин	Октябрист	Повітовий предводитель дворянства, повітовий і губерньський земський гласний, землевласник (700 дес.)
104	Гузь Володимир Дмитрович	Чернігівська	Українець	Селянин	Октябрист	Волосний старшина, член повітової земської управи, землевласник (30 дес.)

1	2	3	4	5	6	7
105	Іскрицький Михайло Андрійович	Чернігівська	Росіянин	Дворянин	Октябрист	Повітовий предводитель дворянства, великий землевласник (3 тис. дес.)
106	Клименко Іван Семенович	Чернігівська	Українець	Дворянин	Октябрист	Земський начальник, домо-і землевласник (118 дес.)
107	Кочубей Леонтій Васильович	Чернігівська	Росіянин	Дворянин	Октябрист	Повітовий і губернский земський гласний, почесний мировий суддя, великий землевласник (1,9 тис. дес.)
108	Пташевський Митрофан Максимович	Чернігівська	Українець	Міщанин	Октябрист (2–5 сесії) (обраний 23.IX.1909)	Міський лікар, голова земської лікарні, міський гласний, почесний мировий суддя
109	Ракович Андрій Андрійович	Чернігівська	Росіянин	Дворянин	Октябрист (5 сесія) (обраний 7.IX.1911)	Повітовий предводитель дворянства, голова повітової земської управи, повітовий і губернский земський гласний, почесний мировий суддя, голова правління т-ва цукрових заводів, великий землевласник (бл. 3,7 тис. дес.)
110	Родіонов Павло Федорович	Чернігівська	Росіянин	Різночинець (лікар)	Октябрист (1 сесія) (помер 28.III.1908)	Лікар, домо-і землевласник (13 дес.)
111	Скоропадський Георгій Васильович	Чернігівська	Українець	Дворянин	Октябрист	Податковий інспектор, голова повітової земської управи, повітовий і губернский земський гласний, почесний мировий суддя, землевласник (600 дес.)

IV Державна дума Російської імперії (1912–1917)

№ п/п	П.І.Б.	Губернія	Національність	Соціальний стан, походження	Політична ідентифікація	Сфера діяльності
1	2	3	4	5	6	7
1	Беляев Григорій Миколайович	Волинська	Росіянин	Дворянин	Фракція націоналістів (2–5 сесії) (член Думи з 04.VII.1913)	Повітовий предводитель дворянства, міський голова, почесний мировий суддя, губерньський земський гласний, великий землевласник (1680 дес.)
2	Бурмич Стефан Григорович	Волинська	Росіянин	Селянин	Фракція правих (1–4 сесії), Група незалежних правих (5 сесія)	Волосний старшина, дрібний землевласник (3 дес.)
3	Ігнатюк Лука Омелянович	Волинська	Росіянин	Селянин	Фракція правих (1–4 сесії), Група незалежних правих (5 сесія)	Сільський староста, касир кредитного т-ва, дрібний землевласник (9 дес.)
4	Карпінський Іоанн Костянтинович	Волинська	Росіянин	Духовенство	Фракція правих	Священик, землевласник (127 дес.)
5	Леявський Борис Миколайович	Волинська	Росіянин	Дворянин	Фракція правих, пізніше – позафракційний	Губерньський земський гласний, повітовий предводитель дворянства, голова з'їзду мирових суддів, мировий посередник, публіцист, великий землевласник (5,8 тис. дес.)

1	2	3	4	5	6	7
6	Лотоцький Анатій Олексійович	Волинська	Росіянин	Духовенство	Фракція правих (1–4 сесії), Група неза- лежних правих (5 сесія)	Священник, церковний публі- цист, землевласник (81 дес.)
7	Мельников Василь Іванович	Волинська	Росіянин	Різночинцев (почесний громадянин)	Фракція правих	Повітовий земський гласний, почесний попечитель гімназії, почесний громадянин, голова губернської училищної комісії, попечитель гімназії, великий землевласник (2196 дес.)
8	Москалюк Прокотій Андрійович	Волинська	Росіянин	Селянин	Фракція правих (1–4 сесії), Група неза- лежних правих (5 сесія)	Дрібний землевласник (2,5 дес.)
9	Никон (Бессонов М.М.)	Волинська	Росіянин	Духовенство, дворянин	Фракція правих (1 сесія), позафракційний (2– 5 сесії)	Кременецький єпископ (піз- ніше – єнісейський і краснояр- ський), дрібний землевласник (1,5 дес. церк. землі)
10	Рейн Георгій Єрмолайович	Волинська	Росіянин	Дворянин	Фракція правих (1 сесія) (відм. від мандату 30.I.1913)	Доктор медицини, завідувач гінекологічної клініки, голова Російського т-ва Червоного хреста, домо- і землевласник (бл. 4 тис. дес.)
11	Самчук Василь Іванович	Волинська	Росіянин	Селянин	Фракція правих (1–4 сесії), Група неза- лежних правих (5 сесія)	Повітовий і губернський гласний, дрібний земле- власник (5,5 дес.)
12	Тивончук Михайло Павлович	Волинська	Українець	Селянин	Фракція правих (1–4 сесії), Група неза- лежних правих (5 сесія)	Розпорядник волосного банку, волосний старшина, дрібний землевласник (4 дес.)

1	2	3	4	5	6	7
13	Шульгін Василь Віталійович	Волинська	Росіянин	Дворянин	Фракція націоналістів (1–3 сесії), Група націоналістів-прогресивістів (4–5 сесії), Прогресивний блок	Повітовий земський гласний, почесний мировий суддя, власник млинів, публіцист, співробітник газети, землевласник (300 дес.)
14	Ярмолівч Полієн (Полієвкт) Антонович	Волинська	Росіянин	Міщанин	Фракція правих (1–4 сесії), Група незалежних правих (5 сесія)	Почесний громадянин, судовий пристав
15	Александров Олександр Михайлович	Катеринославська	Росіянин	Різночинець (почесний громадянин)	Кадет	Присяжний повірений, повітовий та губерньський гласний
16	Бергман Герман Абрамович	Катеринославська	Німець	Особистий дворянин	Октябрист (1 сесія), фракція земців-октябристів (2–5 сесії), Прогресивний блок	Почесний громадянин, повітовий земський гласний, директор дитячого притулку, підприємець, великий землевласник (7 тис. дес.)
17	Дементьев Сергій Афанасійович	Катеринославська	Росіянин	–	Обраний 24.II.1917 – обов'язки депутата не виконував	–
18	Макогон Павло Матвійович	Катеринославська	Росіянин	Селянин	Октябрист (1 сесія), фракція земців-октябристів (2–5 сесії)	Волосний старшина, повітовий земський гласний, член комісії по землевпорядкуванню, полечитель земських шкіл, землевласник (56 дес.)
19	Несмаков Семен Трохимович	Катеринославська	Росіянин	Дворянин	Фракція націоналістів	Капітан 1-го рангу, голова повітової земської управи, землевласник (302 дес.)

1	2	3	4	5	6	7
20	Алексєнко Михайло Мартинovich	Катеринослав- ська	Українець	Дворянин (син купця)	Октябрист (1 сесія), фракція земців- октябристів (2–5 сесії), Прогресивний блок (помер 18.II.1917)	Професор, повітовий та гу- бернський земський гласний, почесний мировий суддя, великий землевласник (бл. 1690 дес.)
21	Палчинський Іван Іванович	Катеринослав- ська	Росіянин	Дворянин	Октябрист (1 сесія), фракція центру (2–5 сесії)	Повітовий і губернський зем- ський гласний, член губернсько- го присутствія у земських та міських справах, великий зем- левласник (бл. 1,4 тис. дес.)
22	Петровський Григорій Іванович	Катеринослав- ська	Українець	Селянин	Соціал-демократична фракція (більшовик) (1 сесія), соціал-дем. робітнича фракція (2–4 сесії), усунений – 5 сесія	Робітник, токар по металу
23	Родзянко Михайло Володимирович	Катеринослав- ська	Українець ²⁴	Дворянин	Октябрист (1 сесія), фракція земців- октябристів (2–5 сесії), Прогресивний блок	Голова губернської земської управи, почесний мировий суддя, почесний попечитель реального училища, власник заводу та млина, великий зем- левласник (бл. 9,3 тис. дес.)

²⁴ Називав себе «маторосом», у думських довідниках та деяких працях сучасників названий росіянином.

1	2	3	4	5	6	7
24	Родзянко Сергій Миколайович	Катеринослав- ська	Росіянин	Дворянин	Октябрист (1 сесія), фракція земцв- октябристів (2–5 сесії), Прогресивний блок	Повітовий предводитель дворянства, повітовий і губернский земський гласний, повітовий предводитель дворянства, почесний мировий суддя, землевласник
25	Філатов Федір Григорович	Катеринослав- ська	Росіянин	Міщанин (син купця)	Прогресист, Прогресивний блок	Почесний громадянин, міський гласний, міський голова
26	Безак Федір Миколайович	Київська	Росіянин	Дворянин	Фракція націоналістів (1 сесія – вибув 1.VIII.1913)	Полковник у відставці, губернский предводитель дворянства, почесний мировий суддя, земський гласний, великий землевласник (бл. 3,9 тис. дес.)
27	Богданов Сергій Михайлович	Київська	Росіянин	Дворянин	Фракція націоналістів	Професор агрономії, губернский земський та міський гласний, землевласник (302 дес.)
28	Вишневський Гаврило Андрійович	Київська	Росіянин	Дворянин	Фракція націоналістів (1–3 сесії), Група націоналістів-прогресивістів (4–5 сесії)	Міський земський гласний, почесний мировий суддя, чиновник міністерства юстиції, землевласник (800 дес.)
29	Григорович- Барський Костянтин Петрович	Київська	Росіянин	Дворянин	Фракція націоналістів	Голова повітової земської управи, чиновник з особливих доручень, домовласник, власник типографії, землевласник (210 дес.)

1	2	3	4	5	6	7
30	Демченко Всеволод Якович	Київська (від м. Києва)	Росіянин	Дворянин	Фракція націоналістів (1–3 сесії), Група націоналістів- прогресивістів (4–5 сесії)	Міський гласний, голова пові- тової земської управи, підпри- ємець, власник шести будин- ків, великий землевласник (2650 дес.)
31	Жилін Микола Олексійович	Київська	Росіянин	Дворянин	Фракція націоналістів	Податковий інспектор, міський гласний
32	Іванов Сергій Олексійович	Київська (від м. Києва)	Росіянин	Дворянин	Кадет, Прогресивний блок	Професор, публіцист
33	Кіх Олександр Олександрович	Київська	Німець ²⁵	Дворянин	Фракція націоналістів (2–3 сесії), Група націо- налістів-прогресивістів (4–5 сесії) (член Думи з 12.X.1913), Прогресивний блок	Інженер, повітовий земський гласний, почесний мировий суддя, член земської управи, домовласник, великий землевласник (2,77 тис. дес.)
34	Мерцій Петро Пилипович	Київська	Українець	Селянин	Фракція націоналістів (1 сесія), Група неза- лежних правих (2–5 сесії)	Волосний писар, повітовий земський гласний, інструктор з кооперації, землевласник (52 дес.)
35	Митроцький Михайло Володимирович	Київська	Росіянин	Духовенство	Фракція націоналістів	Священник, єпархіальний місіонер, землевласник (42 дес.)
36	Населенко Памфіл Тимофійович	Київська	Росіянин	Духовенство	Фракція націоналістів	Сільський священник, благо- чинний, член єпархіальної училищної ради, повітовий благочинний, землевласник (65 дес. церк. землі)

²⁵ У деяких думських довідниках названий росіянином.

1	2	3	4	5	6	7
37	Савенко Анатолій Іванович	Київська	Українець ²⁶	Різничинець	Фракція націоналістів (1–3 сесії), Група націоналістів-прогресив- систів (4–5 сесії), Прогресивний блок	Публіцист, співробітник газет «Київское слово», «Киевлянин» та ін., міський гласний, домо- і землевласник (10 дес.)
38	Сувчинський Корнелій Євтихійович	Київська	Росіянин	Дворянин	Фракція націоналістів (1–3 сесії), Група націоналістів-прогресив- систів (4–5 сесії) (вибув – 1.XI.1916)	Чинownik з особливих дору- чень МВС, повітовий і губер- нський земський гласний, почесний мировий суддя, солепромиствоєць, власник магазинів, великий земле- власник (понад 4,8 тис. дес.)
39	Трегубов Олександр Лаврентійович	Київська	Росіянин	Духovenство	Фракція націоналістів	Сільський вчитель, священик, землевласник (42 дес. церк. землі)
40	Чихачов Микола Миколайович	Київська	Росіянин	Дворянин	Фракція націоналістів (1–3 сесії), Група націоналістів-прогресив- систів (4–5 сесії)	Чернігівський та київський віце-губернатор, голова і прокурор окружного суду, публіцист, землевласник (316 дес.)
41	Штейгер Сергій Едуардович	Київська	Росіянин ²⁷	Дворянин, барон	Фракція націоналістів	Підполковник кавалерії, голова повітової земської управи, повітовий предво- дитель дворянства, почесний мировий суддя, землевласник (550 дес.)

²⁶ Називав себе «маторосом», у думських довідниках та деяких працях сучасників названий росіянином.

1	2	3	4	5	6	7
42	Андрійчук Григорій Антонович	Подільська	Українець	Селянин	Фракція націоналістів (5 сесія) (обраний 3.XI.1916)	Волосний писар, землевласник (16 дес.)
43	Балашев (Балашов) Петро Миколайович	Подільська	Росіянин	Дворянин	Фракція націоналістів	Повітовий предводитель дворянства, почесний мировий суддя, великий землевласник (330 тис. дес.)
44	Вістяк Іван Кирилович	Подільська	Українець	Селянин	Фракція націоналістів	Волосний старшина, член повітової земської управи, волосного банку та комісії по землевпорядкуванню, дрібний землевласник (10 дес.)
45	Гжицький Олександр Степанович	Подільська	Росіянин	Дворянин	Фракція націоналістів	Почесний мировий суддя, повітовий і губерньський земський гласний, повітовий предводитель дворянства, великий землевласник (7,7 тис. дес.)
46	Коваль Іосип Іллч	Подільська	Росіянин	Селянин	Фракція націоналістів	Волосний старшина, повітовий і губерньський земський гласний, дрібний землевласник (11 дес.)
47	Лавров Олексій Григорович	Подільська	Росіянин	Дворянин	Фракція націоналістів	Податковий інспектор, почесний мировий суддя, домо-власник
48	Маньковський Григорій Тимофійович	Подільська	Росіянин	Духовенство	Фракція націоналістів	Протоієрей, окружний благочинний, землевласник (48 дес.)

²⁷ Був швейцарського походження.

1	2	3	4	5	6	7
49	Можайський Микола Миколайович	Подільська	Росіянин	Дворянин	Фракція націоналістів	Повітовий предводитель дворянства, голова повітової земської управи, великий землевласник (3,4 тис. дес.)
50	Авчинніков Іван Іванович	Подільська	Росіянин	Дворянин	Фракція націоналістів	Почесний мировий суддя, повітовий і губернський земський гласний, землевласник (466 дес.)
51	Попов Володимир Іванович	Подільська	Росіянин	Духovenство	Фракція націоналістів	Священик, землевласник (69 дес. церк. землі)
52	Потоцький Олександр Олександрович	Подільська	Росіянин	Дворянин	Фракція націоналістів	Повітовий і губернський земський гласний, мировий посередник, почесний мировий суддя, землевласник (300 дес.)
53	Рудич Капіннік (Каленик) Несторович	Подільська	Росіянин	Духovenство	Фракція націоналістів	Священик, окружний місіонер, землевласник (46 дес. церк. землі)
54	Філоненко Федір Дмитрович	Подільська	Росіянин	Духovenство	Фракція націоналістів (1 сесія), фракція центру (2-5 сесії)	Міський священик, член спархальної училищної ради, член духовної консисторії, землевласник (39 дес. церк. землі)
55	Чихачов Дмитро Миколайович	Подільська	Росіянин	Дворянин	Фракція націоналістів	Повітовий предводитель дворянства, голова подільського с/г т-ва, почесний мировий суддя, великий землевласник (2,7 тис. дес.)

1	2	3	4	5	6	7
56	Величко Сергій Вадимович	Полтавська	Українець	Дворянин	Октябрист (1 сесія), фракція земців- октябристів (2–5 сесії)	Почесний мировий суддя, член губерньської канцелярії, губерньський земський глас- ний, землевласник (240 дес.)
57	Герценвіц Дмитро Іванович	Полтавська	Росіянин	Дворянин	Октябрист (1 сесія), фракція земців- октябристів (2–5 сесії)	Інженер, повітовий земський гласний, почесний мировий суддя, землевласник (бл. 500 дес.)
58	Гриневиц Сергій Іванович	Полтавська	Українець	Дворянин	Фракція націоналістів (1–3 сесії), Група націоналістів-проgre- систів (4–5 сесії), Прогресивний блок	Почесний мировий суддя, повітовий предводитель дворянства, губерньський і повітовий земський гласний, великий землевласник (1,9 тис. дес.)
59	Дроздовський Іоанн Димитрович	Полтавська	Росіянин	Духовенство	Фракція націоналістів	Сільський священик, член повітового відділу єпархіаль- ної училищної ради, земле- власник (110 дес.)
60	Капіст Дмитро Павлович	Полтавська	Росіянин	Дворянин, граф	Октябрист (1 сесія), фракція земців- октябристів (2–5 сесії)	Повітовий предводитель дворянства, почесний миро- вий суддя, домовласник, землевласник (200 дес.)
61	Капіст Іполит Іполитович	Полтавська	Росіянин	Дворянин, граф	Октябрист (1 сесія), фракція земців- октябристів (2–5 сесії), Прогресивний блок	Повітовий і губерньський земський гласний, почесний мировий суддя, великий зем- левласник (3,5 тис. дес.)

1	2	3	4	5	6	7
62	Коваленко Михайло Іванович	Полтавська	Росіянин	Дворянин	Фракція центру (2–3 сесії), безпартій- ний (4–5 сесії) (член Думи з 29.IX.1913)	Почесний мировий суддя, голова кредитного т-ва, голо- ва повітової земської управи, великий землевласник (бл. 1 тис. дес.)
63	Кочубей Василь Васильович	Полтавська	Українець	Дворянин	Октябрист (1 сесія), Група незалежних правих (2–5 сесії), Прогресивний блок	Повітовий предводителі дворянства, почесний миро- вий суддя, великий земле- власник (бл. 3 тис. дес.)
64	Лукашевич Степан Володимирович	Полтавська	Росіянин	Дворянин	Октябрист (1 сесія), фракція земців- октябристів (2–5 сесії)	Повітовий і губерньський земський гласний, голова повітової земської управи, землевласник (бл. 680 дес.)
65	Невіянт Костянтин Олександрович	Полтавська	Росіянин	Дворянин	Фракція націоналістів (1 сесія) (вибув 16.VII.1913)	Міський голова, повітовий і губерньський земський глас- ний, почесний мировий суддя, землевласник (413 дес.)
66	Пилипенко Никифор Омеянович	Полтавська	Українець	Дворянин	Октябрист (1 сесія), фракція земців- октябристів (2–5 сесії), Прогресивний блок	Присяжний повірений, міський гласний, землевласник (50 дес.)
67	Полунін Василь Миколайович	Полтавська	Росіянин	Дворянин	Октябрист (1 сесія), фракція земців- октябристів (2–5 сесії)	Викладач гімназії, повітовий і губерньський земський глас- ний, почесний мировий суддя, землевласник (200 дес.)
68	Угнич Юхим Савич	Полтавська	Українець	Селянин	Фракція центру, Прогресивний блок	Касир і член повітової зем- ської управи, домо- і земле- власник

1	2	3	4	5	6	7
69	Бур'янов Андрій Фадєєвич	Таврійська	Росіянин	Селянин	Соціал-демократична фракція (меншовик) (1 сесія), позафрак- ційний (2–5 сесії)	Робітник – токар по металу
70	Вінберг Володимир Карлович	Таврійська	Швед	Дворянин	Фракція кадетів, Прогресивний блок	Земський діяч, голова пові- тової земської управи, почес- ний мировий суддя, земле- власник (3 дес.)
71	Крим (Нейман) Соломон Самойлович (Самуїлович)	Таврійська	Караїм	Дворянин	Безпартійний, Прогресивний блок	Податковий інспектор, повіто- вий і губернский земський гласний, почесний мировий суддя, голова с/г т-ва, публі- цист, великий землевласник (2,8 тис. дес.)
72	Лацухін Михайло Сидорович	Таврійська	Росіянин	Селянин	Прогресист (1 сесія), Група незалежних правих (2–5 сесії)	Помічник волосного писаря, писар земського начальника, землевласник (21 дес.)
73	Панкєв Микола Матвійович	Таврійська	Росіянин	Дворянин	Кадет	Земський та міський гласний, почесний мировий суддя, власник лісопильного заводу
74	Шредер Петро Петрович	Таврійська	Німець	Купець	Прогресист	Голова т-ва для утримання ме- нонтського училища, великий землевласник (бл. 1,5 тис. дес.)
75	Антонов Микола Іванович	Харківська	Росіянин	Дворянин	Октябрист (1 сесія), фракція земців- октябристів (2–5 сесії)	Чинownik міністерства юсти- ції, губернский гласний, по- чесний мировий суддя, земле- власник (620 дес.)
76	Гайдамака Данило Максимович	Харківська	Росіянин	Селянин	Фракція правих	Жандарм, волосний старшина, дрібний землевласник (7 дес.)

1	2	3	4	5	6	7
77	Доценко Йосип Максимович	Харківська	Росіянин	Селянин	Фракція правих	Повітовий земський гласний, член повітової земської управи, землевласник (70 дес.)
78	Каразін Борис Іванович	Харківська	Росіянин	Дворянин	Фракція (1 сесія) та Група октябристів (2–5 сесії)	Губернський і повітовий земський гласний, голова земської каси, почесний мировий суддя, власник нерухомості, землевласник (443 дес.)
79	Котляров Олександр Йосипович	Харківська	Росіянин	Купець	Октябрист (1 сесія), фракція земців-октябристів (2–5 сесії), Прогресивний блок	Купецький староста, торговець книгами, типограф, домовласник, власник нерухомості
80	Лашкевич Валеріан Валеріанович	Харківська	Росіянин	Дворянин	Кадет	Відставний поручик, присяжний повірений, міський гласний, юрисконсульт, домовласник
81	Муранов Матвій Костянтинович	Харківська	Українець	Міщанин	Соціал-демократична фракція (більшовик) (1 сесія), соціал-дем. робітнича фракція (2–4 сесії), усунений – 5 сесія	Робітник – слюсар паровозобудівного заводу, співробітник газети
82	Неклюдов Петро Олексійович	Харківська	Росіянин	Дворянин	Октябрист (1 сесія), фракція земців-октябристів (2–5 сесії)	Уповноважений міністерства фінансів в земельному банку, повітовий і губерньський земський гласний, почесний мировий суддя, землевласник (600 дес.)

1	2	3	4	5	6	7
83	Савич Никанор Васильович	Харківська	Росіянин	Дворянин	Октябрист (1 сесія), фракція земців- октябристів (2–5 сесії), Прогресивний блок	Повітовий і губернский земський гласний, земле- власник (679 дес.)
84	Станіславський Олексій Маркіанович	Харківська	Росіянин	Духовенство	Фракція правих (1– 4 сесії), Група неза- лежних правих (5 сесія)	Протоіерей собору, член губернської училищної ради, землевласник (6 дес. церк. землі)
85	Струков Костянтин Модестович	Харківська	Росіянин	Дворянин	Фракція правих	Повітовий предводитель дворянства, землевласник (520 дес.)
86	Анатолій (Каменський Олексій Васильович	Херсонська (від м. Одеса)	Росіянин	Духовенство	Фракція правих	Ректор Одеської духовної академії, епископ епіскоп
87	Блажков Микола Іванович	Херсонська	Українець	Дворянин	Октябрист (1 сесія), фракція земців- октябристів (2–5 сесії), Прогресивний блок	Міський голова, старшина бір- жового комітету, землевлас- ник (527 дес.), домовласник
88	Варун-Секрет Сергій Тимофійович	Херсонська	Росіянин	Дворянин	Октябрист (1 сесія), фракція земців- октябристів (2–5 сесії)	Повітовий предводитель дворянства, голова повітової земської управи, почесний мировий суддя, великий зем- левласник (до 2,9 тис. дес.)
89	Вікторов Георгій Володимирович	Херсонська	Росіянин	Дворянин	Фракція октябристів, Прогресивний блок (член Думи з 23.IX.1913)	Губернський і повітовий глас- ний, попечитель земського реального училища, великий землевласник (бл. 1 тис дес.)

1	2	3	4	5	6	7
90	Дмитрієв Михайло Петрович	Херсонська	Росіянин	Дворянин	Фракція центру, Прогресивний блок	Повітовий предводител ь дворянства, губерньський земський гласний, почесний мировий суддя, домо- і землевласник (2,1 тис. дес.)
91	Закрежевський Дмитро Володимирович	Херсонська	Росіянин	Дворянин	Фракція центру (2–5 сесії) (член Думи з 23.IX.1913)	Губерньський і повітовий земський гласний, почесний мировий суддя, домо- і землевласник (2,5 дес.)
92	Ковальов Іван Архипович	Херсонська	Росіянин	Дворянин	Октябрист (вибув – 11.III.1913)	Губерньський секретар, губерньський і повітовий земський гласний, член повітової училищної ради, великий землевласник (2,263 тис. дес.)
93	Конякін Олександр Андрійович	Херсонська	Росіянин	Дворянин	Октябрист (1 сесія), фракція земців- октябристів (2–5 сесії)	Міський голова, повітовий земський гласний, землевласник (50 дес.)
94	Левашов (Левашев) Сергій Васильович	Херсонська (від м. Одеси)	Росіянин	Дворянин	Фракція правих	Ректор і професор Новоросійського ун-ту, міський гласний, почесний мировий суддя, журналіст, домовласник
95	Лютц (Люц) Людвіг Готлібович	Херсонська	Німець	Дворянин	Октябрист (1 сесія), фракція земців- октябристів (2–5 сесії)	Губерньський і повітовий земський гласний, почесний мировий суддя, помічник прокурора окружного суду, великий землевласник (до 8 тис. дес.)

1	2	3	4	5	6	7
96	Мазуренко Григорій Григорович	Херсонська	Росіянин	Селянин	Октябрист (1 сесія), фракція земців- октябристів (2–5 сесії), Прогресивний блок	Волосний старшина, земле- власник (30 дес.)
97	Нестеренко Володимир Іванович	Херсонська	Росіянин	Дворянин	Фракція центру (1–2 сесії) (вибув 8.I.1914)	Член повітової земської управи та училищної ради, землевласник (560 дес.)
98	Новицький Петро Васильович	Херсонська	Росіянин	Дворянин	Фракція правих	Повітовий предводител ь дво- рянства, повітовий та губерн- ський земський гласний, почес- ний мировий суддя, великий землевласник (бл. 1,3 тис. дес.)
99	Піщевич (Пищевич) Семен Григорович	Херсонська	Росіянин	Дворянин	Фракція центру (вибув 14.VIII.1913)	Голова повітової земської управи, землевласник (629 дес.)
100	Стоянов Дмитро Георгійович	Херсонська	Росіянин	Духовенство	Фракція правих (2–3 сесії), позафрак- ційний (3–5 сесії) (обраний 23.II.1914)	Священик, настоятель церкви
101	Басаков Віктор Парфенович	Чернігівська	Росіянин	Дворянин	Примикав до фракції націоналістів, пізніше – фракція центру, Прогресивний блок	Редактор відділу особового складу міністерства юстиції, міський гласний, почесний мировий суддя, землевласник
102	Борзаківський Іоанн Варфоломійович	Чернігівська	Росіянин	Духовенство	Фракція націоналістів (1–3 сесії), Група націоналістів- прогресивістів (4 сесія) (вибув 19.X.1916)	Протоієрей, настоятель церкви, наглядач церковнопа- рафіяльної школи, депутат повітових земських зборів, землевласник (83 дес.)

1	2	3	4	5	6	7
103	Гамалія Аполлон Олександрович	Чернігівська	Українець	Дворянин	Октябрист (1 сесія), фракція земців- октябристів (2–5 сесії),	Член повітової комісії по зем- лепорядкуванню, губерн- ський земський гласний, почесний мировий суддя, землевласник (400 дес.)
104	Кринський Болеслав Іванович	Чернігівська	Росіянин ²⁸	Дворянин	Фракція центру, Прогресивний блок	Камер-юнкер, повітовий і губернський земський глас- ний, голова повітової земської управи, повітовий предводи- тель дворянства, земле- власник (160 дес.)
105	Маркович Микола Парменович	Чернігівська	Росіянин	Дворянин	Фракція центру, Прогресивний блок	Камер-юнкер, почесний миро- вий суддя, губернський і пові- товий земський гласний, пові- товий предводитель дворян- ства, великий землевласник (бл. 1,4 тис. дес.)
106	Ракович Андрій Андрійович	Чернігівська	Росіянин	Дворянин	Октябрист (1 сесія), фракція земців- октябристів (2–5 сесії)	Повітовий предводитель дворянства, голова повітової земської управи, повітовий і губернський земський глас- ний, почесний мировий суддя, голова правління т-ва цукро- вих заводів, великий земле- власник (бл. 3,7 тис. дес.)

²⁸ У даному випадку мова йде про представника русифікованого польського роду.

1	2	3	4	5	6	7
107	Розенбах Сергій Миколайович	Чернігівська	Росіянин	Дворянин	Октябрист (1 сесія) (вибув 9.VIII.1913)	Повітовий предводитель дворянства, почесний мировий суддя, повітовий земський гласний, великий землевласник (1430 дес.)
108	Скоропадський Георгій Васильович	Чернігівська	Українець	Дворянин	Октябрист (1 сесія), позафракційний (2–3 сесії), фракція центру (4–5 сесії), Прогресивний блок	Податковий інспектор, голова повітової земської управи, повітовий і губерньський земський гласний, почесний мировий суддя, землевласник (600 дес.)
109	Судієнко Євген Олександрович	Чернігівська	Росіянин	Дворянин	Октябрист	Камер-юнкер, предводитель дворянства, повітовий і губерньський земський гласний, почесний мировий суддя, власник заводу, великий землевласник (3,2 тис. дес.)
110	Ханенко Василь Олександрович	Чернігівська	Росіянин ²⁹	Дворянин	Фракція центру (2–5 сесії) (обраний 10.X.1913), Прогресивний блок	Повітовий і губерньський земський гласний, повітовий предводитель дворянства, почесний мировий суддя, почесний попечитель гімназії, великий землевласник (бл. 2,5 тис. дес.)
111	Циганов Гаврило Петрович	Чернігівська	Білорус	Селянин	Фракція правих	Голова волосного суду, волосний старшина, землевласник (10 дес.)

²⁹ Будучи представником відомого українського козасько-старшинського роду, ідентифікував себе як росіянина.

Складено на основі: *Боюнович М.* Члены Государственной думы (портреты и биографии). Первый созыв 1906–1911 гг. (Сессия продолжалась с 27 апреля по 9 июля 1906 г.). – М.: Издание Т-ва И.Д. Сытина, 1906. – 512 с.; *Его же.* Члены Государственной думы (портреты и биографии). Второй созыв. 1907–1912 гг. – М.: Второе издание Т-ва И.Д. Сытина, 1907. – 519 с.; *Его же.* Члены Государственной думы: портреты и биографии. Третий созыв. 1907–1912 гг. – М.: Шестое издание Т-ва И.Д. Сытина, 1909. – 512 с.; *Его же.* Члены Государственной думы: портреты и биографии. Четвертый созыв. 1912–1917 гг. – М.: Издание Т-ва И.Д. Сытина, 1913. – 456 с.; *Бородин Н.* Государственная дума в цифрах. – СПб.: Типография т-ва «Общественная польза», 1906. – 72 с.; *Его же.* Личный состав первой государственной думы, ее организация и статистические сведения о членах // Первая Государственная дума. Выпуск первый. Политическое значение Первой думы. Сб. статей. – С.-Петербург. Типография т-ва «Общественная польза». – 1907. – С. 23–27; *Глушковецкий А.Л.* Демократія в провінції: вибори та діяльність депутатів Подільської губернії у Державних Думах Російської імперії. – Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О.А, 2010. – 400 с.; Государственная дума. III созыв – 2-я сессия / Справочник 1909 г. Выпуск первый. – С.-Петербург: Государственная Типография, 1909. – 216 с.; Государственная дума. III созыв – 3-я сессия / Справочник 1910 г. Выпуск второй. – С.-Петербург: Государственная Типография, 1910. – 477, 56 с.; 2 л. схем.; Государственная дума. III созыв – 4-я сессия / Справочник 1911 г. (Дополнение к «Справочнику» 1910 г.). Выпуск третий. – С.-Петербург: Государственная Типография, 1911. – 238 с.; Государственная дума. III созыв – 5-я сессия / Справочник 1912 г. (Дополнение к «Справочнику» 1910 г.). Выпуск четвертый. – С.-Петербург: Государственная Типография, 1912. – 249 с.; Государственная дума. IV созыв – I-я сессия / Справочник 1913 г. Выпуск шестой. – С.-Петербург: Государственная Типография, 1913. – 344, 76 с.; VII; 2 л. схем.; Государственная дума. IV созыв – II-я сессия / Справочник 1914 г. Выпуск седьмой. – С.-Петербург: Государственная Типография, 1914. – 470 с.; Государственная дума первого призыва. Портреты, краткие биографии и характеристики депутатов. – М.: Книгоиздательство «Возрождение», 1906. – 102 с.; Государственная дума Российской империи: 1906–1917: энциклопедия. – М.: РОССПЭН, 2008. – 735 с.: ил.; *Локоть Т.В.* Политические партии и группы в Государственной думе. – М.: Польза, 1907. – 317 с.; *Кириянов И.К., Лукьянов М.Н.* Парламент самодержавной России. Государственная дума и ее депутаты, 1906–1907 гг. – Пермь, 1995. – 238 с.; *Кириянов И.К.* Российские парламентарии начала XX века: новые поли-

тики в новом политическом пространстве: дис. ... докт. ист. наук. – Пермь, 2009. – 537 с.; *Киян М.Ш.* Депутати від українських губерній і міст у Державній думі Російської імперії першого та другого скликань (1906–1907): дис. ... канд. юрид. наук. – Харків, 1998. – 230 с.; *Коник О.О.* Депутати Державної думи Російської імперії від губерній Наддніпрянської України (1906–1917 рр.): монографія; наук. ред. С.І. Світленко. – Дніпропетровськ: Герда, 2013. – 454, [2] с.: табл.; *Його ж.* Діяльність селянських депутатів з України в I та II Державних думах: дис. ... канд. іст. наук. – К, 1994. – 249 с.; Обзор деятельности Государственной Думы третьего созыва. 1907–1912 гг. Часть первая. Общие сведения. – С.-Петербург: Государственная Типография, 1912. – 727 с.; Обозреватель. Депутаты с территории Украины и их деятельность в Государственной думе // Украинский вестник. – 23 июля 1906 г. – № 10. – С. 719–730; Первая Государственная дума. Алфавитный список и подробные биографии и характеристики членов Государственной Думы. – М.: Типография Товарищества И.Д. Сытина, 1906. – 159 с.; Четвертая Государственная дума. Портреты и биографии. – СПб.: Изд. Н.Н. Ольшанского, Типография «Ш. Буссель», 1913. – 240 с.; Члены Третьей Государственной думы, избранные на окраинах // Окраины России. – 27 октября 1907 г. – № 43. – С. 630–661; *Шебет В.* Украинская парламентская фракция // Украинский вестник. – 28 мая 1906 г. – № 2. – С. 133–134; 3-й созыв Государственной думы: Портреты, биографии, автографы. – СПб.: Изд. Н.Н. Ольшанского, 1910. – 56 с. та ін.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК*

А

Аврех А. 16, 35, 136, 151, 153
Авчинніков І. 267
Аджемов М. 249
Аксьонова О. 275
Алакозов Т. 47
Александров О. 66, 220, 222, 226, 266, 284
Алексєєв Л. 16
Алексєєв М. 302
Алексєєнко М. 283
Андрейчук М. 116, 156–157, 164, 191, 206
Андрійчук Г. 49, 250
Андро Д. 71, 95, 253
Антоній, єпископ (Каменський О.) 307
Антонов М. 105, 114–116, 118, 253, 304
Аронов Д. 121, 148

Б

Бабенко Л. 59
Бабич О. 131
Бадаєв О. 24
Базилевич П. 118, 155
Базилюк-Вознюк П. 70
Байдак М. 71
Балаклєєв І. 118, 158, 160, 164, 205
Балашов П. 205, 273, 287, 311
Балло А. 47
Баранович Д. 308
Басаков В. 267

* Показчик не охоплює підстрочні посилання та таблиці додатків. Через неможливість точної ідентифікації деякі персоналії подано без ініціалів.

Безак Ф. 95
Бей В. 169
Березовський П. 116, 118, 159
Бєляєв Г. 147, 158, 160
Білінський О. 73
Білокінь О. 18
Білоусов Г. 261
Біляшівський М. 43, 65, 71, 198, 306
Блажков М. 307
Бобринський В. 232, 234, 239, 303
Бобринський Г. 229–230, 233
Бобринський О. 39, 118, 186, 213, 272, 311
Богданов С. 163, 281, 291, 297–298, 306
Богданович А. 27
Богуславський П. 46
Бодуен-де-Куртене Д. 196
Бородін М. 42
Бродський А. 39
Брусилов О. 232
Будакевич 227
Буліга М. 17
Булюбаш В. 309
Бур'янов А. 223, 292
Бурда І. 18
Бурмич С. 308
Бурмістрова Т. 16

В

Варун-Секрет С. 70, 95, 135, 139, 147, 181, 259, 275, 278
Василенко М. 236
Васильченко 267–268
Васютін Ф. 140
Вейнштейн Г. 302
Величко С. 308
Вернадський В. 302, 305–306
Винниченко В. 12

Вировий З. 59, 78, 252
Вінберг В. 52, 307
Віталій, архіандрит 95
Вітте С. 35, 152
Вовк-Карачевський В. 82, 145–146, 307
Вовчинський М. 82, 204
Воєнний М. 258
Волков К. 156
Волконський В. 283
Волохін О. 39
Воронков І. 39
Врангель П. 303
Вязигін А. 88, 114–115, 205, 273, 307
Вязигіна Т. 273
Вязлов А. 74–75, 124, 168

Г

Габ Г. 15
Галушак С. 49
Гальвас Г. 108
Ганжулевич Є. 185
Гегечкорі Є. 278
Гейден Д. 95
Гейне Г. 219
Геловані В. 216–217
Герасименко Ю. 156–157, 307
Герман Г. 15
Герценвіц Д. 114–115
Герштанський Д. 60
Гижицький О. 250
Глібов Г. 39
Глібов Ю. 111
Глушковецький А. 17–18
Гнатенко І. 252
Гоголь М. 216
Голіцин О. 105, 154–155, 191, 289

Гололобов Я. 87, 277, 280, 309
Горватт С. 44, 77
Горемикін І. 135, 215, 224, 260, 274
Горовський Ф. 16
Городілов К. 223
Грабовецький А. 74–75, 121, 131, 169, 178, 247, 260
Гребінка Є. 219
Гредескул М. 43, 66, 166–169, 172, 177, 193, 306–307
Гриневич А. 60, 83
Гриневич С. 297
Грібовський В. 250
Грінченко Б. 71
Грушевський М. 7, 12, 75, 195–196–197, 221, 234, 238
Гузь В. 107
Гуменко І. 82, 261
Гурко В. 136
Гучков О. 263–264

Г

Герус О. 16
Грохольський В. 44, 77

Д

Данилюк Я. 156, 205
Дементьєв Н. 204
Дементьєв С. 62, 302
Демидов І. 236, 282
Демидов П. 95
Демуз І. 18
Демченко В. 265
Демченко Т. 17
Денікін А. 302
Деревицький О. 232
Джунковський В. 222
Дзюбинський В. 220, 225–226, 276
Діденко Б. 59, 78, 177

Дідовський 268
Дітц Я. 253
Дмитрієв М. 51, 267, 292
Дмитрюков І. 275, 302
Доманицький В. 196
Доморослий В. 17
Донченко С. 17
Дорошенко В. 76
Дорошенко Д. 12, 27, 83, 88, 196, 268
Доценко Й. 295
Дрбоглав І. 46
Дубінський В. 17
Думова Н. 237
Дурново П. 69
Дьомін В. 278
Дяченко М. 68, 169
Дяченко С. 96

Е

Ейлер О. 47

Є

Єрогін М. 68–69
Єфремов С. 12, 74, 213

Ж

Жигіль М. 59, 68, 168–170
Журавський М. 71

З

Заболотний Д. 42
Заболотний І. 42, 55, 130–131, 165, 169, 172–175, 177
Забродський 268
Загурський 169
Залежський В. 86

Замисловський Г. 81

Захаров З. 156, 185

Здановський Г. 44

Зубченко Г. 132, 169

Зубченко П. 74

І

Іваницький Ф. 168, 170, 198

Іванов С. 91, 218, 265–266, 306

Ільїн В. 59, 65, 78, 168, 254

Ільтер В. 263

Імшенецький Я. 124, 129, 167–169, 308

Іоллос Г. 44, 124, 168, 179

Іскрицький М. 160, 164

Й

Йорданський М. 118

К

Калінічев Ф. 16

Каменський П. 95, 108, 189, 191, 263

Капніст Д. 188, 217

Капніст І. 25–26, 160, 163–164, 191, 223, 250, 287

Караваєв О. 40, 139, 141–142, 164, 201, 277

Каразін Б. 290

Карпінський І. 308

Каташинський І. 46

Катерина II, імперат. 202

Кейніс Ф. 279

Келеповський С. 147, 209

Керенський О. 26, 225, 240, 277, 295, 299

Кириленко І. 169

Кирієнко І. 82, 257–261, 309

Киян М. 18, 121

Кир'янов І. 39, 64, 108

Клименко Т. 263

Клопотович В. 187

- Княжевич М. 292
Ковалевський Д. 306
Ковалевський М. 43, 65, 76–77, 130, 148, 167–168, 171–173, 177–179, 305–306
Коваленко І. 210
Коваленко М. 307
Коваленко С. 160, 185
Кожин І. 162
Козицький М. 16
Коковцов В. 27, 152, 273
Колесніченко Д. 16
Колчак О. 303
Коляда І. 94
Комарецький М. 307
Коник О. 17, 19
Кононенко 268
Концевич О. 70, 194
Корбут О. 14
Корде В. 180
Корж 268
Косаренчук І. 169
Костенко Л. 204
Котляревський І. 219
Красилюк І. 260, 262
Краснов П. 302
Крим С. 52
Кринський Б. 52
Крігер-Войновський Е. 299
Кроль М. 35
Крупенський П. 249
Кузнєцов Г. 111, 116, 118, 161, 190, 206, 277–278
Кулаковський П. (П.К.) 47
Куліш І. 310
Куліш-Лукашевич І. 310
Кулябко М. 262–263
Куриленко П. 124, 132

Кутлер М. 133

Л

Лавриновський М. 96

Лавров В. 300

Лавров О. 267

Лагно Д. 260

Лагно Д. 83

Лашкевич В. 266, 299, 304

Левашов С. 240, 287, 295–296, 307

Лесявський Б. 289–290, 292

Ленін В. 13–15, 22, 82

Леонов В. 38

Леонов М. 127

Лермонтов М. 216

Лещенко М. 16

Линтварьов Г. 308

Лисенко І. 170

Литвин Л. 169

Литвиненко Ф. 82, 260

Литнварьов Г. 168, 253, 307

Лісовський В. 46, 80, 204

Локоть Т. 55, 63, 69, 131, 170–172, 176, 178

Лопатюк П. 70

Лосик А. 204

Лось Ф. 15

Лотоцький А. 250

Лотоцький О. (Білоусенко О.) 12, 27, 52, 55, 59, 74, 131, 193, 196, 205, 208, 212, 221, 241

Лук'янов М. 39, 64

Луценко І. 73

Лучицький І. 93, 111, 208–209, 211, 263

Любаров П. 16

Лютц Л. 95, 139, 181–182

М

Мазуренко Г. 223

Макаров О. 188

Маклаков В. 27, 109–110, 137, 150, 166, 176, 194, 235

Маклаков М. 188, 215

Макогон П. 293, 309

Максимович М. 219

Малама П. 39, 309

Маляренко К. 248, 260

Маньковський Г. 49–50

Марков М. 97, 272, 275–276, 279

Маркович М. 309

Масленніков О. 303

Маслов П. 69

Матушевський Ф. 12

Матюнін П. 114–115, 249

Махно Н. 309

Машкевич Д. 205

Медієв Р. 46, 80, 145, 164, 182, 204

Мейер Д. 148

Меллер-Макомельський В. 303

Мерщій П. 223

Миклашевський М. 124, 168, 174

Микола II, імперат. 95, 101, 121, 123, 136, 152, 161, 165–166, 194,
205, 283

Митроцький М. 308

Михайленко П. 68

Михайлик О. 16

Михайличенко М. 59, 78, 166, 178–179

Михайлова В. 120

Михайлюк І. 142, 202

Мілюков П. 25–27, 50, 66, 79, 90, 119, 220–223, 225, 233–238, 241,
278, 285–286, 289, 295, 303

Мінх І. 45, 71

Міхновський М. 53, 73, 100

Могилянський М. 236

Муранов М. 264, 305
Мурзаєв М. 51, 111
Муромцев С. 148
Муфтії-Заде І. 51, 107, 185
Муханов О. 168

Н

Навроцький Г. 39
Нагих І. 261
Населенко П. 309
Наумчак А. 83
Несжмаков С. 250
Нестеренко Т. 59, 168
Нечитайло С. 83, 140, 181, 257, 259
Никитюк Я. 157
Никодим, єпископ 95
Никон, єпископ (Бессонов М.) 62, 250, 302
Ніколенко П. 49, 156
Нікольський О. 111, 190, 211
Новгородцев П. 168, 170, 172
Новицький П. 116, 118, 159, 250, 297, 299
Новіков О. 170

О

Обнинський В. 271–272
Оболенський В. 27, 69, 123, 136, 168
Образцов В. 160, 205, 277
Онацький М. 74–75, 134, 169–170, 198, 254
Остроносів Л. 59

П

Панкєєв М. 111, 190, 266
Папа-Афанасопуло І. 95
Парамонов А. 168
Пахальчак В. 49, 187
Пергамент Й. 39, 47, 180–181, 183

Перегудова З. 187
Петерсон М. 277
Петлюра С. 12, 83, 93, 238, 310
Петровський Г. 43, 213, 264, 305
Пилипенко Н. 309
Пірський М. 60, 309
Піснячевський В. 92
Платон, єпископ (Роздественський П) 60, 139
Погребинський О. 155, 161
Погребняк П. 70
Подольський В. 49, 309
Пожигаїло П. 152
Познанський М. 40, 309
Покровський І. 278
Покровський М. 190
Понятовський Щ. 44, 77, 121–122, 128–129
Попик В. 16
Попов В. 267
Попов П. 263
Потоцький Й. 44, 77, 122
Присецький І. 124, 127–128, 164, 169, 198
Приходько П. 261
Прокопович В. 310
Протопопов О. 79, 97, 233, 239, 275, 279, 283, 286
Проценко В. 118
Пташевський М. 107
Пуришкевич В. 202, 219, 223, 272, 287, 295
Пушкін О. 216
Пчілка О. (Косач О.) 209

Р

Рабинович Л. 180
Радаков В. 169
Распутін Г. 288
Реснт О. 8, 18, 291
Рейн Г. 280–281

Рено М. 39
Рибальченко П. 204, 261
Рижков С. 170, 174
Ріттих О. 294
Ріш А. 14
Родзянко М. 24, 26, 38, 43, 50, 95, 118–119, 275–276, 302
Родіонов П. 39
Родічев Ф. 218, 235, 265
Рожков Г. 81
Рознатовський К. 39, 205
Ромм Г. 236
Рубісов М. 83, 92, 180, 204
Рубцов 263
Рудич К. 220
Русов О. 75, 196, 205

С

Савенко А. 50, 53, 221–223, 265, 284, 311
Савич Н. 114–115, 288, 297, 303
Сагателян І. 81
Садовський В. 12, 61
Сазонов С. 235
Сайко Ю. 83, 143–144, 149, 200–203
Саргані Е. 39
Сахно В. 82, 204, 261–262
Светлов 169
Свечин О. 72, 124, 198
Селінов Л. 180
Семенов А. 70, 142, 149–150, 164
Сендерко М. 49
Сердюк О. 291
Сидоренко С. 157
Сипягін О. 168, 178
Сичова В. 18
Сідельников С. 16, 69
Скворцов О. 57

Скобелєв М. 25, 276
Скоропадський Г. 53, 107, 114–115, 187, 304
Скоропадський І. 53
Слєпков О. 14
Смірнов А. 154, 288
Снігир П. 262
Сокурєнко В. 16
Способний І. 66, 70, 134, 164, 175
Сталін Й. 16
Стальний В. 121
Станіславський О. 206, 309
Стебницький П. 71, 241
Стемпковський В. 275, 294
Стєнбок-Фєрмор В. 47, 147, 181, 187
Стєнбок-Фєрмор І. 105
Стефанюк Л. 131
Стишинський О. 136
Столипін П. 9, 78, 85–86, 89, 106, 138–140, 152, 159, 181, 187, 213, 253, 260, 273, 288
Сторчак І. 158, 186
Сувчинський К. 105
Судієнко Є. 267–269, 309
Суханов О. 279
Сухомлинов В. 253

Т

Таран С. 168–170
Таранєнко М. 108, 155
Тєсля А. 132, 168–170, 247
Томсинський О. 14
Трепов О. 275–276, 289, 297, 300
Трепов Ф. 223
Трубєцької М. 226
Туган-Барановський М. 148
Туляков І. 220
Турчєнко Ф. 73

У

Удовицький Г. 105, 156

Ф

Федоров Г. 82, 204, 261

Федченко М. 65, 76

Філоненко Ф. 309

Фірсов Г. 71

Флавіан, митрополит (Городецький М.) 95

Фомичев М. 261

Френкель С. 44, 170, 252

Х

Хаустов В. 276

Хвіст В. 83, 204

Хвостов О. 95, 283

Хмельницький Б. 144

Ц

Цертелєв М. 219

Циганов Г. 52

Цитрон А. 76

Ч

Чеканов 268

Червінський Г. 49

Червоненкіс М. 44

Черменський Є. 16

Чигирик Є. 144, 164, 260

Чижевський П. 30, 53, 65, 71, 75, 92, 121, 132–133, 164, 168–169,
198–199, 254–255, 309–310

Чикаленко Є. 27, 58, 72, 92, 248

Чихачов Д. 105, 114–115, 229–230, 232, 295

Чихачов М. 265

Чоповенко З. 256

Чхеїдзе М. 24–25, 223, 225–226, 239–240, 274, 277, 295

Чхенкелі А. 279

Ш

Шандра В. 60

Шаповал 268

Шванебах П. 27

Шебеко І. 226

Шевченко Т. 5, 7, 214–224, 226–227, 274, 313, 316

Шейдеман Є. 105, 155, 159

Шелохаєв В. 16, 152

Шелухін С. 73

Шемет В. 43, 73–75, 92, 121, 134, 169, 196–197, 199, 309, 311

Шепітка Д. 169

Шептицький А., митрополит 227, 299

Шерщевич Г. 148

Шефтель М. 44

Шечков Г. 275

Шешмінцев Л. 271

Шидловський С. 163

Шило А. 81

Шингарьов А. 295

Шморгун П. 16

Шольп Є. 45, 170, 236

Шраг І. 27, 43, 45, 56, 65, 67, 71–72, 75, 77, 92, 121, 132–133, 164,
170, 196–197, 199–200, 309, 311

Штакельберг Ф. 253

Штейгер С. 52

Штейнгель Ф. 45, 66, 74, 124, 168, 309–310

Штюрмер Б. 26, 279, 286, 289, 297

Шубинський М. 249

Шульгін В. 25–27, 43, 118, 146–147, 181, 184, 273, 279, 284, 287,
295, 297, 304, 311

Шурканов В. 111, 161, 262, 297

Щ

Щепкін Є. 66, 76, 124, 170, 172–173, 305

Щетенський 268

Я

Яременко П. 68

Яснопольський Л. 67, 169, 306–307

Наукове видання

ВОЛОДИМИР МИЛЬКО

**УКРАЇНСЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО
В ДЕРЖАВНІЙ ДУМІ РОСІЙСЬКОЇ
ІМПЕРІЇ (1906–1917)**

На обкладинці використано карту із «Подробного атласа Российской империи» (СПб., 1871) та фотографію засідання Державної думи четвертого скликання

Комп'ютерна верстка та оригінал-макет *Зубець Л.А.*

Підписано до друку 26.07.2016 р. Формат 60х84/16.
Ум. друк. арк. 23,02. Обл. вид. арк. 21,41.
Наклад 300 прим. Зам. 15. 2016 р.

Поліграфічна д-ця Ін-ту історії України НАН України
01001, Київ, вул. Михайла Грушевського, 4

Свідоцтво
про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців,
виговлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ДК № 5070 від 23.03.2016 р.